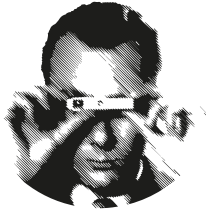

A circular inset image in the top left corner shows an astronaut in a white spacesuit working inside the cabin of a spacecraft, with Earth's curvature visible in the background.

73 ET EK II II D Ö

Az Állambiztonsági Szolgálatok
Történelmi Levéltára
negyedéves tudományos folyóirata

=====

- > Kerkai Jenő levele Kádár Jánoshoz ----- Petrás Éva
- > Adalékok a magyar-német kapcsolatok történetéhez ----- Nagy Péter
- > Református lelkészek hollandiai emigrációjában ----- Köbel Szilvia

= 2021 = 01
//////////

Impresszum

Főszerkesztő: *Pócs Nándor*

Szerkesztők: *Katona Klára*
Takács Tibor

Angol nyelvi szerkesztő: *Hegedüs Gyula*

Olvasószerkesztő: *Tiszóczy Tamás*

Címlapterv és tipográfia: *Gyulai Kati*

Szerkesztőségi titkár: *Kondor Tünde*

Informatikai szerkesztő: *Borkúty László*

Borítókép, szövegközi fotók: válogatás az 1956-os repülőgép-eltérítés vizsgálati dossziéjához csatolt képanyagból. A képek kiválasztásához köszönjük Müller Rolf segítségét.

ÁBTL 3.1.9. V-140865. Polyák György.

Kiadja: *Allambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*

A kiadó székhelye: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

Felelős kiadó: *Cseh Gergő Bendegúz*

Szerkesztőség címe: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

Elektronikus levélcím: *betekinto@abtl.hu*

HU ISSN 2732-186X (nyomtatott)

HU ISSN 1788-7569 (online)

Nemzeti Kulturális Alap

Lapunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

 ÁBTL
**Állambiztonsági
Szolgálatok
Történeti
Levéltára**

Ez a Mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd!
4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

SZERKESZTŐSÉG	
Köszöntő	5

CSEH GERGŐ BENDEGÚZ	
Civil a pályán. Gyarmati György 70 éves	7

=== Protestánsok Keleten és Nyugaton ===

PÁL JÁNOS	
Ellenálló, alkalmazkodó, kiszolgáló? Kiss Elek unitárius püspök egyház- kormányzása az állambiztonsági források szemszögéből (1945–1971)	13

KÖBEL SZILVIA	
„A múltban ezer év alatt nem hazudtak annyit, mint most 5 perc alatt” Magyar református lelkészek hollandiai emigrációban az államszocializmus évtizedeiben II. rész.	55

=== Bizonytalan hídfők ===

NAGY PÉTER	
A budapesti nyugatnémet kereskedelmi kirendeltség létrejötte	97

PETRÁS ÉVA	
„Békés együttélés helyett békés együttműködés.” Kerkai Jenő SJ ún. somogyi terve 1964-ből	119

==== Dühöngő ====

HAJNAL GÉZA	
„Nem találunk szavakat”	131

SZŐNYEI TAMÁS	
Esterházy szemüvege	139

==== Szemle ====

PAPP ISTVÁN	
Ami a homlokzat mögött rejtőzik	147

/// Kedves Olvasóink!

Sok minden megváltozott az elmúlt három évben. A *Betekintő* modernebb külsővel és egy új honlappal is gazdagabb lett, miközben kis lépésekkel, de biztosan haladt a papír alapú megjelenés felé. Végül 2020 őszén – a nem éppen ideális körülmények ellenére – a folyóirat a közgyűjtemények polcain is elérhető, szó szerint kézzel fogható kiadvánnyá vált. Abban, hogy idáig jutottunk, Papp István főszerkesztőnek, a szerkesztőség többi tagjának és persze a szintlépést támogató levéltári vezetésnek is óriási szerepe volt.

2021. február 1-én Cseh Gergő Bendegúz, az ÁBTL főigazgatója Pócs Nándort nevezte ki a folyóirat élére. Az új szerkesztőség munkáját Katona Klára és Takács Tibor segíti a továbbiakban. Bízunk benne, hogy lapunk ezentúl is színvonalas írással tud hozzájárulni az 1945 és 1989 közötti időszak tudományos megismeréséhez. Az új szerkesztőség a lap szakmai kapcsolatainak további bővítését tekinti a legfőbb feladatának, ezzel is növelve közleményeink tudományos színvonalát. Ennek keretében szeretnénk élénkebb kapcsolatot kialakítani a Történeti Levéltár európai társintézményeivel, azok tudományos folyóirataival. Továbbra is törekedni fogunk arra, hogy a folyóirat kiegyensúlyozottan biztosítson publikációs lehetőséget a tapasztaltabb és a pályájukon éppen csak elinduló kutatók számára.

Tehát várjuk a kéziratokat, s ezúton is szeretnénk felhívni a figyelmet az ideai tematikus számunkra, amely a szocializmus zenei életét fogja körüljárni. Publikációs felhívásunkat a honlapunkon (www.betekinto.hu) olvashatják.

Budapest–Terézváros, 2021. március 27.

Pócs Nándor főszerkesztő,

Katona Klára és Takács Tibor szerkesztők

==== Cseh Gergő Bendegúz =====

/// **Civil a pályán**

Gyarmati György 70 éves

Hiszem, hogy nem sértődik meg a címzett a fenti minősítésen: civil egy olyan pályán, ahol nagyon is szükség van az egyenruhanélküliekre. Mert a most 70 éves Gyarmati Gyuri mindig az volt, és most már bizonyára és szerencsére az is marad. Örök civil. Ezen a pályán, vagyis a titkosszolgálati iratok térfelén közel negyedszázada dolgozunk egy(hely)ütt. Ennyi ideje ismerem és hozzávetőleg ennyi ideje lehetek munkatársa is Gyurinak. Bizalmaskodónak tűnhet ez a becéző keresztnév, de vele kapcsolatban nem is használhatnék mást. Nekünk, kollégáinak sosem volt „Főosztályvezető Úr” vagy „Főigazgató Úr” – a legfiatalabbaknak sem (negyedszázada még magam is közéjük tartoztam). Bár az elmúlt húsz évben volt főosztályvezető és egy sok szempontból hivatalként működő levéltárban főigazgató, sosem volt és lett hivatalnok. Bár magát időnként előszeretettel csúfolta „könyökvédős hivatalnoknak”, valójában minden pozíciójában megmaradt – szintén saját öniróniáját kölcsönvéve – lúdtalpas filosznek. Ha kellett, fölvette a könyökvédőt, de mindannyian tudtuk: tanárként, szerkesztőként, szerzőként, előadóként volt és van is elemében. És ebben a szerepében volt fáradhatatlan, kivételesen termékeny szerző is. Ebben a szerepben tudott felépíteni egy megkerülhetetlen, az akadémiai doktorságig ívelő, százas nagyságrendű publikáció fémjelezte szakmai életművet. Mindig hideg, mindig félhomályos, mindig füstös szobájában mindig az igazi szakmája, a történelem uralkodott. A reggeli kávé mellett, hivatalinak mondott értekezleteken, kirándulásokon vagy a folyosón kollégáit megállítva is elsősorban konferenciát szervezett, köteteket szerkesztett, előadásokat tervezett, vagy csak historikusként anekdotázott. Apropos hivatali értekezlet: utóda-ként nemritkán irigylem ma is azt a képességet, mellyel a végtelenbe tartó értekezleteket, megbeszéléseket, találkozókat félszavakkal vagy akár jól irányzott pillantásokkal is rövidre tudta zárni.

Már a titkosszolgálati levéltár – akkor még „hivatal” – felé tartott a pályám, amikor az oda akkor már megérkezett Gyarmati Tanár Úr – ekkor nekem még nem „Gyuri” – rovatszerkesztőként első találkozásunk során ízekre szedte egy írásom. Huszonhárom év után talán nem késő bevallani: fiatalos hévvel igyekeztem akkori bőséges korrektúrajavaslatait „ellenkorrektúrázni”, visszacsempészni saját soraimat

a sűrűn átjavítottak helyébe. Korántsem tudhatni már, valójában mit is takart ez a barátságos huzavona. Minden bizonnyal csak nyelvi fordulatokat. De végül ajánlásaihoz csak annyiban ragaszkodott, amennyiben azoknak szakmai tartalmuk volt. Ezekben bizonyosan nem engedett, a többit nagyvonalúan rám hagyta. Ez a kis közjáték azért is maradt meg bennem és azért is idézem fel most születésnap köszöntésképpen, mert a rá következő hosszú közös munkánkat is valamiképpen ez a munkamegosztás jellemezte. Első számú vezetőként mindig elfogadta az egyéni megoldásokat és a saját(os) elgondolásokat mindaddig, amíg azok nem veszélyeztették a csapat összhangját. Civilként és saját szakmáját rendíthetetlenül űzve is tudott vezetni egy százfősre duzzadt intézményt. Ehhez persze kellett az a nagyvonalúság, amivel rá tudta hagyni a részfeladatokat az illetékesekre, neki elég volt az összhatással törődni. Pedig az elmúlt két évtizedben ez a pálya sokszor volt túlon túl is csúszós, sokan kiabáltak be a partvonalról. Gyurinak mégis sikerült kétszer hét éven át a pályán maradni és a pályán tartani a csapatot. E tizennégy év alatt a játékosok lassan összeszoktak, a teljesítmények beértek, a bekiabálók pedig elcsendesedtek. Konszenzus teremtődött a lelátón, és ezen a pályán ez kivételes eredmény!

Gyarmati Gyuri hetven éve civil. Isten éltesse!

/ Civilian on the Field /

A birthday greeting

The current Director General of the Historical Archives of the Hungarian State Security greets his predecessor, György Gyarmati, on his 70th birthday. The title of the article suggests that he led the institute in a special way not as an “officer in a uniform”, as an archivist, but rather as a historian, a researcher, a conference organizer. When circumstances required, then he chaired a meeting, directed as a true “elbow-patched official”. He was able to remain a civilian.

During the twenty years of working under the leadership of the Professor, in addition to the personal development of the staff, the team spirit itself was significantly strengthened. As a leader, he was appointed twice for seven years in a field where not everyone rooted for him. Nevertheless, he was able to cope with the challenges successfully, his work matured, and he left behind an efficient team that can work together very well.

70 years! On this round anniversary, the present head of the institute praises and greets his predecessor.

= Protestánsok Keleten és Nyugaton =
////////////////////////////////////

===== Pál János =====

/// Ellenálló, alkalmazkodó, kiszolgáló?

**Kiss Elek unitárius püspök egyházkormányzása
az állambiztonsági források szemszögéből (1945–1971)**

=== Bevezető

A székelykeresztúri zsinati főtanács által 1946. szeptember 15-én megválasztott és 1971. december 7-én elhunyt Kiss Elek püspök egyházi munkásságát a *Keresztény Magvető* 77. évfolyamának 4. száma a következőképpen méltatta: lelkészi szolgálatát a kissolymosi egyházközségben kezdte meg 1915. augusztus 22-én. Hat évig szolgált a gyülekezetben, ahol a „*gondjaira bízott híveknek hűséges, áldozatkész pásztora és sorsának megosztója volt az első világháború nehéz éve alatt*”¹ 1921. szeptember 1-jétől az egyházi főtanács a Teológiai Akadémia ószövetségi tanszékére nevezte ki, ahol huszonöt évig tevékenykedett. Teológiai tanárként a lelkészképzés és az intézet lelkes munkatársa volt, akinek „*prófétai tűz égett lelkében, tüzet is tudott gyújtani hallgatói szívében*”² Hivatali teendői és széles körű egyházirodalmi munkássága mellett fontos egyházi tisztségeket töltött be: kissolymosi lelkészként a székelykeresztúri egyházkör jegyzője, a Teológiai Akadémia dékánja, az Unitárius Lelkészkör alelnöke, az Unitárius Irodalmi Társaság választmányának tagja, több éven át titkára, a Dávid Ferenc Egylet választmányának tagja és ügyvezető alelnöke, az Egyházi Főtanács és Egyházi Képviselő Tanács tagja, missziói és nevelésügyi bizottsági tag és előadó, az *Unitárius Egyház* című lap társszerkesztője, majd felelős szerkesztője, az *Unitárius Közlöny* és *Keresztény Magvető* folyóiratok társszerkesztője, az *Unitárius Evangélium* lap szerkesztője.³

Számos nagy értékű teológiai és pedagógiai munkával gyarapította az egyházi irodalmat, irányítója és fáradhatatlan munkása volt az unitárius teológia és egyház megújulására irányuló mozgalomnak. Közéleti tevékenységében „*teljes meggyőződéssel állott a haladás és a népi demokratikus rendszer mellé*”, és részt vett az ország új

1 == Meghalt dr. Kiss Elek püspök, 1971: 149.

2 == Uo. 150.

3 == Uo.

életének alakításában. Az egyetemes értékek szem előtt tartásával arra törekedett, hogy az emberiséget, az országot és a rajongásig szeretett egyházát szolgálja. Tagja volt a Békevédelmi Bizottság Országos Tanácsának és a Román–Szovjet Baráti Társaság országos vezetőségének. Teológiai munkásságának elismeréséül az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet, valamint a chicagói Meadville Lombard Theological School tiszteletbeli doktori címmel tüntette ki. Közéleti munkásságért a román államtanács elnöksége a Haza felszabadulásának xx. évfordulója, a Haza felszabadulásának xxv. évfordulója éremmel, valamint a Köztársaság csillagrend második osztályú érdemrendjével tüntette ki.⁴

A nekrológot olvasva szembetűnő, hogy a gazdag és szerteágazó egyházi munkássága mellett Kiss Elek püspök életrajzába olyan zavart keltő mondatok is bekerültek, mint hogy részt vett az ország „új életének alakításában”, „teljes meggyőződéssel állott a haladás és a népi demokratikus rendszer mellé”, több alkalommal kitüntetésben részesült a hatalom részéről. Eme szókapcsolatok ugyanis a mai olvasó szemében súlyosan kompromittálhatják személyét, mert azt jelenthetik: az unitáriusok püspöke meggyőződéssel és cselekvően támogatta azt a hatalmat, amely az alapvető emberi jogokat semmibe vevő totalitárius rendszert épített ki Romániában.

Kiss Elek és az általa irányított egyházvezetés hatalomhoz való viszonyulása nemcsak az érdeklődő utókor, hanem már a kortársak körében is vita tárgyát képezte. 1953 nyarán Lőrinczi László ürömösi és Májai Endre brassói lelkész között hosszabb, az unitárius egyház és az állam viszonyát taglaló vitára került sor, melyet utóbbi a Securitate ügynökeként jelentett az állambiztonság szerveinek. A két lelkész között elhangzó beszélgetés tartalmát ismertetjük, mivel úgy gondoljuk, hogy hiteles kordokumentuma annak az egyházi közvéleményt megosztó véleménykülönbségnek és belső feszültségnek, ami az egyházvezetés, illetve a püspök hatalommal szembeni magatartásából fakadt.

Az 1953. július 8-án készült jelentés szerint az egyház és hatalom viszonyának kérdése Májai azon provokatív felvetésére került szóba, miszerint nem igaz Lőrinczinek az egyház elvi egységére vonatkozó állítása, mert a hívek nem tudják, hogy melyik oldalra álljanak, miután az egyházkormányzat behódolt az államvezetésnek. Válaszában Lőrinczi szűklátókörűeknek és primitíveknek nevezte azokat, akik ezt az álláspontot képviselik, majd – miután Májai a gyulafehérvári római katolikus püspök rendszerrel szembeni hajlíthatatlanságát hozta fel pozitív ellenpéldaként – a következőket mondta: Márton Áron ellenállása nem vezetett eredményre, mert bebörtönözése miatt nemcsak ő, hanem az egyháza is szenved, amelyet teljesen megbénítottak és megnyomortottak.⁵ Nem szabad rövidlátónak és felszínesnek lenniük helyzetük megítélésében. Meg kell érteniük az idők jeleit, és alkalmazkodni kell azokhoz, mert a papság nagy

4 = = Uo. 150–151.

5 = = Erre vonatkozóan lásd: Bodeanu–Novák, 2011; Lestyán, 2003; Marton, 2014; Totok, 2008.

veszélyben van. Az egyházvezetés által követett út ezért nem a megalkuvásnak, hanem a helyzetük tárgyilagossá felismerésének az eredménye.⁶

Mint látható, Lőrinczi László és Májai Endre vitája gyakorlatilag ugyanazt a kérdést feszegette, ami a nekrológban vázolt életrajz alapján az olvasóban is megfogalmazódhat: Kiss Elek egyházkormányzását az elvtelen, feltétel nélküli alávetettség vagy a kényszerű együttműködés, a pártállam felállította feltételrendszerhez alkalmazkodó helyzetfelismerés vezérelte? Tanulmányunkban kizárólag a püspök személyi dossziéjának anyagát feldolgozva kívánjuk ezt a kérdést megválaszolni.⁷

= = Kiss Elek megfigyelésének indítéka és a köréje szervezett ügynökhálózat

Kiss Elek először 1951-ben került a kommunista pártállam politikai rendőrségének látókörébe, mikor is a Securitate csoportos adatgyűjtési dossziét nyitott az egyházi főhatóság több tisztviselőjéről: Kiss Elek püspökről, Csifó Nagy László püspöki titkárról, Lőrincz Zoltán főszámvevőről, Erdő János, Lőrinczi Mihály, Simén Dániel, Kovács Lajos teológiai tanárokról, valamint Sebe Ferenc kolozsvári lelkészről. A csoportos megfigyelési művelet beindításának ürügyét Csifó Nagy László állítólagos „*kapitalista országok javára végzett kémkedési tevékenysége*” szolgáltatta. A Securitate feltételezése szerint azonban Csifó államellenes, idegen érdekeket kiszolgáló tevékenységét nem egyedül, hanem csoportosan, a fentiekben felsorolt személyek segítségével végezte, akik a külföldi egyetemeken szerzett baráti, illetve a munkakörükből származó kapcsolataik révén szoros összeköttetésben álltak a kapitalista államok unitárius egyházainak képviselőivel.⁸ A Csifó-csoport név alatt megnyitott megfigyelési dossziét 1960-ban zárták le. A kilenc évig tartó megfigyelés felemás eredménnyel végződött a Securitate számára: nem sikerült bizonyítani Csifó és „csoportja” kémtevékenységét, ugyanakkor a megfigyelési akció során szerzett kompromittáló információk által lehetőség nyílt két olyan személy (Kovács Lajos és Sebe Ferenc) beszerzésére, akik a központi egyházvezetés tagjai voltak, és ezáltal a püspök közvetlen munkatársai közé tartoztak.

A Securitate Kolozs Tartományi Igazgatóságának (SKTI) 1962. május 11-én kelt összefoglaló jelentése szerint a csoportos megfigyelési dosszié megnyitása indokolatlan volt, mivel Csifó közvetlen környezete, az együttműködéssel megvádolt személyek semmit sem tudtak rendszerellenes tevékenységéről. Ez a felismerés vezetett oda, hogy a csoportos követést, adatgyűjtést az egyes személyeknek a megfigyelése váltotta fel.⁹

6 = = Arhivele Consiliului Național pentru Studiarea Arhivelor Securității [Securitate Irat-tárát Vizsgáló Országos Tanács Levéltára: ACNSAS.] I. 235729. Vol. 2. 40–41.

7 = = Egyetlen esetben, a kolozsvári lelkészválasztással kapcsolatban használtunk más-honnan származó forrásokat: a kolozsvári egyházközösség keblitanácsának és köz-gyűlésének jegyzőkönyveit, valamint az ACNSAS dokumentációs fondjának [fond documentar] D. 011270 jelzet alatt található második kötetét.

8 = = ACNSAS. I. 235729. Vol. 1. 154.

9 = = Uo. 155–156.

Kiss Elek egyéni dossziéját 1960. augusztus 20-án nyitották meg a belügyminisztérium egyházfők megfigyelésére utasító 300-as számú rendeletére, valamint a személye ellen felsorakoztatott kompromittáló anyagra hivatkozva. A SKTI 1961. május 13-i megfigyelési akciótervében megfogalmazott feladatokból az derül ki, hogy a politikai rendőrség a csoportos megfigyelés megszüntetésével nem vetette el a püspök nyugati hatalmak érdekében végzett kémtevékenységének gyanúját: a megfigyelésére kijelölt ügynökök a rendszerellenes tevékenységének feltérképezése mellett nyugati kapcsolatainak azonosítására is feladatot kaptak. Konkrétan: kikkel, milyen intézményekkel, netalán kémszolgálatokkal áll összeköttetésben, milyen formában érintkezik ezekkel a személyekkel, intézményekkel, és milyen tartalmú információcsere zajlik közöttük.¹⁰

Mint említettük, a Kiss Elek köré szervezett ügynökhálózat tagjainak egy része az egyházi főhatóság hivatalnoki köréből, azaz a püspök közvetlen környezetéből került ki. Mindez azt jelentette, hogy az állambiztonságiakhoz beérkező jelentések információs értéke „kiváló” minőségű volt. Az információk tartalmi minősége mellett még két előny származott abból, hogy az ügynökök egy része az egyház csúcsvezetéséhez tartozott. Egyfelől első kézből értesültek a püspök minden intézkedéséről, utasításáról, a környezetében történő eseményekről, másfelől pedig aktív szereplőivé válhattak a Securitate egyházat irányító manipulatív műveleteinek is. Ez utóbbi állításunk érzékeltetésére kiváló példa a SKTI 1965. augusztus 15-én kelt intézkedési terve, melyben Kovács Lajos („Adalbert” fedőnévvel) teológiai tanár, egyházi főjegyző és Sebe Ferenc („Alexa” fedőnévvel) egyházi előadó-tanácsos olyan feladatok végrehajtására kaptak megbízást, amelyek közvetlenül befolyásolták az egyház életét.

A főjegyzői tisztséget betöltő és az egyházi szokásrend szerint püspökicím-várományos Kovács Lajos feladata rendkívül bonyolult és összetett volt. Tevékenységének egyik csoportját a megelőzés és a befolyásolás képezte. Az ő kötelessége volt az állambiztonság értesítése, nehogy a rendszer számára kedvezőtlen utasítások juszanak el a püspöktől a lelkészekhez, továbbá odahatni, hogy Kiss a pártállami utasításoknak megfelelő szellemben kommunikáljon a híveivel és a lelkészeivel, illetve a hatalom számára kedvező álláspontot képviseljen a külföldi egyházi konferenciákon. Megbízásának másik része a püspök egyházon belüli társadalmi elszigetelésére vonatkozott. Ez esetben Kovács feladata abban állt, hogy az egyházfőt – idős korára hivatkozva – minél több alkalommal megakadályozza abban, hogy szószéki szolgálatokat végezzon, vagy hogy részt vegyen a lelkészekkel találkozásokra alkalmat adó egyházköri gyűléseken.¹¹ Kovácsra hárult továbbá az a szerep, hogy Kiss Elek halála után konfliktusmentesen, a hatalom akaratának megfelelően történjen meg a szukceszzió, azaz egy olyan ember kerüljön az egyház élére, aki hajlandó a pártállami vezetés adta utasítások szerint kormányozni. Ennek érdekében a püspök elszigetelésével és

¹⁰ == Uo. 16.

¹¹ == Uo. 22.

háttérbe szorításával párhuzamosan úgy kellett előtérbe helyeznie magát, hogy az esedékes püspökválasztáshoz megnyerje a lelkészek és a világi egyháztagok rokonszenvét.¹²

Az előadó-tanácsosi kinevezéséig, 1963-ig kolozsvári lelkészként és kolozs-tordai esperesként működő és Kiss Elek bizalmát élvező Sebe Ferenc ügynöki munkájához – az adatgyűjtésen túl – szintén hozzátartozott a püspök elszigetelésének feladata. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy Sebének olyan időpontokban kellett összehívnia egyházkörében a lelkészekkel tartandó gyűléseket, amikor a püspöknek azokon nem volt alkalma személyesen megjelenni.¹³

Az ügynökhálózat többi tagja szintén a püspök közvetlen munkakörnyezetéből és szűk baráti, bizalmi köréből került ki: Szabó Árpád („Petrisor” fedőnéven) püspöki titkárként, Májai Endre („Bob Gabriel” fedőnéven) brassói lelkészként, „Grigorescu” ügynök és Ferenczi Emma¹⁴ („Jordaky” vagy „Jordaky Janos” fedőnéven) családi barátként működött együtt az állambiztonság embereivel.¹⁵ Az egyetlen kivételt Izsák Vilmos („Incze”, „Incze Walter” fedőnéven), a Protestáns Teológiai Intézet titkára képezte, aki – a későbbiekben részletesen tárgyalt okok miatt – éles ellentétben állt a püspökkel, és akit megbízhatatlansága és lelepleződése miatt egy ideig fel is függesztettek ügynöki tevékenységéből.

A személyi dossziében összegyűjtött jelentések arra utalnak, hogy az ötvenes évek utolsó éveiben kiépített, nem nagy számú, de az egyház intézményrendszerében és a családi kapcsolatokban „jól pozícionált” ügynökök segítségével a Securitatenak pontos ismeretei voltak a püspök tevékenységének minden jelentősebb mozzanatáról.

Kiegészítésként jegyezzük meg azt, hogy az állítólagos kémtevékenységtől, illetve az említett rendeltől függetlenül is sor került volna a püspök politikai rendőrség általi megfigyelésére: nemzetiségi hovatartozása, Angliában folytatott felsőfokú tanulmányai, a legfelsőbb egyházvezetésben betöltött különféle tisztségei mind olyan adottságokat, előfeltételeket képeztek, amelyek miatt automatikusan a gyanús elemek csoportjába sorolhatták be. A származási és ideológiai tényezők mellett a királyi Románia politikai rendőrségének „paranoiás”, a magyar közösséggel szembeni erősen előítéletes felfogása is közrejátszott abban, hogy 1945 után a pártállam titkosszolgálatának a látókörébe került. Jó példa erre a Kolozs tartományi rendőr-felügyelőség biztonsági szolgálatának 1937. október 4-én kelt jelentése, mely Kiss Elek közösségépítő, népnevelő tevékenységét revizionista, irredenta cselekedetként értelmezte, ellenségképező igyekezetében pedig a kommunista ideológia terjesztésének megalapozatlan vádját is rásütötte.¹⁶

12 == Uo.

13 == Uo.

14 == Ügynöki tevékenységével kapcsolatosan lásd Jánosi, 2018.

15 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 1. 24–25.

16 == Uo. 338.

1945-öt megelőzően tehát a román állam politikai rendőrsége – mint egyébként minden korabeli magyar közösségépítő közszereplőt – mind közjogi, mind állam-biztonsági szempontból veszélyes elemként tartotta számon Kiss Eleket. Ez az alap-állás a későbbiekben sem változott, mi több, az 1940–1944 közötti főhatalomváltás idején végzett közszereplése tovább súlyosbította személyének kedvezőtlen megítélését. Világosan kimutatható mindez a SKTI-nak 1960. július 13-án kelt azon határozatából, mely a személyes dosszié megnyitását a következő „kompromittáló” adatok miatt nyilvánította indokoltnak:

– 1914–1915 között Angliában tanult, hazatérése után azonban továbbra is kapcsolatot tart fenn néhány itt megismert személlyel;

– a Magyar Megújulás Pártjának¹⁷ megalakulását követően tevékeny nacionalista és antiszemita tevékenységet folytatott, a magyar csapatok és Horthy Miklós kormányzó kolozsvári bevonulása alkalmával üdvözlő beszédeket mondott;

– rendszerellenes megnyilvánulásai vannak, a „haladó szellemiségű” lelkészeket igyekszik félreállítani, a gyermekek hitoktatására vonatkozó állami rendelkezések gyakorlatba ültetését megpróbálta elbuktatni.¹⁸

Az egyéni megfigyelésről döntő igazgatósági határozat mellékleteként szereplő két személyi adatlap információi még markánsabban domborítják ki a pártállam hatalmi szerveinek Kiss Elek politikai, társadalmi, világnézeti identitásáról alkotott véleményét: hűséges volt a horthysta–fasiszta rendszerhez, 1945. augusztus 23-a után is fenntartotta kapcsolatait a magyar sovíniszta reakcióval és az angolbarát közegekkel, nem szimpatizált a demokratikus lelkészekkel, kapcsolatban állt az International Association for Religious Freedom (IARF) nevű szervezettel¹⁹ és a kolozsvári brit konzullal, akitől angol propagandalapokat és folyóiratokat kapott. Angliában tanult, 1922–1932 között Koppenhágában, Londonban, Párizsban, Prágában vallási konferenciákon vett részt.²⁰

Az államszocializmus kiépülésének kezdetén tehát a püspök már olyan (reakciós, magyar sovíniszta és nacionalista, Nyugat-barát) „ómennel” rendelkezett, ami predestinálta őt arra, hogy a hatalom és a politikai rendőrség részéről megkülönböztetett figyelemben részesüljön.

== Ellenálló?

Mivel a Securitate megfigyelés mellett érvelő határozatában rendszerellenesség és az állami rendelkezések elszabotálása is szerepel a püspököt terhelő vádak között, ezért először azt szükséges tisztázni, hogy Kiss tett-e lépéseket az államhatalom ellenében,

17 == A személyi adatlapján az Erdélyi Párt tagjaként van megemlítve. ACNSAS. I. 235729. Vol. 1. 5.

18 == Uo. 1. 2.

19 == A Vallásszabadság Nemzetközi Szervezete: 1900. május 25-én Bostonban alakult, szabadelvű teológusokat, vallásos mozgalmakat, egyházakat tömörítő intézmény.

20 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 1. 5–6.

vagy a rendszerellenes megbélyegzés inkább önmagából a szakmai életpályájából és egyházi státuszából fakadt. Ennek a kérdésnek a megválaszolásáért megpróbálunk olyan, az egyház és hatalom között kialakult konfliktushelyzeteket megvizsgálni, amelyek igazolni vagy cáfolni fogják a fejezetünk címében megfogalmazott kérdést. Az első eset, amit megvizsgálunk, a kolozsvári egyházközség lelkészválasztása, mivel forrásaink szerint ez az esemény túllépte az egyházi kereteket, és olyan, átpolitizált cselekménysorra terebélyesedett, amelynek alakulásában már az államhatalom szervei is közrejátszottak. A kolozsvári unitárius egyházközségben két lelkészi állás működött: a gyülekezeti és a hitoktatói. Előbbit Ürmösi Károly, utóbbit Székely Gyula töltötte be. 1945. április 8-án mindkét állás megüresedett, amikor Ürmösi közölte az egyházközség vezetőségével a nyugdíjba vonulási, Székely Gyula pedig a lemondási szándékát.²¹ A hitoktatói állást 1946. június 23-án sikerült betölteni Sebe Ferenc magyarországi lelkész megválasztásával.²² A gyülekezeti állás betöltésére 1947-ben került sor. A megjelölt időpontig ketten nyújtották be pályázatukat az egyházközséghez: Kelemen Imre oklándi lelkész, valamint Vörös István lelkészjelölt, a kolozsvári unitárius kollégium tanára. Az 1947. október 19-én megtartott választáson Vörös 67, Kelemen 44 szavazatot kapott,²³ azonban a püspök a választási eredményt érvénytelenítette. Átiratában döntését a következőkkel indokolta: azért nem nevezte ki Vörös Istvánt, mert *„semmilyen rendes lelkészi gyakorlata nincs s másodszor pedig, mert ő az itteni egyházközségnek segédlelkésze volt, s mint ilyent nem nevezheti ki rendes lelkésznek.”*²⁴ Kelemen esetében úgy érvelt, hogy *„a választással olyan előnytelen helyzetbe került, hogy nem volna ajánlatos kolozsvári lelkészi munkáját ily előnytelen helyzetben kezdeni meg, s így őt nem nevezi ki.”*²⁵

1948. július 25-én újabb választásra került sor. Ez alkalommal az egyházközség közgyűlése három jelölt közül választhatott: az előzően már pályázó Kelemen Imre, valamint Izsák Vilmos kollégiumi vallástanár és Késmárki Miklós baróti lelkészek között.²⁶ Augusztus 31-én a püspök Kelemen Imrét nevezte ki gyülekezeti lelkésznek annak ellenére, hogy előbbire 79-en, Izsákra pedig 143-an voksoltak.²⁷ Ugyanő szeptember 18-án arról értesítette az egyházközséget, hogy *„bizalommal és lelki békével várja be a további intézkedést”*, Kelemen Imrének pedig, hogy kinevezése érvényben van és a *„további intézkedésig”* végezze az oklándi lelkészi munkát.²⁸ Kelemen Imre kinevezése az egyházközségi tagok *„egy részéből felháborodást váltott ki,”* az egyház-

21 = = Kolozsvári Unitárius Egyházközség Levéltára (KUELvt.). Keblitanácsi jegyzőkönyv 1942–1952. 46.

22 = = Uo. 92.; KUELvt. Közgyűlési jegyzőkönyv 1945–1968. 23.

23 = = KUELvt. Közgyűlési jegyzőkönyv 1945–1968. 46.

24 = = KUELvt. Keblitanácsi jegyzőkönyv 1942–1952. 152.

25 = = Uo.

26 = = Uo. és 187.

27 = = KUELvt. Közgyűlési jegyzőkönyv 1945–1968. 61–62.

28 = = KUELvt. Keblitanácsi jegyzőkönyv 1942–1952. 189.

köztség keblitanácsához egy 296 személy által aláírt tiltakozó beadvány érkezett, amit az azonban az egyházi főhatósághoz továbbított a hatáskörét meghaladó követelések miatt.²⁹ 1949. január 7-én a püspök – Kelemen lemondása miatt – ismét érvénytelenítette a választások eredményét. Ugyanezen a napon Izsák beadványt intézett az egyházköztség keblitanácsához, és abban helyettes lelkésszé való kinevezéséhez kért támogatást.³⁰ Január 9-én a keblitanács Izsák kinevezésének támogatásáról határozott, azonban a későbbiekben személye sohasem került a potenciális jelöltek közé az alatt az idő alatt, amíg a gyülekezeti lelkészi állás betöltésének a kérdése napirenden volt.

Az események ismertetése után nézzük, hogy milyen okok állhattak a püspök azon döntése mögött, hogy két ízben is azt a Kelemen Imrét nevezte ki lelkésznek, aki a választásokon mindkét alkalommal kevesebb szavazatot kapott pályázó vetélytársainál. A Securitate Országos Igazgatóságának (SOI) 1948. szeptember 23-án – az SKTI szeptember 10-i jelentésére alapozva – vallásügyi minisztériumhoz intézett átíratra Vörös kinevezésének elmaradását azzal magyarázta, hogy az a Román Munkáspárt tagja volt.³¹ Az SKTI 1948. szeptember 10-én az SOI-hoz intézett jelentése szerint Izsák erkölcsi, politikai és szakmai okok miatt nem kapott kinevezést: felbontotta a jegyességet Takács Lajos kisebbségügyi miniszter leányával, a *Világosság* napilapban a párt melletti elkötelezettségének adott hangot, kevésbé képzett, mint Kelemen, aki Angliában is tanult.³² Az SKTI egy másik, 1949. január 22-én kelt jelentése Izsák kinevezésének elmaradását már kizárólag politikai okokkal magyarázta: Izsák kinevezését a püspök azzal az indokkal tagadta meg, hogy marxista, és szavazatait a Magyar Népi Szövetség (MNSZ)³³ segítségével szerezte.³⁴

Adódik a kérdés, hogy Kelemen Imre kinevezése Vörös és Izsák ellenében politikailag motivált lépés volt-e a püspök részéről, miként azt a kolozsvári állambiztonsági szervek állították, vagy döntését szakmai kritériumok, esetleg személyes, baráti kapcsolatok is befolyásolták. A kolozsvári unitárius templomban 1948. szeptember 12-én a kinevezést bejelentő nyilatkozatában a püspök szakmai érvekkel indokolta döntését: Kelemen az igazságosság, tisztességesség embere, aki húszéves tapasztalattal rendelkezik, ambiciózus, jó szervező, és múltja alapján teljes mértékben megérdemli a lelkészi

29 == Uo. 194.

30 == Uo. 196–198.

31 == ACNSAS. D. 011270. Vol. 2. 186. f. A Kolozs Tartományi Népbiztonsági Igazgatóságának 1948. szeptember 10-én kelt jelentése nem állította expliciten azt, hogy Vöröst párttagsága miatt nem nevezték ki. Tájékoztatója azonban erre engedett következtetni, midőn úgy fogalmazott, hogy a kommunista-, majd munkáspárti Vöröst Kiss Elek nem erősítette meg tiszttségében, így a lelkészi állás betöltetlen maradt. Uo. 184.

32 == Uo. 184.

33 == Magyar Népi Szövetség: 1944–1945 között működő, a romániai magyar közösség érdekképviseletére létrehozott, baloldali irányultságú politikai szervezet.

34 == ACNSAS. D. 011270. Vol. 2. 205.

állást.³⁵ Az a tény azonban, hogy két alkalommal is szembement a közgyűlés választási eredményével, és nem a szavazattöbbséget szerző lelkészt nevezte ki, arra enged következtetni, hogy döntését nem csak a szakmai szempontok határozták meg. Hogy létezett politikai színezete a lelkészválasztásnak, és hogy Vörös és Izsák személye mindenképpen hozzájárult az események ilyen alakulásának, arra a választás körül kialakult konfliktushelyzetből és az abban részt vevő személyek politikai hovatartozásából következtethetünk.

Szeptember 19-én az Izsákot támogatók egy, az egyházi jogszabályok értelmében az eseményekre semmiféle befolyással nem bíró gyűlés keretében fejezték ki nemtetszésüket Kelemen kinevezése miatt. Az itt felszólaló Vörös István és Székely Gyula a kor politikai szólamaiba öntve fogalmazták meg kritikájukat a püspök döntésével szemben. Vörös szerint a püspök mindvégig a hívek által támogatott Izsák ellen ügködött, és bár fennhangon élte a Román Népköztársaságot, voltaképpen mégis annak ellensége maradt, mivel a nép akaratával ellentétesen cselekedett. Székely Gyula korábbi kolozsvári hitoktató lelkész, a *Világosság* napilap szerkesztője szegénynek és a közösséget megosztó cselekedetnek tartotta a püspök eljárását. Utóbbi – mondta – azt a Mária Terézia által bevezetett módszert hozta vissza az egyházba, amely eltörölte a Dávid Ferenc által meghonosított szokásrendet, miszerint a gyülekezet maga választotta meg a saját lelkészét. A püspök – folytatta – nem hajlandó tudomásul venni, hogy egy népköztársaságban élnek, és hogy egy közösség lelkészválasztása felette áll és demokratikusabb cselekedet egyetlen embernek a döntésénél.³⁶ A gyűlésen jelenlevők követeléseiket egy, az egyházi főhatósághoz intézett memorandumban összegezték, ez azonban jelen tudásunk szerint megválaszolatlan maradt.

Szeptember 23-án a gyűlés szervezői közel 300 egyházközi tag aláírásával emlékiratot intéztek a vallásügyi minisztériumhoz, és a választási eredmények ismertetése mellett arra kérték a minisztert, hogy az semmisítse meg Kelemen kinevezését, és intézkedjék, hogy a lelkészi állásra Izsákot alkalmazzák.³⁷ A memorandum készítői ezzel túllépték az egyházi kereten, és az államhatalom beavatkozását követelték a számukra kedvező döntés kikényszerítéséért. A nyomásgyakorlás és az ügy politikai síkra terelése tovább folytatódott azzal, hogy szeptember 21-én a *Világosság* egyfelől tájékoztatta olvasóközönségét a gyűlésben történekről, másfelől pedig az elavult egyházi törvények megváltoztatását követelte, mivel azok összeegyeztethetetlenek az új vallásügyi törvény szellemével.³⁸ Október 21-én újabb cikk jelent meg a *Világosságban*, amely a probléma demokratikus megoldását, azaz a választás szavazatok szerinti érvényesítését sürgette.³⁹ A hangulatkeltés tovább folytatódott október 23-án éjjel azal, hogy Izsák egy maga szerkesztette felhívást helyezett el az egyház gyűléstermében,

35 == Uo. 187.

36 == Uo.

37 == Uo. 202. f.

38 == Uo. 188. f.; *Világosság*, 1948. szeptember 21.

39 == ACNSAS. D. 011270. Vol. 2. 201.

mely másnap az átdolgozott szervezeti szabályzat elfogadásáról döntő gyűlésnek adott helyet. Ebben az egyház demokratizálásának, népegyházzá válásának a szükségességéről írt, és a lelkészek kinevezése és nyugdíjazása körüli törvénytelenések felszámolására szólított fel.⁴⁰

1949. január 27-én Bende Béla unitárius lelkész, az MNSZ nemzetgyűlési képviselője tanácskozássra hívott össze néhány, az unitárius egyházhoz kapcsolódó, MNSZ-tagsággal rendelkező egyházi és világi személyt: Nagy Miklós agrármérnököt, Székely Gyula volt kolozsvári hitoktató lelkészt, újságíró, Szathmáry János egyházi jogtanácsost, Márton Sámuel tanárt, a kolozsvári egyházközség gondnokát, valamint Vörös István és Izsák Vilmos tanárokat. Bende célja egy olyan munkaközösség létrehozása volt, melynek segítségével megvalósítható az egyház demokratizálása. Úgy tűnik, ennek a folyamatnak egyik sarokköve Izsáknak a kolozsvári lelkészi állásba való juttatása volt, a tanácskozás tárgyát ugyanis egy új választásnak a kiírása képezte. Számításuk szerint mivel egy új pályázat alkalmával már nem lesz ellenjelölt, a püspök arra fog kényszerülni, hogy automatikusan iktassa be őt a gyülekezeti lelkészi állásba.⁴¹ A megbeszélésen Izsák merész javaslattal állt elő. Úgy vélekedett, hogy mivel a választásra legkorábban csak ősszel kerülhetne sor, megfelelőbb lenne a számára, ha kineveznék őt a nyugdíjba vonuló Ürmösi József püspöki titkári helyébe, mert ezáltal betekintést nyerhetne abba, hogy mi történik az unitárius egyházban.⁴² Február 21-én a fenti munkacsoport újabb értekezletet tartott Takács Lajos nemzetiségügyi államtitkár jelenlétében. A gyűlésen tájékoztatták Takácsot a Protestáns Teológiai Intézet unitárius karán történt kinevezésekről, de újból terítékre került Izsák ügye is, amit új választás kiírásával kívántak rendezni.⁴³

A politikai nyomásgyakorlásra és szervezkedésre adott püspöki reakciókról az SKTI 1949. január 22-én keltezett jelentéséből tájékozódhatunk. E szerint 1948 karácsonya előtt Izsák azzal a kívánsággal kereste fel a püspököt, hogy az nevezze ki őt a szabaddá vált lelkészi állásra, melyről Kelemen lemondott, miután az állambiztonsági szervek „leleplezték” múltbeli tevékenységét. A püspök felelete egyértelműen arra utal, hogy döntésének fő mozgatórugója Izsák ideológiai, politikai irányultsága volt: Izsákot marxizmussal, idegen érdekekért folytatott harccal vádolta, és úgy vélte, hogy szavazatait az MNSZ közreműködésének köszönheti, aki csakis azért segítette, hogy egy bizalmi emberük lehessen az egyházban.⁴⁴ A püspök tehát a lelkészválasztást az egyháznak a kommunista eszme- és államrendszerbe való betagozása kísérleteként értékelte, melyet az MNSZ kezdeményezett és próbált meg kivitelezni az állambiztonsági szervek tapintatos közreműködésével. A politikai rendőrség beavatkozását megerősíti az ONI 1948. szeptember 23-án kelt átirata, melyben az SKTI arra kapott

40 == Uo. 196.

41 == Uo. 209.

42 == Uo.

43 == Uo. 212.

44 == Uo. 207.

utasítást, hogy lépjen kapcsolatba az érintettekkel, és támogassa Izsák Vilmos ügyét.⁴⁵ Önéletrajzában Kelemen Imre is megemlékezett az állambiztonság beavatkozásáról. Mint írta, kinevezését követően a Securitate emberei azt javasolták neki, hogy vonuljon vissza, és ne tegye ki magát fölösleges támadásoknak és annak, hogy a szamosújvári börtönbe kerüljön.⁴⁶

1948-ban tehát kísérlet történt egy rendszerhű ember „beépítésére”, Kiss Elek azonban a püspöki jogkörével élve ezt a kísérletet elhárította. Az események későbbi alakulásából arra következtetünk, hogy a vallásügyi minisztériumban 1949. február 16-án folytatott tárgyalás alkalmával sikerült kedvezően lezárni a lelkészkérdés ügyét, és kompromisszumos megoldás született az egyház és a pozícióépítésre törekedő államhatalom között: a vallásügyi miniszter Izsákot a Protestáns Teológiai Intézet titkári állására nevezte ki.⁴⁷

Kiss soha nem tekintette véglegesnek a hatalom érdekeit nyilvánvalóan kiszolgáló és a Securitateval együttműködő Izsák helyzetét, és az 1968. október 23-án Dumitru Dogaru vallásügyi főtitkárral folytatott megbeszélés alkalmával arra kérte tárgyalópartnerét, hogy távolítsák el nevezettet az egyházból azzal, hogy világi pályán ajánljanak fel számára állást.⁴⁸ Rendszerhűsége és ügynöki tevékenysége természetesen szilárd hátteret szolgáltatott Izsáknak, és elmozdítására nem került sor, azonban Kiss püspöksége idején sikeresen megakadályozta abban, hogy továbblépjen és a Protestáns Teológiai Intézet (PTI) unitárius karán tanári álláshoz jusson, jóllehet ebben olyan komoly pártfogói akadtak, mint a Securitate és Hoinărescu Tepeş vallásügyi megbízott.⁴⁹

Izsák tanárrá történő kinevezésére 1966-ban történt próbálkozás. Az államhatalom beavatkozása az egyház belügyeibe ebben az esetben is teljesen nyilvánvaló volt. Nedeianu Janeta vallásügyi igazgató például a Bukarestben tárgyaló Sebe Ferencen keresztül üzent Nagy Géza tanárnak, hogy Izsák egyik dolgozatát közölgék a *Református Szemlében*. A tudományos munka útjának egyengetésével párhuzamosan lépéseket tettek tanári kinevezése ügyében is. Pontosat nem tudni, de valamikor az esztendő végén Hoinărescu megbízott és Rapp Károly teológiai tanár, Dávid Gyula rektor, valamint Bende Béla teológiai tanár társaságában Izsák kinevezését próbálta kicsikarni Kovács Lajos teológiai tanártól.⁵⁰ Kovácsnak természetesen nem állt hatalmában dönteni, ez a jog az unitárius egyház Főtanácsának a hatásköréhez tartozott, mindazonáltal ez az eset is világosan mutatja, hogy az Izsákkal kapcsolatos problémakör nem személyi és szakmai, hanem politikai eredetű – az egyházon belüli „káderépítés” – volt.

45 == Uo. 185.

46 == Kelemen, é. n.: 238.

47 == ACNSAS. D. 011270. Vol. 2. 213. Az SKTI 1949. február 17-i jelentése szerint az egyházi küldöttség a számukra kedvező kinevezések érdekében egy csomag ajándékkal érkezett a minisztériumba, amelyet az Egyesült Államokból 1948-ban kapott segítség-szállítmányból állítottak össze.

48 == ACNSAS. I. 235729. vol. 3. 231.

49 == Uo. 309, 357–358.

50 == Uo. 309, 357–358.

A tanári kinevezés apropóját egyébként Rostás Dénes teológiai tanár állítólagos rendszerellenes magatartása szolgáltatta. Rostást az Egyházügyi Hivatal (EH) két eset miatt akarta eltávolítani a tanári székből: a kolozsvári írisztelepi egyházközségben egy általa szervezett rendezvényen a meghívott Péter Lajos nyugalmazott tanár „antimarxista-nacionalista” tartalmú előadást tartott, illetve egy nacionalista verset olvasott fel, ő maga pedig egy alkalommal prédikációjában a székely himnuszról idézett.⁵¹ Rostás ügyét jelenlétében 1966. szeptember 3-án tárgyalta Hoinărescu Kovács Lajos főjegyző és Sebe Ferenc előadó-tanácsos társaságában. Sebe szeptember 10-én kelt jelentése szerint a tárgyalófelek a legjobb lépésnek Rostás nyugdíjba vonulását tartották.⁵² Az SKTI 1966. október 5-én kelt telefonjegyzéke szerint a megbeszélésről Hoinărescu tájékoztatta Dogarut, és azzal a javaslattal fordult az EH-hoz, hogy Rostást nyugdíjazzák.⁵³ Kezdetben Kiss hajlott arra, hogy beleegyezzen ebbe, rövid időn belül azonban meggondolta magát, és úgy vélekedett, hogy Péter Lajos és Rostás Dénes felnagyított, eltúlzott híresztelések áldozatai, amelyeket Izsák készített elő barátja, Hoinărescu, valamint a Securitate segítségével. Rostás csak abban az esetben mehet nyugdíjba – mondta –, ha beteg, a döntést a főtanácsban és Bukarestben kell meghozni, illetve megtárgyalni.⁵⁴

Álláspontját azt követően is fenntartotta, hogy szeptember 30-án Hoinărescu személyesen közölte vele az EH határozatát, mely Rostás munkaviszonyának megszüntetéséről döntött. Sebe Ferenc október 8-i jelentése szerint a találkozón a püspök megvédte Péter Lajost és Rostás Dénest: mindketten ártatlanok és jó állampolgárok, akik nem érdemlik meg az ellenük tanúsított bánásmódot. Rostás nyugdíjazását az egyház ellen intézett súlyos támadásnak minősítette, és tagadta, hogy az a prédikációjában idézett volna a székely himnuszról. Nevezett előadásában és prédikációiban mindig az országban uralkodó társadalmi rendszer értékrendjének a szellemében igyekezett megnyilatkozni.⁵⁵ A jelentés szerint a püspök nagyon határozott hangnemben tárgyalta, és egy ponton – az állami hatóságok tévedését bizonyítandó – ellentámadásba ment át, lényegében sarokba szorítva Hoinărescut olyan esetek felemlítésével, amelyek során őt és Ürmösi Gyula sepsiszentgyörgyi lelkészt is alaptalanul vádolták rendszerellenességgel. A tárgyaláson végül a püspök akarata érvényesült, mivel Hoinărescunak nem sikerült elfogadtatni vele az EH határozatát, és arra kényszerült, hogy számára időpontot kérjen Dumitru Dogaru vallásügyi főtitkárnál.⁵⁶

A főtitkár és az egyházfő közötti találkozóra október 6-án került sor. A rövid ideig tartó megbeszélésen a püspök továbbra is Rostás Dénes és Péter Lajos ártatlanságát és az ellenük megfogalmazott vádak hamis, mondvacsinált voltát hangoztatta.

51 = = Uo. 394.

52 = = Uo. 446.

53 = = Uo.

54 = = Uo. 420.

55 = = Uo. 447.

56 = = Uo. 412.

Dogaru helytelenítette ugyan a püspök magatartását, de elfogadta, hogy Rostás ügyét vizsgálják felül.⁵⁷ Az események ismertetésénél a püspök abbéli meggyőződésének is hangot adott, hogy célzatosan gerjesztett konfliktussal van dolguk, melyért néhány, a PTI keretében tevékenykedő személy a felelős.

A konfliktust gerjesztő szereplők közül egy személyt biztosan ismert a püspök, és ez magyarázatul szolgál arra a kérdésre, hogy miért védelmezte olyan határozottan és következetesen Rostás tanári állását. A PTI szervezési és működési szabályzatát október 4-én tárgyaló tanácskozáson elhangzott kijelentései kétséget kizáró bizonyítékai annak, hogy előtte teljesen nyilvánvaló volt a Rostás körül kirobbantott viszály indítéka és végső célja. Mint mondta, szeptember 6-án kihallgatásra megy Dogaruhoz, hogy Rostás maradhasson a teológián, mivel a személye ellen indított támadás célja kizárólag az, hogy helyzetbe hozzák a PTI főtitkárát, Izsákot. Erről ő egyáltalán nem akar hallani, sőt szeretné, ha Izsákot eltávolítanák az állásából. Ha az óhaját nem teljesítik, akkor feltárja Izsák valamennyi „disznóságát.”⁵⁸

Mint fentiekben már írtuk, 1966 végén Izsák nagyon közel került a tanári álláshoz, miután a PTI rektora és a Kolozs tartomány egyházügyi megbízottja kinevezését kérvényezte az unitárius egyháztól.⁵⁹ Májai Endre szerint 1967. február 24-én Kiss Elekkel folytatott beszélgetésén utóbbi erősen ingerülten és nagy felháborodással beszélt a kialakult helyzetről. Kijelentette, hogy „*ő semmi esetben sem fogja javasolni, és soha nem fogja elfogadni, hogy Izsák tanár legyen a teológián.*”⁶⁰ Bár az ügyre vonatkozóan későbbi információink nincsenek, a legvalószínűbb az, hogy a folyamat végül a püspök határozott ellenállásán akadt el, aki jogkörénél fogva nem engedélyezte az egyház részéről szükséges jóváhagyást.

Összegezve az „Izsák-ügyet”, kijelenthetjük, hogy Kiss kétszer is szembehelyezkedett a rendszer akaratával, és tulajdonképpen mindkét alkalommal sikeresen akadályozta meg azt a tervet, amely az egyházban egy rendszert kiszolgáló ember meghatározó pozícióba juttatását célozta. Az egyház érdekei mentén kifejtett tapintatos, a valós erőviszonyokat tudomásul vevő ellenállás az egyházi javak államosítása, a bebörtönzött lelkészek, teológiai tanárok, valamint az egyházépítést és hitéletet érintő ügyekben is megragadható.

Közismert, hogy a Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége által elfogadott és 1948. augusztus 3-án életbe léptetett 175/1948-as rendelet az oktatást annak szekularizálásával az állam javára monopolizálta. A vallásügyi minisztérium ugyancsak augusztus 3-i 176/1948-as rendelete az egyházi iskolák ingó és ingatlanvagyonának a kisajátításáról rendelkezett. A fenti rendelkezések szellemében az unitárius egyházvezetésnek és

57 == Uo.

58 == Uo. A főtitkár meghátrálására, úgy tűnik, senki sem számított, és mindenki kész ténynek vette a nyugdíjazást, mivel a PTI rektora még a látogatást megelőzően intézkedett Rostás helyettesítéséről. Uo. 417.

59 == Uo. 417. f.

60 == Uo. 357.

a teológiai hallgatóknak is otthont adó új kollégium épületében megszűnt a gimnáziumi szintű felekezeti iskola, és helyébe létrehozták az 1-es számú Magyar Fiúlíceumot (1957-től Brassai Sámuel Líceum). Egy 1949. szeptember 28-án kelt jelentés szerint a püspöki hivatal és a teológiai hallgatók számára fenntartott helyiségekre is igényt tartottak az állami hatóságok. Konkrét időpontot nem ismerünk, de minden valószínűség szerint közvetlenül a tanévkezdés előtt egy bizottság látogatta meg a szóban forgó termeket, hogy azokból a helyhiánnyal küszködő tanítóképző számára néhányat kisajátítson. A püspök azonban kategorikusan közölte velük, hogy az oktatásiügyi minisztertől rendelkezés van arra vonatkozóan, hogy a püspöki hivatal ne költözzön el. A helyszíni vizsgálatot követően a tanítóképző vezetősége levélben fogalmazta meg három tanterem átadásáról szóló követelését. Az esetről tudósító jelentés szerint a püspök a levelet kézbesítő Luca Irén tisztviselővel hangosan és idegesen beszélt, majd az átiratot visszaadva „szinte kidobta az irodájából” őt.⁶¹ 1960-ban újból napirendre került a teológiai hallgatók által használt termek egy részének az átadása, márciusban Gál Dénes iskolaigazgató öt teremre nyújtott be igényt. A püspök ugyan visszautasította a kérést, de a későbbiekben az Egyházi Képviselő Tanács mégis jóváhagyta azt. 1961-ben és 1962-ben Gál újabb termek átadását követelte, ezeket az igényeket azonban az egyház már nem volt hajlandó teljesíteni.⁶²

Az 1948-ban életbe léptetett tanügyi reform az oktatás szekularizálásával száműzte az iskolákból a hitoktatást. A valláserkölcsi nevelést az unitárius egyház saját ingatlanjaiban, a központi valláserkölcsi nevelési bizottság által kidolgozott módszertan alapján szervezte meg, és azokat a lelkészek irányításával hétköznapi – az iskolaidő utáni órákban –, illetve vasárnap tartották meg az önkéntesen jelentkező gyermekeknek. Az iskolán kívül sikeresen működtetett hitoktatás hatékonyságát a hatalom az óraszámok csökkentésével, az oktatás hétvégére való korlátozásával igyekezett gyengíteni 1951-ben.⁶³ A megszorító intézkedést Szócs Endre vallásügyi felügyelő április 13-án közölte a püspökkel. Szócs javaslata, miszerint a vallásórák tartásának idejét vasárnapra, a helyszínét pedig a templomra kellene korlátozni, a püspök részéről éles rendszerkritikus reakciót váltott ki. „Sinai A.” ügynök szerint az egyházfő a vallásügyi minisztérium eme intézkedését egyházüldözésnek, a szabad vallásgyakorlás jogkorlátozásának minősítette. A korlátozás – hangsúlyozta – ellentétes hatást fog eredményezni, ugyanis 1940–1944 között, amikor a minisztérium nem avatkozott a hitoktatás ügyébe, az óralátogatás nem volt kielégítő, mióta azonban csak megtűrik és üldözik az egyházat, növekedő tendencia tapasztalható. Megígéri – folytatta –, hogy a gyermekek mozgósításáért még fokozottabban fognak dolgozni, hogy rámutathassanak rendíthetetlen és növekvő erejükre. A minisztérium rendeletét – zárta gondolatmenetét – végre fogják hajtani, ami azonban nem jelenti azt, hogy azzal egyet is értenek.⁶⁴ Szócs

61 = = Uo.

62 = = ACNSAS. I. 235729. Vol. 2. 14.

63 = = Uo. 399.

64 = = Pál, 2014.

látogatása egyéb kritikai megjegyzésre is alkalmat adott: a püspök kifogásolta, hogy az állam azokat a lelkészeket támogatja, akik „elárulják az egyház érdekeit”, akik pedig azt szolgálják, csak megtűri és üldözi.⁶⁵

A hétköznapiakban és helyszíntől függetlenül zajló hitoktatás visszaállítása természetesen kudarcot vallott,⁶⁶ az ebből a tárgykörből előbb említett példánk azonban azt igazolja, hogy a püspök nem fogadta teljesen kritikátlanul a hatalmi intézkedéseket, és véleményét sem rejtette véka alá azokban az esetekben, amikor az egyház elemi érdekei sérültek, illetve kerültek veszélybe. Ebbe a példasorba illeszthető a Brassó tartományi vallásügyi megbízott azon rendelkezésének megtárgyalása is 1967. február 14-én, amely karácsony alkalmával megtiltotta a fennhatósága alá tartozó egyházközségeknek az ún. karácsonyfa-ünnepélyek megtartását a templomokban. Sebe Ferenc szerint a püspök határozottan elutasította a vallásos élet ilyen jellegű korlátozását, mivel azt egyértelműen az egyház felszámolására tett lépésként értékelte. *„Kötelességem – mondta –, hogy ne fogadjam el csak ilyen egyszerűen ezeket a rendelkezéseket, mert ilyen módon szüntetnek meg bennünket. Nekünk meg van a magunk hitélete. Ők nem ismernek bennünket, és azt mondják, hogy nem szabad megszerveznünk ezeket a programokat és szeretetvendégségeket, mert akkor a szekták is meg fogják tartani. Foglalkoznom kell ezzel a problémával, és szilárdan kell állnom a saját lábamon [ebben a kérdésben].”*⁶⁷

Ez a hozzáállás tetten érhető a bebörtönzött, illetve a Securitate által zaklatott teológiai tanárok és lelkészek esetében is. Ebben a kérdéskörben „közvetett” vagy „passzív” ellenszegülésről beszélhetünk, tekintettel arra, hogy a püspök az igazságszolgáltatás által a lelkészeket, tanárokat sújtó megtorló büntetések igazságosságát nem volt hajlandó elismerni. A bírósági ítéletek legitimitását megkérdőjelező véleményét nemcsak az egyházon belüli bizalmasaival, hanem az állami hatóságok képviselőjével is közölte. 1966. szeptember 30-án a Hoinărescuval folytatott megbeszélés alkalmával például úgy nyilatkozott, hogy a rendszerellenességgel megvádolt Rostás Dénes ártatlan, akárcsak az elítélt lelkészek.⁶⁸ Egy Májai Endrével folytatott beszélgetéséből az is kiderül, hogy a püspök előtt nyilvánvaló volt a lelkészek ellen hozott ítéletek politikai indítéka, koncepciójellege is. 1959. július 20-án úgy nyilatkozott, hogy az egyházon végigsöprő letartóztatás-hullám a „szerencsétlen” magyarországi forradalom eredménye. Lőrinczi Mihály teológiai tanár például tévedett, amikor nem szolidarizált a párt és a kormány által kiadott nyilatkozattal, ellenkezőleg, arra kérte Izsák Vilmos titkárt – aki mindezt jelentette a Securitaténak –, vegye jegyzőkönyvbe, hogy elítéli az angolok és amerikaiak szuezi támadását, de egyetért a magyarországi forradalommal.⁶⁹ A bírósági ítéletek jogosságát egy másik – 1962. január 17-i –, ugyancsak Májai

65 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 2. 27.

66 == Uo.

67 == Az eredeti elképzeléssel ellentétben történt némi enyhítés, vasárnapon kívül szombatban is lehetett órákat tartani.

68 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 374.

69 == Uo. 421.

Endrével folytatott beszélgetésében kérdőjelezte meg. Mint mondta, olyan papjaik és tanáraik töltik büntetésüket, akik azt sem tudják, hogy miért kerültek hat-hét évre a börtönbe.⁷⁰ Az SKTI 1963. január 16-án készített összefoglaló elemzése az elítélt egyházi alkalmazottakkal való együttérzést, rokonszenvezést, illetve azok családtagjainak segélyezését is a püspök ellenséges tevékenységei közé sorolta.⁷¹ Erdemes közelebről is körüljárunk ezt a kérdéskört, annál is inkább, mert az elítéltek hozzátartozói, az egyházi közvéleménynek bizonyos szegmense éppen ezek hiányát róta fel az egyházfőnek. A „Kelemen Gavril” fedőnevű ügynök 1959. szeptember 12-én kelt jelentése szerint Simén Dániel felesége úgy vélekedett, hogy a püspök közömbösen viselkedett az elítélt lelkészekkel és férjével szemben.⁷² Lőrinczi Mihály teológiai tanár felesége szintén negatívan ítélte meg a püspök letartóztatottakkal szembeni magatartását. *„Az összes unitáriust le fogják tartóztatni – mondta –, mert még a püspöknek sincsen bátorsága, hogy bárkinek is a védelmére szálljon.”*⁷³

Forrásaink alapján a közömbösség, közönyösség vádja egyértelműen cáfolható. A „Ferenczi Emma” fedőnevű ügynök 1959. november 21-én kelt jelentése szerint Kelemen Csongor teológiai hallgató perén a püspök személyesen is megjelent. A tárgyalás megkezdése előtt nagyon kedves volt a vádlottal, megcsókolta, és egy sor jó tanáccsal látta el: javasolta, hogy bármennyire is megkínózzák, tagadjon mindent, és ne tegyen semmi személyét kompromittáló nyilatkozatot.⁷⁴ Májai Endre szerint, amikor 1960. január 27-én találkozott a püspökkel Kolozsváron, az nagyon szívélyesen fogadta, átölelte, megcsókolta, és a következőket mondta neki: a letartóztatások idején aggodalommal gondolt rá, és *„Jó, hogy itt vagy és egészséges vagy!”*⁷⁵ Több forrásunk tanúskodik arról, hogy a verbális üzenetekben és baráti gesztusokban megnyilvánuló együttérzésen túlmenően a püspök konkrétabb lépéseket is tett az elítéltek és családjaik érdekében. „Ferenczi Emma” szerint püspöki javaslatra határozat született arra vonatkozóan, hogy a lelkészek és a tanárok fizetésükből adakozzanak a letartóztatott családok számára, továbbá a Donald Harrington amerikai lelkész által hozott – ruhaneműket tartalmazó – segélycsomagokat a letartóztatott lelkészek feleségei között osztották szét.⁷⁶

Az intézményi szinten történő segélyezés tényét Sebe Ferenc 1962. december 10-én kelt jelentése is megerősíti. Eszerint 1963. december 6-án Ürmösi Gyula esperes a költségvetés tárgyalásakor bizonyos költségvetési tételek felől érdeklődött Rázmány Mór főszámvevőtől. Rázmány válaszában úgy fogalmazott, hogy ha annyit mond, hogy a püspök sok embert segít, Pálfi Alberttől Lőrinczi Mihály feleségéig,

70 == Uo. 111.

71 == Uo. 232.

72 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 153.

73 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 2. 125.

74 == Uo.

75 == Uo. 142.

76 == Uo. 240.

akkor minden bizonnyal érthetővé válik Ürmösi számára, hogy milyen tételekről is van szó.⁷⁷ Adataink vannak arra vonatkozóan, hogy a püspök személyesen is részt vállalt a segélyezésben. „Mircea Moldovan” jelentésében például azt olvashatjuk, hogy a püspök ötezer lejes fizetéséből ezer lejt a leányának, kétezer lejt a bebörtönzött lelkészek családjainak, ötszáz lejt Incze Ferenc kolozsvári festőnek szokott adni, miközben a fennmaradó ezeröttszáz lejből szerényen él feleségével.⁷⁸ Sebe jelentéséből, miszerint az elítéltek közül többen csomagot kértek családtagjaiktól, Gellérd Imre és Nyitrai Levente pedig a püspöktől, arra következtetünk, hogy a pénzbeli támogatás mellett a püspök a segítségnyújtás más formáit is gyakorolta.⁷⁹ A jótékonykodás tényét a Kovács Lajostól származó jelentések is megerősítik. Ezek szerint a bebörtönzött lelkészek mellett időközönként a gyermekeket is segítségben részesítette a püspök.⁸⁰ Bár Gáll Dénes igazgató nyilatkozatban cáfolta az információ hitelességét, a Kolozs tartományi állambiztonság mégis tudni vélte azt, hogy a püspöknek sikerült rábeszélni Gállt arra, hogy az 1961/1962-es tanévre elítélt lelkészek gyermekeit iskolázza be az általa vezetett Brassai Sámuel Líceumba.⁸¹

A közömbösség vádját cáfolják azok a lépések is, amelyeket a püspök az elítéltek kegyelembé részesítése és rehabilitációja érdekében tett. 1961. március 21-én például, miután nem találkozhatott személyesen Gheorghe Maurer államelnökkel, Dumitru Dogaru vallásügyi főtitkár közvetítésével terjesztette Maurer elé az Erdő János, Lőrinczi László, Pálffy Albert és Simén Dániel családtagjai által megírt amnesztia-kéréseket.⁸² Sebe 1962. szeptember 6-án kelt jelentése szerint létezett – talán éppen a fent említett találkozó következményeként – valamiféle megállapodás az egyház és az EH között. A püspök ugyanis egy megbeszélés alkalmával közölte, hogy összegyűjtötte az elítéltek családjai által írt kegyelmi kérvényeket, és azokat a megfelelő időpontban, amikor arra utasítást fog kapni, beterjeszti az illetékes fórumhoz.⁸³ Izsák Vilmos szerint egy alkalommal a püspök a látogatóba érkező „külföldi egyház képviselőit”⁸⁴ is megkérte arra, hogy mondjanak néhány jó szót Bukarestben a bebörtönzött tanárok érdekében, akiket „*hamis [sic!] politikai tevékenység miatt ítélték el.*”⁸⁵ Az amnesztia kilobbizásán túlmenően a püspök az elítéltek egyházi reintegrációjára is gondolt.

77 = = Uo. 257.

78 = = Uo. 245.

79 = = Uo. 251.

80 = = Uo. 259, 261.

81 = = Uo. 402.

82 = = Uo. 169, 171.

83 = = Uo. 251.

84 = = Amennyiben igaz Izsák információja, akkor minden valószínűség szerint arról a Donald Harrington által vezetett amerikai csoportról van szó, amelyik 1961. augusztus 19-én érkezett Romániába. „Ferenczi Emma” ügynök szerint ekkor Donald Harringtonné Bedő Juliánna úgy nyilatkozott, hogy azért vannak itt, hogy könnyítsenek a sorsukon. Uo. 208–214.

85 = = Uo. 381.

Májai Endrével 1962. január 17-én folytatott beszélgetéséből tudjuk, hogy távlati terveiben az elítéltek visszatérésével, azaz a hatalom előtti rehabilitációjukkal számolt. Úgy gondolja – fejtette ki beszélgetőpartnerének –, sikerül megszereznie mindegyik számára az engedélyt munkájuk további folytatásához.⁸⁶ Fentiekben felsorolt példák mellett a közömbös magatartás nyilvánvaló cáfolataként értékelhető végül az a jelentés, amely a püspök afeletti örömről számolt be, hogy néhány lelkész és tanár hazatért a börtönből.⁸⁷

Abban, hogy a püspök hatványozott óvatossággal, mondhatni passzivitással követte a letartóztatásokat, nem a félelem, hanem inkább a józan belátás, a körülmények valós értékelése játszott közre. Miként arra már utaltunk, tisztában volt a letartóztatások politikai motivációival, továbbá azzal is, hogy a hatalom elnyomó szervei éber megfigyelése alatt állnak, és bármiféle komolyabb politikai jellegű kilengés súlyos, kivédhetetlen megtorlást eredményez. Utóbbi állításunkat támasztja alá a püspök ama megjegyzése, mellyel Simén Dániel rendszerellenes magatartását panaszolta Sebe Ferencnek: „Megfogtam Simént, az ablakhoz vezettem, és megmutattam az utcán a Securitate autóját és embereit. Nézd, ez és ez a Securitate embere, vigyázz magadra és nyughass. De Siménnel nem nagyon lehetett beszélni.”⁸⁸ Az erőviszonyok reális érzékelését, korlátozott hatáskörének felismerését támasztják alá a Lőrinczi Mihály és Simén letartóztatásával kapcsolatban 1959. július 20-án Májainak mondott szavai is. Nem lépett semmit Lőrinczi érdekében – fejtette ki –, mert nem lehetett, és Siménnel kapcsolatban is hasonlóképpen fog viselkedni, mert az ő esetében sem tudna semmit segíteni.⁸⁹ Összegzőképpen tehát kijelenthető, hogy a püspök együttérzéssel követte lelkészei és tanárai letartóztatását, passzivitását azonban nem a félelem, hanem az a felismerés vezérelte, hogy képtelen érdemben befolyásolni a rendszer által beindított megtorló büntetőintézkedéseket.

Utalva a fejezetünk elején feltett kérdésre, a válaszuk az lehet, hogy a püspök, ha nem is harsányan, de bizonyos sérelmes ügyekben a rendszer bírálójaként szólalt meg, nem fogadta teljesen kritikátlanul annak az egyház életét diszkriminatívan érintő lépéseit. Mint láthattuk, a hatalom szemében bizonyos érdekvédő intézkedései rendszerellenes árnyalatot kaptak, vagyis a pártállami nómenklatúra szemszögéből nézve nem indokolatlan a püspököt az „ellenálló” jelzővel illetni.

= = Alkalmazkodó réalpolitikusz?

Az unitárius egyház és az államhatalom viszonya az államszocialista rendszer idején kisebb-nagyobb erősségű érdekütközések láncolataként tekinthető és értelmezhető. Ebben a sokszor színpalak mögött zajló konfliktusban az erőviszonyok egyértelműen az államhatalom javára billentek, és a nagy, rendszerszintű átalakítások esetében, mint

86 = = Uo. 232.

87 = = Uo. 278.

88 = = Uo. 144.

89 = = Uo. 111, 112. f.

például az oktatás szekularizálása, az unitárius egyházvezetés – választási lehetőség híján – elfogadta a számára egyértelműen előnytelen változtatásokat. A kisebb, egyházi szempontból viszont jelentősnek minősíthető konfliktusok esetében a püspök, miként a fentiekben bemutattuk, vállalta a hatalommal szembeni mérsékelt konfrontációt. Ha azonban összességében nézzük forrásainkat, azt mondhatjuk, hogy az érdekütközések viszonyrendszerében a püspök stratégiájának gerincét nem a konfrontáció, hanem a kompromisszumkeresés, a tárgyalásos úton történő megegyezés/alkudozás jellemezte.

A legjobb példa erre a taktikára éppen a letartóztatott tanárok és lelkészek esete. 1959-ben a püspök passzív szemlélője volt a letartóztatásoknak, azonban a politikai feszültség enyhülésével nagyon óvatos lépéseket tett az elítéltek kegyelemben részesítéséért és rehabilitációjáért. Ha a megkegyelmezés ügyében nem is tudott konkrét eredményt elérni, a rehabilitáció vonatkozásában dokumentálható az a tény, hogy bizonyos engedményeket sikerült kialakítania az EH illetékeseivel folytatott tárgyalásokon. 1963. július 7-én szülőfaluja, Nagymedesér templomának szószékéről például arról tájékoztatta hallgatóságát, hogy egykori lelkészüket, Pálffy Ákost, akit politikai okok miatt börtönöztek be, havonta kétszázötven lejjel támogatta, és nemrég Bukarestben elrendezte, hogy ismét lelkészként szolgálhasson, nyugdíjat kaphasson, állampolgári jogait gyakorolhassa, mivel ártatlanul ítélték el, és börtönben is ült.⁹⁰

Másik, jelentősnek mondható eredményét Erdő János esetében érte el, akit egy hosszabb folyamat végeredményeként sikerült visszahelyezni teológiai tanári állásába a Securitate és Hoinărescu Țepeș vallásügyi megbízott aknamunkája ellenére. A Kolozs tartományi állambiztonság kapitánya, Onac Ioan, amikor tudomást szerzett arról, hogy a püspök 1967. szeptember 15-én Erdő számára tanári kinevezést kért Dogarutól az 1967/1968-as tanévre, a következőkről rendelkezett: jelentsék az esetet a Securitaténak, az pedig intézkedjék az EH-nál, hogy megakadályozhassák a kinevezést; kapcsolatba kell lépni a tartomány vallásügyi megbízottjával, hogy megállapíthassák, kik lehetnének alkalmasak a teológiai tanári állások betöltésére.⁹¹ Mivel 1967-ben nem sikerült kiharcolni a kinevezést, 1968. október 23-án a püspök újból megismételte kérését Dogarunál tett látogatásakor. Vállalkozását ez alkalommal siker koronázta, ideiglenes jelleggel ugyan, de Erdő megkapta a gyakorlati tanszék tanári állását, mely Bende Béla október 14-i halálával megüresedett.⁹² A püspök sikere annak fényében értékelődik fel, hogy a jelentés tanúsága szerint a Kolozs tartományi állami szervek részéről biztosan történtek próbálkozások Erdő kompromittálására, a megbeszélés alkalmával ugyanis Dogaru afelől is érdeklődött, hogy a kolozsvári állami hatóságok miért vannak rossz véleménnyel a személyét illetően.⁹³

90 = Uo. 328.

91 = ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 315.

92 = Uo. 228., 230.

93 = Uo. 228.

A tárgyalás módszerével történő érdekérvényesítés alkalmazását és eredményességét az 1951–1953 között ítélet nélkül bebörtönzött Nagy Miklós egykori bankigazgató, földbirtokos, egyházi tisztségviselő esete szintén megerősíti. Az egyházi tisztségéről lemondó Nagy vallomása szerint azért vonta vissza lemondását a püspök kérésére, mert közbenjárt Grozánál, és sikerült kialakulnia, hogy egy évvel korábban helyezték szabadlábra, mint kollégáit.⁹⁴

Azt a tényt, hogy a püspök kormányzási módszerének vezérelvét a kompromisszumkeresés és a tárgyalás képezte, legmeggyőzőbben az az alkusorozat példázza, amelyet az 1568-ban kihirdetett tordai vallásügyi határozatnak, valamint az unitárius egyház fennállásának négyszáz éves jubileumi megünneplése céljából folytatott. A püspök jó taktikai érzékének tulajdonítjuk azt a körülményt, hogy a jubileumi ünnepséghez szükséges állami jóváhagyás megszerzéséhez maximálisan kiaknázza azt a helyzetet, ami az által kínákozott, hogy 1964. augusztus 18–23. között személyesen vehetett részt az IARF Hágában megtartott kongresszusán. Feltételezésünk szerint az IARF végrehajtó bizottsága a püspök sugallatára, közbenjárására döntött úgy, hogy az 1968-as kongresszusát Romániában tartja meg a kettős évfordulóval egyetemben. Az eredetileg 1967-ben Angliában rendezendő kongresszust egy évvel előre hozták azért, hogy az 1968-ban, Romániában tartandó jubileumi ünnepséggel egybekötött kongresszusra megfelelőképpen tudjanak felkészülni. A püspök közvetlen szerepe abból is kihámozható, hogy ő terjesztette a közgyűlés elé a bizottság helyszínekre és időpontokra vonatkozó javaslatát.⁹⁵ Egy másik közvetett információ ebben a témában „Szabo Bela” hálózati személytől származik. „Szabo” szerint 1968. március 19-én Simén Dániel úgy nyilatkozott neki, hogy a püspök az egész ünnepséget egyfelől a személyi kultuszának az építése céljából szervezte, másfelől pedig hogy a nyilvánosság figyelmét ráirányítsa arra, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság határozatát legelőször Erdélyben hirdették ki az egész világon.⁹⁶ A Siméni-féle narratíva tehát ugyancsak azon feltevésünket erősíti, hogy az 1968-as ünnepség ötlete a püspöktől származott.

A kongresszus megszervezésének szándékáról a püspök 1965. március 9-én levélben értesítette az EH vezetőjét, és az engedély megadását kérte Dumitru Dogarutól.⁹⁷ Ebben a kérdésben augusztus 3-án a püspök Kovács Lajos főjegyző társaságában személyesen is tárgyalt Bukarestben Gheorghe Nenciu vallásügyi főinspektorral. Választ augusztus 6-án kaptak Nenciu-tól, aki közölte a püspökkel és a főjegyzővel, hogy az EH nem járul hozzá, hogy 1968-ban Kolozsváron kongresszust tartsanak, mivel egy ilyen méretű rendezvénynek még nem adott otthont az ország, következésképpen az állam nem rendelkezik a szervezéshez szükséges feltételekkel.⁹⁸ A kongresszus megszervezé-

94 == Uo. 481.

95 == Uo. 562.

96 == Uo. 277.

97 == Uo. 559.

98 == Uo. 515, 523.

sének terve tehát gyakorlatilag már 1965-ben meghiúsult, azonban a kettős évforduló megünneplése elől nem zárkózott el a hatalom: augusztus 6-án Nenciu azt is közölte a püspökkel, hogy az egyháznak lehetősége lesz emlékünnepet tartani, aminek a részleteit 1968-ban fogják majd megbeszélni.⁹⁹

A jubileumi ünnepség kérdése természetesen az 1966-ban, Londonban tartott IARF-kongresszuson is szóba került. Itt az IARF vezetői a romániai unitárius egyház képviselőivel folytatott tárgyalások során elvetették a „külső” beavatkozás, a lobbitevékenység opcióját, és abban állapodtak meg, hogy a szervezéssel kapcsolatos minden problémát a kolozsvári egyházvezetésnek kell megoldania a román állammal együttműködve.¹⁰⁰ A külföldi „nyomásgyakorlás” közvetlen terhe alól az állam tehát mentesült, azonban az EH 1965. augusztus 6-i közleménye, illetve az események későbbi alakulása arra utal, hogy a pártállami nómenklatúra a pozitív arculatépítésért, valamint a propagandisztikus célokért hajlandó volt alkuba bocsátkozni a kolozsvári egyházvezetéssel. Az érdemi tárgyalások megkezdésének pillanatában a püspök tárgyalási pozíciója tehát meglehetősen kedvező volt: egyrészt volt lehetősége az alkudozásra, másfelől az államhatalom részéről is megvolt a készség a megegyezésre. Az érdemi tárgyalások végül már 1967-ben megkezdődtek az unitárius egyház és az EH képviselői között, és a londoni kongresszuson történt szóbeli megállapodással ellentétben egy alkalommal az IARF vezetői is ellátogattak Romániába, hogy jelenlétükkel erősítsék az egyház alkupozicióit.

Az IARF tisztviselői által is támogatott megbeszélésre július 4-én került sor Bukarestben. A tárgyaláson részt vevő „Ninescu” fedőnevű ügynök szerint Peter Dalbert IARF-elnök egy olyan nemzetközi ünnepség megtartásának az óhaját fogalmazta meg, amely méltóképpen keretezné az 1568-as tordai országgyűlés azon vallásügyi határozatát, mely a világtörténelem egyik legkiemelkedőbb toleranciaaktusaként értékelhető.¹⁰¹ Dalbert javaslatát Dogaru elméleti érvekkel cáfolta, illetve hátrította el, és ezzel lényegében körvonalazta is a későbbi tárgyalások irányát, valamint az 1968-as ünnepség formai kereteit. Mint mondta, az országgyűlési határozat csak a bevett felekezetek számára biztosította a szabad vallásgyakorlat jogát, a görögkeleti románok számára azonban nem. A négyszáz évvel korábban életbe léptetett határozatra tehát úgy tekinteni, mint az összes egyház számára azonos jogokat biztosító jogszabályra, történelmietlen magatartás volna, és sérelmes lenne a román orthodox egyházra nézve is.¹⁰² Az unitáriusok megemlékezhetnek a tordai határozatról, azonban célszerűtlen volna az IARF részéről, hogy egy ilyen tartalmú ünnepet támogasson, és annak nemzetközi, világméretű jelentőséget tulajdonítson. „Ninescu” szerint Dalbert megértést

99 = = Uo. 515.

100 = = Uo. 436.

101 = = Uo. 324.

102 = = Uo. 324, 236.

mutatott az állam képviselőjének érvelése iránt, azonban a püspök és Kovács ragaszkodtak ahhoz, hogy „*legyen kongresszus, az összes külföldi meghívott részt vehessen, és nagy méretű legyen az ünnepség*”.¹⁰³

1968. január 17-én újabb egyeztetésre került sor az EH és az egyház képviselői között Bukarestben. Ezen a találkozón a jelenlevők nagy vonalakban körvonalzták azokat az irányelveket, melyek alapján megrendezni tervezték az 1968-as ünnepséget. Az eredeti elképzelés – IARF-kongresszus, ahol hangsúlyozzák az 1568-as vallásügyi határozat jelentőségét – nem kapott zöld utat, ezért a tárgyalások során abban állapodtak meg, hogy az egyházalapítás évfordulójára emlékeznek, visszafogott nemzetközi jelenléttel. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a külföldi vendégek számának tekintetében az egyház további engedményre kényszerült, mivel az óhajtott harmincöt helyett mindössze hét-nyolc személy meghívására kapott engedélyt. A létszámkorlátozáshoz hasonlóan le kellett mondaniuk arról a szándékról is, hogy körlevelekben mozgósíthassák az egyházközségeket. A korlátozásokkal párhuzamosan ugyanakkor lehetőség nyílt arra, hogy az ünnepség Budapesten folytatódjon, kifejezve, hogy a romániai és magyarországi unitárius egyházak közös történelmi hagyományokkal rendelkeznek.¹⁰⁴

A tárgyalásokból az a hatalomgyakorlási képlet körvonalazódik, hogy az EH az állam szemszögéből fontosnak vélt korlátozásokat szimbolikus engedményekkel el-
lensúlyozta. Ebbe a kategóriába soroljuk például a külföldi szervezetek képviselőiben érkezők kérdését, kiknek számát az EH folyamatosan változtatta, egy adott ponton háromban, majd később hatban maximalizálta.¹⁰⁵ Ebbe a sorba illeszthető az ünnepség megszervezéséhez, valamint a kolozsvári templom és püspöki székház felújításához nyújtott pénzbeli segítség, továbbá az egyházi kórus szereplésének jóváhagyása az ünnepség helyszínein: Kolozsváron, Tordán és Déván.¹⁰⁶ Az állam kompromisszumkészségével kapcsolatosan feltétlenül meg kell emlékeznünk arról a „Szabo Belá”-tól származó jelentésről, amely, árnyalva az egyház és az állam közötti tárgyalási erőviszonyokat, arról számol be, hogy a hatalom képviselőivel folytatott megbeszélések egyikén a püspök heves fellépése az utolsó pillanatban az egyház javára billentette az alkudozás mérlegének nyelvét, vagyis nem volt teljesen lehetetlen vállalkozás alkalomadtán bizonyos engedmények kicsikarása. Az idézett jelentés szerint Debreczeni László kolozsvári művészettörténész augusztus 20-án a következőket újságolta „Szabo Belá”-nak: a jubileumi ünnepséget illetően azt híresztelik, hogy végül „*a püspök összes óhaját teljesítették*”, miután „*Bukarestben nagy botrányt csapott az Egyházügyi Hivatalnál, mert nem akarták elfogadni az általa előterjesztett programot. Dogaru úr íróasztalát csapkodta, és tiltakozott, hogy Kolozsváron a vallásügyi megbízottak parancsolnak az egyházaknak.*”

103 = = Uo. 325.

104 = = Uo. 300–301.

105 = = Uo. 293, 288.

106 = = Uo. 253, 278, 288.

*Nem működik az, hogy a hivatal a Securitate ügynökei által szolgáltatott információk alapján vezesse az egyházat. Az egyház szabadságát életbe kell léptetni.*¹⁰⁷

A püspök megfigyelési dossziéjának harmadik kötetében 1968. július 28-i keltezéssel megtalálható az augusztus 16–18. között megtartott ünnepségsorozat forgatókönyve, melyet az egyházvezetés előzetesen beterjesztett az állami hatóságoknak. Azt mondhatjuk, hogy az IARF-kongresszust leszámítva a jubileumi emlékünnepe az eredeti elképzelés szerint zajlott, és viszonylag nagy nyilvánosságot kapott az itthoni és külföldi unitárius, illetve szabadelvű egyházi körökben. A tárgyalások során az állam két szempontot tekintett mérvadónak: minél kisebb nyilvánosság, valamint az általa képviselt történelemszemléletnek ellentmondó egyházi narratíva elnémítása. A rendszer arculatépítő politikájának eredményeként is megvalósuló rendezvénysorozat azonban lényegében egyiket sem tudta maradéktalanul érvényesíteni. A zsinati főtanáccsal, lelkeszszeneléssel egybekötött, Kolozsváron, Tordán és Déván tartott rendezvények önmagukban komoly nyilvánosságot jelentettek az egyház számára, akárcsak a jelenlevők létszáma és a résztvevők társadalmi státusza. A szervezők a következő meghívottakra, illetve létszámra számítottak: az ország egyházainak vezetői, tizenöt hivatalos küldött az IARF részéről, az egyesült államokbeli, angliai, hollandiai, magyarországi, németországi és svájci unitárius egyházak képviselői, a zsinati főtanács egyházi és világi tagjai, valamint az egyházközségek küldöttjei. Nem hivatalos vendégekként, hanem turistaként mintegy kétszáz külföldi vendég érkezésével számoltak, ehhez adódott még a zsinati főtanács létszáma, kb. százhusz személy. A tordai vallásügyi határozat sem maradt teljesen visszhang nélkül, arról ugyanis a Tordára kihelyezett zsinati főtanács keretében megtartott konferencián emlékeztek meg.¹⁰⁸

Szükséges szólnunk azokról a beszámolókról is, amelyek az emlékünnepekről vagy annak visszhangjáról reflektálnak. Szám szerint két ilyen jelentésünk van. Az egyikből arra a következtetésre juthatunk, hogy a jubileumi emlékünnepet a püspök és az unitárius egyházkormányzat komoly „diplomáciai” sikerének könyveljük el, kiegészítve természetesen azzal a megjegyzéssel, hogy mindehhez szükségeltetett a hatalom érdekvezérelt hajlandósága is. A „Szabo Belá”-tól származó jelentés szerint az *„unitáriusok kolozsvári nagygyűlése után Kiss Elek tekintélye sokat nőtt a magyarok körében.”*¹⁰⁹ Az emlékünnepe tehát – mint hangsúlyoztuk – nem maradt visszhangtalan, és az erdélyi magyar közösség szintjén is érzékelhető nyilvánosságot, illetve pozitív kicsengést kapott. A második, „Balog Marton” ügynöktől származó jelentés a rendezvénysorozat politikamentességére, illetve az ország kedvező megítélésére reflektál. Jelentése szerint sok külföldi és belföldi vendéggel beszélt, de nem tapasztalt semmi gyanúsat megnyilatkozásaikban, Donald Harrington New York-i lelkész pedig úgy nyilatkozott, hogy *„1963-hoz képest örömteli változást és fejlődést tapasztal a házámban. Nem csak az ország gazdasága, életminősége javult jelentős mértékben, de*

107 = = Uo. 240.

108 = = Uo. 252, 253.

109 = = Uo. 240.

megváltozott [...] az általános hangulat is.” Az 1968-as jubileumi ünnepség tehát mind az egyház, mind a hatalom részére hozta az elvárt eredményeket: előbbinek komoly identitásképző és -erősítő, utóbbinak viszont jelentős arculatépítő eszközöként működött. Hogy mindkét fél megtalálta számításait, azt a Dogaru és a püspök 1968. október 23-i találkozóján elhangzottak is megerősítik. Ezen Kiss Elek megköszönte Dogarunak az EH alkalmazottaitól kapott segítséget, utóbbi pedig úgy nyilatkozott, hogy az állam számára is hasznos volt, hogy nagyszámú idegen vendég vehetett részt az emlékünnepen.¹¹⁰

Kiss Elek püspökségének jelentős sikerét az 1948-ban betiltott *Keresztény Magvető* folyóirat 1971. évi újraindításával érte el. A negyedévente megjelentetendő kiadvány rendeltetését az egyházvezetés a következőkben határozta meg: a lelkészek elméleti és gyakorlati továbbképzése, a teológiai irodalom művelése; gyakorlati segítségnyújtás a szertartások végzéséhez, az egyházi alkalmazottak és hívek tájékoztatása az egyházi eseményekről, a központ és vidék közötti kapcsolattartás és kommunikáció javítása, a bel- és külföldön megjelenő teológiai könyvek, folyóiratok, kiemelkedő irodalmi és művészeti alkotások ismertetése. A kérdést behatóan kutató Sándor Krisztinától tudjuk, hogy a folyóirat kiadásának engedélyezése érdekében folytatott tárgyalások már 1968-ban megkezdődtek, és az egyházvezetés csak hosszú és bonyolult egyeztetések után kapott engedélyt 1971 januárjában, miután az állam által előírt szigorú követeléseket maradéktalanul teljesítette.¹¹¹

Az EKT 1968. május 9-i gyűlésének jegyzőkönyvében leírtakból arra következtünk, hogy a folyóirat újraindításának gondolata a püspöktől származott. Ebben ugyanis az olvasható, hogy az EH tisztviselőivel folytatott megbeszélésen a püspök pozitív ígéretet kapott egy egyházi lap kiadására vonatkozóan, továbbá az ő javaslatára nevezték ki azt a háromfős munkacsoportot (Erdő János, Kovács Lajos, Sebe Ferenc), amelyet a lap kiadásának és szerkesztésének az előkészítésével bíztak meg.¹¹² A tárgyalások megkezdésének időpontját és a végeredményt tekintve azt mondhatjuk, hogy, hasonlóan az 1968-as ünnepséghez, a püspök jól érzékelt a pillanatot, mikor bocsátkozhat tárgyalásokba a hatalommal ahhoz, hogy kérését teljesítsék. Természetesen ez esetben is az időzítés és a tárgyalás önmagában még nem jelentetett garanciát a sikerre, a döntő tényezőnek az államvezetés akarata minősült, melyet kizárólag gyakorlati szempontok határoztak meg. Meggyőző bizonyítéka mindennek az egyetlen, ez ügyben rendelkezésünkre álló forrásunk. 1970. november 17-én Hoinărescu Ţepeş vallásügyi inspektor a következőket javasolta Dumitru Dogarunak a püspökkel november 12-én folytatott tárgyalás után: az unitárius papok körében kétértelmű beszédek tartalmazó prédikációs gyűjtemények járnak kézről kézre, ellenőrizetlenül. Azért, hogy ezeket a keringő anyagokat ellenőrizni tudják, szükségeszerű egy olyan időszakos fo-

110 == Uo. 228.

111 == Sándor, 2013.

112 == ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. Vol. 3. 266.

lyóiratnak a megjelentetése, amelybe ezeket „becsatornázzhatják”, azaz felügyelet alá vonhatják. Emellett pozitív visszaigazolása lehetnek annak, hogy az állam megfelelő módon rendezi az egyházakkal fenntartott kapcsolatait.¹¹³

Az egyház számára a rendkívül fontos ügyek közé tartozott az állambiztonsági szervek által megfigyelt és zaklatott lelkészek, illetve teológiai hallgatók helyzetének megnyugtató rendezése is. A gyakorlatban ezt a püspök szintén tárgyalások révén kívánta megoldani, vagyis az EH képviselőivel való találkozások alkalmával szót emelt a politikai rendőrség, valamint egyes területi felügyelők túlkapásai ellen, és védelmet kért lelkészei számára. Az 1968. október 23-i meghallgatásán például azért panaszkodott Dogarunak, hogy a Securitate és Hoinărescu Ţepeş megbízott nagyon sokat ártottak Erdőnek.¹¹⁴ Hasonlóképpen járt el Rostás Dénes érdekében, amikor Ladislau Vişsan vallásügyi felügyelőnél panaszolta be Hoinărescut és a Securitatét az ellene folytatott intrikák miatt.¹¹⁵ A zaklatások tárgyalások útján történő rendezésének legmeggyőzőbb bizonyítéka Sebe 1965. március 29-én kelt jelentésében olvasható, melyben a püspök a következőket mondta ügynök munkatársának: *„Én testvéri és lojális módon szeretnék együttműködni Hoinărescuval, de ha akadályoznak bennünket, Dogaru úrhoz kell fordulnom, úgy, ahogyan azt már tettem akkor, amikor egyes papokat megverték. Akkor is, anélkül, hogy bárki is tudott volna róla, Bukarestbe mentem, és panaszt tettem a főtitkár úrnál, és így megszűntek a verések.”*¹¹⁶

Ugyancsak tárgyalások útján oldott meg a püspök egy másik kényes kérdést is, melyet Sebe Ferenc és „Torday Kalman” hálózati személyek provokáltak ki azzal, hogy egy olyan zászlóról tájékoztatták a politikai rendőrséget, amelyet Észak-Erdély Romániához való visszacsatolása után a kolozsvári templom orgonaszekrényébe rejtettek el. Az SKTI 1967. március 25-én kelt jelentése szerint a püspök ebben az ügyben Bukarestbe utazott, és Dogarutól biztosítékot kapott arra, hogy a kérdést kedvezően oldják meg. Közbenjárása ebben az esetben is eredményesnek bizonyult, ugyanis az állambiztonság szervei lemondtak a nyomozati vizsgálat megindításáról.¹¹⁷

== = Lojális, a hatalmat kiszolgáló bábfigura?

Egy „Palffy Janos” ügynöktől származó, 1964. december 7-én kelt tájékoztató jelentés megerősíti azt a bevezetőnkben már említett információt, hogy a lelkészközösség bizonyos rétege a hatalom hűséges kiszolgálójaként tekintett püspökére. A továbbiakban ebből a jelentésből idézünk bővebben, ami részben Máthé Sándor és Máthé Zsigmond lelkészeknek, részben az unitárius egyháztársadalom bizonyos szegmensének a véleményét tükrözi az ügynök tolmácsolásában. *„A két unitárius lelkész panaszkodva mond-*

113 == Uo. 180.

114 == Uo. 230.

115 == Uo. 309.

116 == Uo. 552.

117 == Uo. 364.

ta, hogy nem csak a napirendi pontokat, hanem az elmondott beszédet is előzetesen be kellett mutatni román nyelven Bukarestben, az EH-ban. Az EH képviselője részt vett a Főtanácson és ellenőrizte a munkálatok zajlását. Dr. Kiss Elek püspök magatartását a lelkészek és az egyház híveinek nagy része kifogásolta. Szemére vetik, hogy talpnyaló/túlzottan hűséges, fél a hatóságoktól, gyenge emberként jellemzik, karrieristának, oportunistának [tartják]. Ahogy mondják, ha kap egy levelet külföldről (főleg az USA-ból vagy Angliából), nem nyitja fel, hanem érintetlenül átadja a hatóságoknak. Nem mer fenntartani semmiféle vallási vagy kulturális kapcsolatot az angliai vagy USA-beli nagy unitárius közösségekkel.”¹¹⁸ Az egy évtizeddel korábban, 1955 decemberében kelt, „Incze Valter”-től (azaz Izsák Vilmostól) származó jelentés ennél lényegesen tömörebben és közvetlenebbül fogalmazta meg a püspök rendszerrel szembeni viszonyát. Incze szerint Gyallay Pap Domokos író egyik nőismerőse egy találkozásuk alkalmával afelől érdeklődött: „Mit csinál az áruló püspök, vajon hogyan adta el magát ennek a cigány rendszernek?”¹¹⁹

1964 novemberében „Ferenczi Emma” Budapesten találkozott Kiss Évával, a püspök leányával. A tőle nyert információk szerint az első személyes találkozóig, az 1964-es hágai IARF-konferenciáig, a nemzetközi egyházi berkekben a püspököt a rendszer emberének tekintették. Idézzük „Ferenczi” jelentésének erre vonatkozó részét: „Azt mondta a forrásnak, most valóban büszke az apjára [...], akiről nyugaton azt mondták, hogy egy kommunista püspök, »vörös pap«, de most tisztázódtak ezek a kérdések az unitáriusok Haga-i nemzetközi kongresszusán, ahol a nyugatiak személyesen beszéltek vele, meggyőződtek kicsoda, és sokat ünnepelték.”¹²⁰

Természetesen a püspök maga is tisztában volt azzal, hogy sokan kifogásolják az általa képviselt irányvonalat, és lényegesen határozottabb, harciasabb fellépést várnak tőle a hatalommal szembeni megnyilvánulásaiban. „Ferenczi Emma” 1959. november 21-i tájékoztatója szerint a püspök felesége a következőket mondta Vári Albert teológiai tanár özvegyének: „a történelem hivatott megítélni férje működését, aki a legnehezebb időkben volt püspök, és [aki] ebben az időszakban teljesítette az unitárius vallás [sic!] előtt álló feladatokat. Ma még mindig vannak emberek, akik kritizálják, de eljön az idő, amikor a történelem igazolni fogja magatartásának igazságosságát.”¹²¹ Egy szintén „Ferenczi”-től származó jelentésben a püspök ama panaszáról olvashatunk, hogy elégedetlen amiatt, amiért környezete képtelen reálisan felmérni és megérteni azt a helyzetet, amiben egyházfőként van: „Panaszkodott, hogy követik, minden levelét felbontják és elolvassák, mindezek ellenére minden levelet mihelyt megkap, bemutatja a néptanács mellett [működő] felügyelőségnek, így fejezve ki »hűségét«. Ezek a szempontok nincsenek értékelve, és egyes személyek a környezetéből tévesen értelmezik

118 = = Uo. I. 235729. Vol. 2. 521, 522.

119 = = Uo. 72.

120 = = Uo. 517.

121 = = Uo. 136.

ezeket, tény, ami miatt elégedetlen.”¹²² Összegezve tehát a fentieket, az egyházi közvéleményen belül létezett egy olyan – jelentősnek mondható – áramlat, amely a püspök hatalommal szembeni megalkuvó magatartását kifogásolta.

Az alábbiakban vizsgáljunk meg néhány példát arra vonatkozóan, hogy jogosak voltak-e ezek a kritikák, voltak-e olyan megnyilvánulásai az egyházfőnek, amelyek megalapozhatták a hűséges, rendszert kiszolgáló püspök képének a kialakulását. Először nézzük az egyházi nyilvánosság előtt történő megnyilatkozásait, kijelentéseit. „Szasz Gh.” 1954. március 27-én kelt jelentése szerint 1954 márciusában a püspök találkozott Bukarestben a vallásügyi minisztérium képviselőjével és Petru Grozával, az államtanács elnökével. Az itt szerzett pozitív benyomások következtében úgy nyilatkozott az egyházi főtanács, hogy azon a véleményen volt és van, hogy az egyháznak lojálisan kell viselkednie a kormánnyal szemben. Ezt az álláspontját később egy, a PRT-ben szervezett baráti találkozás alkalmával is megismételte.¹²³ Értékes információkat szolgáltat ebben a témában Májai Endre lelkész 1960. április 13-án kelt tájékoztatója is: „1958-ig nagyon jó barátságban volt dr. Petru Grozával, a Nagy Nemzetgyűlés elnökével. Ebből a barátságból az unitárius egyháznak sok előnye származott. Ugyancsak eme barátság miatt körülbelül az 1948. évtől kezdődően dr. Kiss Elek teljes szívvel a demokratikus rendszer mellett állt, és minden istentisztelet alkalmával kihangsúlyozta találkozásait dr. Petru Grozával, és a demokratikus rendszertől kapott előnyöket. A püspöknek e nyilatkozatai túlzóak voltak, és a hívek és papok nem fogadták kedvezően.”¹²⁴

A brassói lelkésszel azonos információkat szolgáltat ebben a kérdésben Sebe Ferenc előadó-tanácsos is. Az 1961. április 13-ai jelentése szerint a kolozsvári egyházközség 1961. évi közgyűlésén a püspök nagyon pozitívan nyilatkozott az unitárius egyház és az állam közötti viszonyról, az EH-val fennálló kapcsolatukat barátinak, testvérinek minősítette. A hívek körében – mondta Sebe – a püspök egyébként mindig „nagyon hűségesen” nyilatkozik.¹²⁵ A hűségnyilatkozatok természetesen nem korlátozódtak kizárólag csak a belső egyházi nyilvánosságra, a látogatóba érkező külföldi vendégek szintén a püspök „célközönsége” közé tartoztak: az 1961 augusztusában Donald Harrington lelkész által vezetett amerikai vendégek előtt tartott istentiszteleten például a Grozával ápolt barátságáról, valamint az állam részéről kapott támogatásokról is szót ejtett.¹²⁶ A püspök a külföldi vendégek társaságában sem volt visszafogott.

Két forrás is arról tanúskodik, hogy a túlzó hűségnyilvánítások néha a beszélgetőpartnerek számára is szembetűnők voltak. Az 1963 májusában Kolozsvárra látogató Hendrik Jacob Wytema IARF-elnöknek például azzal dicsekedett, hogy nagyon

122 == Uo. 348.

123 == Uo. 53.

124 == Uo. 146.

125 == Uo. 174.

126 == Uo. 208..

sok régi kézirat fordítására és kiadáshoz való előkészítésére csakis a mostanság biztosított szabad vallásgyakorlásnak köszönhetően kerülhetett sor, mivel az ezt megelőző háromszáz évig tartó elnyomás időszakában erre nem nyílt lehetőség. Az esetről jelentő Sebe szerint, amikor Wytéma „meghallotta a »vallásszabadság« kifejezést, akkor az arcán a hitetlenségnek enyhe mosolya futott át.”¹²⁷ 1967 szeptemberében A. W. Cramer IARF-titkár és felesége Kolozsvárra látogatott, és az itt szerzett benyomások alapján úgy vélekedett, hogy a püspök igyekezett neki felmondani azt a leckét, amit Bukarestben kapott. Mindez abból ismerhető fel – mondta –, hogy a püspök erőltetetten dicsérte az egyházak és hívek helyzetét a kommunista országokban.¹²⁸ A lojális állásfoglalások sora a külföldön tett nyilatkozatokkal vált teljessé. Az 1964. augusztus 18–23. között zajló hágai IARF-kongresszuson, valamint az augusztus 24–26. között zajló leideni teológiai konferencián résztvevők (Kiss Elek, Kovács Lajos, Sebe Ferenc) Sebe beszámolója szerint a rendszer elvárásainak megfelelően viselkedtek és szólaltak fel. „A küldöttség tagjai, ahogyan elutazásuk előtt hangoztatták, el voltak tökévelve, hogy úgy képviselik az unitárius egyházat és az RNK-t, hogy senki se tudjon semmit a viselkedésükben kifogásolni. Többször és többféle módon fejezték ki azt, hogy nem szeretnék elveszíteni az EH és a kormány bizalmát. Visszatérésük után el lehet mondani, hogy nagyvonalakban sikerült betartani ígéretüket. A megállapításaikban, előadásaikban, a nyitott és hivatalos jelentésekben megfelelően szólaltak meg, sőt éppen olyan módon, hogy a hallgatóság tapsát váltották ki az unitárius egyház és a rendszerünk által megvalósított [élet]körülmények és feltételek iránt.”¹²⁹

Nézzünk most néhány, a rendszerhűsége és a hatalom kiszolgálására vagy a hatalom akarátának való alávetettségre utaló cselekedetet. Az egyházfő hatalomhoz való viszonyulásának kritikájából kitűnik, hogy az ellene megfogalmazott kifogások egyike a cselekvési autonómia hiánya, a rendszer utasításainak kritika nélküli elfogadása. E negatív magatartásra elsősorban a püspöknek a külföldi egyházakkal folytatott kapcsolattartását hozták fel példának, abszurdnak tartva azon döntését, hogy a neki vagy az egyháznak címzett leveleket kibontatlanul továbbítja az EH szerveihez. Mivel a külföldi egyházakkal való kapcsolattartást a vallásügyi törvény szigorú állami felügyelet alá helyezte, a megfogalmazott kritikák túlzóak voltak, másrészt azonban az is igaz, hogy a püspök megrögzötten ragaszkodott ahhoz, hogy az EH tudomása és engedélye nélkül ne történjen semmilyen intézkedés ebben a vonatkozásban. Sebe 1963. április 23-án kelt jelentése szerint például a püspök nem szeretett levelezni külföldiekkel, és csak olyan kapcsolatokat tartott fent, amelyekről az EH is tudott, illetve amelyeknek a fenntartására engedélyt kapott.¹³⁰ A rendszerrel szembeni túlzott elővigyázatosságnak, tiszteletnek jellegzetes bizonyítéka továbbá az a mozzanat is, amikor

127 = = Uo. 299.

128 = = ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 304.

129 = = ACNSAS. I. 235729. Vol. 2. 469.

130 = = Uo. 287.

Csifó Nagy László elhalálozása alkalmával az amerikai unitáriusok elnökétől kapott – személyes jellegű – részvénytulajdonosi levelet felbontatlanul továbbította az EH-hoz.¹³¹

A nem hivatalos látogatókként érkező külföldi vendégek előli „menekülést” szintén a hatalom játékszabályaihoz való idomulás, a megfelelési kényszer közvetett bizonyítékaként értékeljük. Sokatmondó e tekintetben az a történet, amit a Belügyminisztérium Kolozs tartományi szervezete 1965. február 25-én kelt összefoglaló jelentésében olvashatunk: 1962. június 15-én a „Grigorescu” fedőnevű hálózati személy egy amerikai turistától kapott levelet kézbesített a püspöknek, ami B. Wels egykori amerikai konzul üdvözlését tartalmazta. Utóbbi, miután elolvasta a levelet, a turista holléte felől érdeklődött, majd miután megtudta, hogy már nem tartózkodik Kolozsváron, „*nagyon elégedettnek mutatkozott, amiért nem kellett vele találkozni*”.¹³² Ezt követően nyomatékosan kérte az idegenforgalomban dolgozó ügynököt, hogy ha a városba érkező turisták közül bárki is szeretne vele személyesen találkozni, „*úgy rendezze a dolgokat*”, hogy erre ne kerülhessen sor. „*Nyugodt életet akarok, amennyire lehetséges – indokolta kérését –, és nem szeretnék abba a gyanúba esni, hogy kapcsolatokat tartok fenn külfölddel.*”¹³³ A rendszer akaratához idomuló, azt kiszolgáló magatartásnak egy másik példáját ugyancsak ebben a jelentésben olvashatjuk. A beszámolót szerkesztő Onac Ioan rendőrkapitány szerint 1959–1963 között az állambiztonság szervei több alkalommal is segítségét kérték „*bizonyos személyek*” cselekedeteinek a dokumentálása céljából, és minden alkalommal készségesen rendelkezésükre bocsátotta a kért anyagokat és adatokat.¹³⁴

A rendszerhű arculat kialakulásához, illetve megszilárdulásához a pártállam is hozzájárult olyan jelképes cselekedetekkel, mint 1968-ban a „Köztársasági csillagrend” második osztályú érdemrendjével való kitüntetés. Sebe szerint a kitüntetés az egyházfőt és a vezető egyházi tisztségviselőket örömmel töltötte el¹³⁵ – minden valószínűség szerint azért, mert ez tulajdonképpen biztosítéka és pozitív visszaigazolása volt a hatalom irányából annak, hogy az egyház kormányzási módszerét elfogadja, megfelelőnek tekinti. A rendszerhű képre a püspök is ráerősített azzal, hogy központi békebizottsági tagságával szerepet vállalt a hatalom propagandagépezetében.¹³⁶ 1962-ben a bukaresti központi békeértekezlet munkálataira küldött Kolozs tartományi bizottságba a püspököt is beválasztották delegátusként.¹³⁷

131 == Uo. 368.

132 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 1. 189.

133 == Uo. 189.

134 == Uo. 191.

135 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 273.

136 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 2. 146.

137 == Uo. 243.

= = A püspök egyházkormányzási stratégiáját és magatartását meghatározó tényezők

Korábban szoltunk arról, hogy a püspök vezetési stratégiájának irányelvét, gerincét a megegyezést kereső, nyílt összecsapásokat kerülő, tárgyalásos úton történő érdek-képviselés és érdekérvényesítés képezte. Megfigyelhettük, hogy bizonyos ügyekben visszafogott kritikát alkalmazott a hatalom intézkedéseivel szemben, Izsák esetében pedig határozott ellenállást tanúsított, másfelől azonban azt is láthattuk, hogy rendszerhűségét sokszor olyan látványosan juttatta kifejezésre, hogy az még közvetlen környezetében is visszatetszést szült. Adódik a kérdés, hogy mi állhatott eme magatartás mögött: jól kigondolt kormányzási stratégia vagy a félelem, karrierizmus motiválta elvtelenség? Véleményünk szerint az előbbi, vagyis a jól kigondolt stratégia, amelyik, figyelembe véve a korszak politikai adottságait, nem az ellenállást, hanem a kiegyezést, az óvatosságot részesítette előnyben, helyezte vezetési koncepciójának homlokterébe. Természetesen ezt az irányvonalat alapvetően befolyásolta a rendszer erőszakra épített hatalomgyakorlási módszere, így a megtorlás megelőzése a legfontosabb elemét képezte az egyházfő kormányzási elvének.

Mielőtt a püspök magatartásának és kormányzási stratégiájának meghatározó indítékairól szólnánk, szükséges leszögeznünk, hogy az eszmei azonosságból fakadó együttműködés motivációja kizárható, mivel a rendszer erőszakos módszerei, diszkriminatív politikája és társadalmi célkitűzései nemcsak hogy ismertek voltak az egyházfő előtt, hanem ellentétben is álltak az egyház érdekeivel, illetve az ő értékrendjével. „Ferenczi Emma” 1961. február 28-án kelt jelentése világosan rámutat arra, hogy a hatalommal való együttműködést nem az eszmei, értékrendbeli azonosság, hanem az erőszakos hatalomgyakorlás és a félelem légköre határozta meg. „Ferenczi” szerint Donald Harrington amerikai lelkész látogatása kapcsán a püspök felesége a következőket mondta neki: nagyon meg voltak ijedve Harrington és felesége látogatása alkalmával, ő fel volt készülve arra, hogy be fogják hívni a Securitatéra. Nagyon örvendenek ugyanakkor a látogatásnak, mert így alkalom adódott arra, hogy a nyugati unitáriusokat tájékoztassák a helyzetükről. Férfjének nagyon sok barátja van külföldön, akik, nem ismerve valódi helyzetüket, nem értették meg, hogy miért szakította meg velük a kapcsolatot. Harringtonékon keresztül ezek a barátok azonban most tájékozódhatnak az okokról, és megőrizhetik a róla kialakított pozitív benyomásaikat. Nehéz az egyház helyzete, a férjének nincs befolyása a dolgok menetére, a legértékesebb emberek be vannak börtönözve, egyetlen jó szót sem mondhat az érdekükben. Hajdan, mikor még létezett az Országos Magyar Párt, ha a magyaroknak valami panaszuk volt, ehhez a párthoz fordultak, és az rögtön intézkedett. Figyelmeztették Harringtonékat, hogy vigyázzanak, mit nyilatkoznak, mert a román hírszerző szervek már másnap tudomást szereznek arról, ezért tehát abban az esetben, ha Romániára nézve kedvezőtlen kijelentéseket tesznek, akkor kellemetlen helyzetbe hozhatják azokat a személyeket, akikkel kapcsolatba léptek kolozsvári tartózkodásuk idején.¹³⁸

138 = = Uo. 162, 163.

Egy másik, szintén „Ferenczi Emmá”-tól származó jelentés ugyancsak azt az olvasatot támasztja alá, hogy az együttműködés háttérében a kényszer és nem az elvi azonosság állt. Az 1964. augusztus 19-én kelt jelentésben a következőket olvashatjuk ugyancsak a püspöknétől származó információk alapján: mielőtt a férje Kovács Lajos és Sebe Ferenc társaságában elutazott volna a hágai IARF-kongresszusra, a vallásügyi inspektortól útbaigazítást kaptak, hogy miről beszélhetnek, és miről nem. Az amerikai vendégek (Donald Harringtonék) látogatásakor sokat izgultak, nehogy valami hibát kövessenek el, mivel megfigyelés alatt tartják lakóházukat, azt is figyelik, hogy mit esznek, éppen ezért nehéz még takarítónőt is alkalmazniuk. Nagyon tartott attól, nehogy Harringtonné valami kompromittálót mondjon, és emiatt nekik ebből kellemtelenségük származzon. Harringtonné Szántó Vilma most láthatta, hogy itt nincs mozgásszabadság az idegenek számára, hogy a küldöttség utazása még az országba érkezésük előtt meg lett szervezve. Testvére el tudta mondani neki, hogy a székelyeket „terrorizálják”, hogy Sepsiszentgyörgyből és Háromszékből „román fészkeket” csináltak. Harringtonné, aki a „régí rendszerben” Romániában élt, láthatja, hogy most rosszabb a magyarok helyzete. Régen voltak magyar iskolák és újságok, az egyházak harcolhattak híveik jogaiért, de most az egyház nem léphet fel senkinek a védelmében. Férjének nagy nehézségei vannak a kiszabadult, fizikailag és lelkileg elgyötört, segítségnyújtásra szoruló lelkészek miatt, mivel még nem tudta elintézni, hogy álláshoz juthassanak. Ezekről a problémákról nem szabad tájékoztatniuk a külföldet, itthon pedig nincs, akinek panaszkodjanak. Ameddig élt Petru Groza, még lehetett vele bizalmasan beszélgetni, de halála óta nincs senkijük.¹³⁹

A haszon- és nem értékeltvű együttműködés bizonyítékaként idézzük végül a püspök 1964 áprilisában Sebe Ferencsel megosztott gondolatait: „...*úgy vélem, hogy az egyház és mindannyiunk érdeke, hogy minél tökéletesebb összhangban éljünk az állammal, az én feladatomban, hogy védjem az egyház érdekeit, és ezt teszem, de ez [az érdekvédelem] csak úgy végezhető, ha figyelembe vesszük a valós helyzetet, amiben élünk. Ez nem jelent önfeladást, vagy hogy hízelgők legyünk, de azt jelenti, hogy igazodjunk a hivatal által adott rendelkezésekhez és a létező keretekhez, hogy az ország törvényeivel összhangban megpróbáljunk eredményeket elérni.*”¹⁴⁰

A rendszer tekintélyelvűségéből származó veszélyeket a püspök látványos hűséggesztusokkal, fokozott óvatossággal, valamint az esetleges konfliktusok megelőzésével próbálta elhárítani. Miután a lojalitásra vonatkozóan több példát is bemutatunk, a továbbiakban csak az utóbbi két módszerhez kapcsolódóan szeretnénk bemutatni néhány jellegzetes esetet.

Nézzük először az óvatosságra utaló eseteket, melyek legfőbb jellemzője, hogy a püspök szigorúan ragaszkodott a hatalom által felállított követelményrendszerhez, és látványosan kerülte az esetleges konfliktusokra, illetve gyanúsítgatásokra okot adó helyzeteket; egyháza tisztviselőitől természetesen hasonló magatartást követelt.

139 = = Uo. 457–459.

140 = = Uo. 403.

Eklatáns példa ez utóbbira az alábbi eset: 1961. április 1-jén Sebe Ferenc a püspök tanácsát kérte azzal a jelenséggel kapcsolatban, hogy a vallásórára járó gyermekek száma megcsappant. Válaszként a következő tanácsot kapta felettesétől: „*Ne tegyék ki magatokat semminek, nehogy túlzásba essetek ebben a tekintetben. Máskülönb a helyzet hasonló a többi itteni országbeliéhez. Ez a dolog nagyobb léptékben fog majd megoldódni.*”¹⁴¹ 1964-ben a hitoktatás elé gördített akadályokkal kapcsolatban hasonló értelemben nyilatkozott, és a fennálló körülmények elfogadását tartotta a leghelyesebb magatartásnak az egyházat sértő diszkriminatív helyzet ellenére: „*Nem engedték, hogy végezzük ezt a munkát, nem nézték jó szemmel, és mi lemondtunk erről a munkáról. Ilyen volt a helyzet, és így volt helyes [cselekedni].*”¹⁴² A nagyfokú elővigyázatosság nyomai az 1964-es hágai kongresszus vonatkozásában is jól kitapinthatóak. Elutazásuk előtt például a küldöttség tagjai (a püspök, Kovács Lajos, Sebe Ferenc) abban állapodtak meg, hogy úgy fogják képviselni az államot és az egyházat, hogy ne lehessen semmiféle kritikával illetni a magatartásukat,¹⁴³ ugyanakkor a püspök – bár szóbeli felkérést kapott erre a szervezőktől – nem merte magával vinni az emlékszerleget a kongresszusra, mivel nem volt erre engedélye az EH-tól.¹⁴⁴

Az önvédelmet szolgáló óvintézkedés példájaként értelmezhető Walter Wilson unitárius vallású elektromérnök esete, aki 1964-ben azzal a céllal érkezett Romániába turistaként, hogy felkeresse a vallásához kapcsolódó fontosabb erdélyi helyszíneket. Kolozsvári tartózkodása idején egy alkalommal a püspök vacsorára hívta meg Wilson, és egyben maradásra szólította fel az utóbbi mellé hatóságilag kijelölt tolmácsot is, holott az jelezte, hogy neki nem köteles jelen lennie.¹⁴⁵ Vagyis a püspök egy nyugati állampolgár társaságában egy állami tisztviselő jelenlétével biztosította be magát, hogy az „idegen” társaságában nem szervezkedik semmiféle rendszerellenes összeesküvésre. Az öncenzúrába hajló óvatosság, önmérséklet kirívó példájaként említhetjük meg azt a szerkesztői munkafolyamatot, amely egy olyan kis egyháztörténeti ismeretöt kívánt összeállítani, amit az IARF kért az unitárius egyháztól az 1964-es hágai kongresszusra. Az egyház jelenéről is beszámoló, Erdő János által szövegezett ismeretterjesztő tanulmányt 1964. május 13-án véleményezte a püspök, Sebe Ferenc és Kovács Lajos. A megbeszélésről jelentő Sebe szerint a jelenlevők egyetértettek abban, hogy lehetőleg kerülni kell az olyan fejezeteket az egyház múltjából, melyek a felekezetek közötti konfliktusokra utalnak, és olyan intézményekről tájékoztatnának – iskolák, egyháztársadalmi szervezetek, kiadványok –, amelyekkel az egyház 1948-at követően már nem rendelkezik.¹⁴⁶

141 == Uo. 166.

142 == Uo. 509.

143 == Uo. 469.

144 == Uo. 495.

145 == Uo. 503.

146 == Uo. 407.

A püspök megelőzési stratégiájában négy elem különíthető el: passzív magatartás a külföldi kapcsolatokban, a hatalom narratívájához való idomulás, a kompromittáló cselekedetek, megnyilatkozások leleplezése, illetve elhallgattatása, valamint az ideológiai útmutatás. A külföldi egyházakkal vagy vallási szervezetekkel szembeni passzív magatartásra jó példa a következő eset: 1960-ban, amikor az IARF titkára, S. van der Woude bejelentette látogatási szándékát Kovács Lajosnak, a püspök úgy nyilatkozott, hogy nem hívnak meg senkit, mert senkivel és semmilyen szervezettel nem tartanak fenn kapcsolatot. Ellenben ha mégis jönni akar, akkor szívesen látják.¹⁴⁷ A hatalmi diskurzushoz való idomulásra a következő esetet hozhatjuk fel példának: 1960. április 27-én a püspök magához hívatta Májai Endrét, és a következőket mondta az utóbbi egy 1958-ban tartott előadásával kapcsolatban. Augustin Enea, Kolozs tartományi inspektor figyelmeztette őt, ne gondolják azt, hogy hozzájárulnak ahhoz, hogy a lelkészi értekezleteken teológiai kérdésekről – a lélek hallhatatlanságáról, Istenről stb. – értekezzenek, beszéljenek helyette a népi demokratikus rendszer előnyeiről, az országban zajló építkezésekről és a békéről. *„Tehát vagy mindent az akaratok szerint teszel, vagy mind megüünk a fenébe. Megkérek, ne írj többet filozófiai vagy hittani kérdésekről, hogy kerüljük el azokat a problémákat, amelyek elválasztanak az államtól, keressük azokat a kérdéseket, amelyek összekötnek.”*¹⁴⁸

Az ideológiai útmutatás módszerét a püspök elsősorban a lelkészi értekezleteken alkalmazta a következő koreográfia alapján: az elhangzott előadás után mindig elsőként szólalt fel, és ódaszerűen magasztalta a rendszer által megvalósított politikai, gazdasági és társadalmi eredményeket, valamint az egyháznak nyújtott segítséget.¹⁴⁹ Ez történt például a kolozsi egyházkör 1964. október 12-én tartott lelkészi értekezletén, melynek témája az ország fejlődése volt. Felszólalásában a püspök szükségszerűnek minősítette az előadást, mivel abból átfogó és nagyszerű képet nyertek az ország fejlődésének folyamatáról. Ezt követően pozitív hangnemben – mint az egyházat támogató személyekről – beszélt Petru Grozáról, Dumitru Dogaruról és Hoinărescu Tepeşről. Gondolatmenetét végül azzal a lelkészekhez intézett felkéréssel zárta, hogy még nagyobb lelkesedéssel dolgozzanak hivatásukban, hogy méltóan tudják szolgálni munkájukkal népüket és az ország fejlődését.¹⁵⁰

A leleplezésnek mint megelőző módszernek leglátványosabb, egyben legbizarrabb esetét Kelemen Lajos történész hagyatékával kapcsolatban illusztrálhatjuk. Az

147 == Uo. 143.

148 == Uo. 153.

149 == Erről a módszerről Sebe Ferenc is említést tett 1964. október 13-án tartótisztjének, Ioan Onac kapitánynak. Mint mondta, a lelkészek nem tudnak hozzászólni az értekezleten elhangzó előadásokhoz, mivel a püspök és a teológiai tanárok jelenlétében, illetve felszólalásaikat követően nem mernek beszélni. A püspöknek az a módszere, hogy „az előadás után azonnal magához ragadja a szót, és olyan részletekbe menően beszél, hogy úgy tűnik mintha újabb előadást tartana”. Uo. 492.

150 == Uo. 489–490.

1963. július 9-én elhunyt – az egyházi főgondnoki tisztséget is betöltő – Kelemen temetési szertartására augusztus 12-én került sor. A szertartást a püspök végezte, és a jelenlevőket azzal a megdöbbenő kijelentésével sokkolta, hogy az elhunyt hagyatékát Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila az egyház levéltárába helyezték el.¹⁵¹ A temetésen résztvevők megdöbbenését jól illusztrálja Debreczeni László kijelentése, aki úgy nyilatkozott, hogy még álmában sem gondolta volna, hogy a püspök mindezt elmondja a szószékről.¹⁵² Ha erkölcsileg kifogásolható is volt azonban a püspök magatartása, a hagyaték hollétének felfedése paradox módon mégis az egyház érdekét szolgálta, az ugyanis teljesen nyilvánvaló volt a korábbi tapasztalatok alapján, hogy az egyházba beépített ügynökök előbb-utóbb úgyis felfedik az állambiztonságiak előtt ezt az ügyet, és az utólagos mentegetőzés nemcsak bizalomvesztéssel, hanem az egyházat feleslegesen megterhelő bonyodalommal és hosszadalmas öngigazoló magyarázkodással fog járni.

Az államot és annak politikáját kompromittáló kijelentésektől való óvakodás a legfontosabb stratégiai lépések közé tartozott. Ebben a tekintetben három jellemző példát szeretnénk bemutatni. Az egyik Donald Harringtonék 1961. évi látogatása, mikor is – Sebe Ferenc szerint – sem a vendégek, sem az egyházi vezetők nem tárgyaltak politikai természetű témákat, és érzékelhető volt az ilyen jellegű témáktól való kölcsönös óvakodás.¹⁵³ A másik eset a brassói templom felszentelésének harmincéves évfordulója alkalmával szervezett ünnepséghez kapcsolódik. Az 1966. október 23-i ünnepséget a Carpați vendéglőben tartott ebéd zárta. Az ebéd végeztével a mintegy száznyolcvan résztvevő közül többen is a püspök felszólalását követelték, erre azonban mégsem került sor. Az egyházfő magatartását később Májainak azzal magyarázta, hogy nyilvános helyiségben voltak, felszólalása másokra is ösztönzőleg hatott volna, és mivel alkoholt fogyasztottak, tartott attól, hogy „*valami ostobaságot*” mondanak.¹⁵⁴ A harmadik példa Berthe van Gennep, az IARF egyik tisztviselője és férje 1966 októberében megejtett látogatásához kapcsolódik. A vendégekről jelentő Sebe szerint nem érzékelt semmi rendkívülit, azonban egy alkalommal Hans van Gennep arról érdeklődött a püspöktől, hogy a romániai magyarok szeretnék-e azt, hogy Magyarországhoz tartozzanak. A feltett kérdésre a püspök kitérő választ adott, „*mi nem politizálunk – mondta –, mi nem válaszolunk egy ilyen kérdésre, mert nem szabad politizálnunk.*”¹⁵⁵

A püspök kormányzási stratégiáját, az egyház működését meghatározó politikai környezet mellett, még három tényező befolyásolta/befolyásolhatta: a külföldi unitárius egyházak, vallásos szervezetek magatartása, a munkatársak befolyása, valamint az egyházkormányzásról alkotott személyes meggyőződése.

151 == Uo. 329.

152 == Uo. 329.

153 == Uo. 202.

154 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 399–400.

155 == Uo. 410.

Sebe Ferenc 1963. augusztus 6-án kelt tájékoztatója szerint a romániai unitárius egyházvezetés bizonyos tagjai az IARF vezetőit erőtlennek és cselekvésképtelennek ítélték meg, akiktől fontos ügyekben nem lehet érdemi segítséget kapni. Erre utal Csifó Nagy László kijelentése, aki Hendrik Jacob Wytema elnök ama ígéretére, hogy egy gépkocsival ajándékozzák meg a püspöki hivatalt, úgy nyilatkozott, hogy „*ezek a hollandok csak össze-vissza beszélnek, de nem tesznek semmit. [...] Még arra sem képesek, hogy egy gyógyszeres segítséget megoldjanak. Szégyellem magam, hogy még Hoinărescunak sem küldték el a gyógyszert, amit megígérték.*”¹⁵⁶ 1961. április 11-én S. van der Woude IARF-főtitkár Bukarestben találkozott Dumitru Dogaruval abból a célból, hogy lobbizzon a püspöknek és Kovács Lajosnak a svájci kongresszuson való részvétele érdekében. Az IARF tevékenységét és a kongresszus témáját ismertető beszámolóból arra következtethetünk, hogy a szabadelvű vallásokat tömörítő nemzetközi szervezettől valóban gyermeteg dolog lett volna konfrontatív magatartást elvárni, mivel az programjában a vitás kérdések békés úton való megoldását támogatta a harcias problémakezelést ellenében. A megbeszélésen van der Woude arról tájékoztatta Dogarut, hogy az IARF mindig progresszív nézeteket vallott, mindig az emberek közötti békéért és egyetértésért küzdött, és a kongresszus is a népek közötti béke és egyetértés témakörét fogja tárgyalni.¹⁵⁷ Sebe Ferencnek az 1964-es hágai kongresszusról szóló jelentése egy olyan helyzetképet vázolt, amely szerint a szervezet tagságának többsége pozitívan ítélte meg a romániai helyzetet és az állam egyházpolitikáját. Az IARF tagjai – olvashatjuk a jelentésben – nincsenek rossz véleménnyel a román állam és az egyház közötti viszonyról, a kongresszuson résztvevők többsége haladó nézeteket vall, és azok a jelenlevők, akik már jártak Romániában, dicsérőleg szóltak az országban uralkodó viszonyokról és az unitárius egyházzal.¹⁵⁸

A romániai egyházügyi állapotok kedvező megítélése mellett volt még egy tényező, ami az unitárius egyház számára az érdekérvényesítés szempontjából ugyancsak előnytelen helyzetet eredményezett. Információink szerint a Romániába érkező amerikai unitáriusok döntő hányada csak hitbeli síkon érdeklődött a romániai unitárius közösség iránt, politikai kérdések nem érdekelték.¹⁵⁹ Ha egy-egy látogatóban mégis lett volna ilyen természetű fogékonyság, a romániai unitáriusokat érintő politikai ügyek megismerésére gyakorlatilag nulla esély volt éppen a kolozsvári egyházvezetés kényszerű elhallgató vagy a valóságos viszonyokat elkendőző magatartása miatt.

Találni adatot arra vonatkozóan, hogy a püspököt állásfoglalása kialakításában közvetlen környezete is befolyásolta, és az amúgy is óvatos egyházfőt még inkább ennek a magatartásnak a követésére sarkallta. Ezt mutatja például a frissen szabadult Lőrinczi László beiktatásának ügye. A püspök elképzelése, hogy részt fog venni és

156 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 2. 324.

157 == Uo. 177.

158 == Uo. 474.

159 == Lásd például Peter Dalbert IARF-elnök és Samuel Schlapper IARF-tisztviselő 1967. évi látogatását. ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 333.

beszédet fog mondani a beiktatáson, aggodalommal töltött el több központi egyházi tisztviselőt. Kovács Lajos úgy vélekedett, hogy jelenléte rossz fényt vetne az egyház megítélésére, mivel azt a Lőrinczi rehabilitációjára tett kísérletnek és a személye melletti kiállásnak fogják majd értelmezni az állami hatóságok. Ennek érdekében beszélt Szathmáry János jogtanácsossal, akinek sikerült meggyőznie a püspököt arról, hogy maradjon távol a beiktatástól, melyet végül szerény körülmények között, a megbízható Sebe Ferenc és a szindi egyházközséggel szomszédos lelkészek részvételével tartottak meg.¹⁶⁰ 1966-ban Bertha van Gennep és férje levélben jelentette be Romániába való utazásának szándékát. A látogatók fogadásáról folytatott megbeszélésen a püspök abbéli óhajának adott hangot, hogy a vendégeket a saját lakásában szeretné elszállásolni. Beszélgetőpartnerei, Kovács és Sebe nem tartották ezt jó ötletnek, és sikerült is meggyőzniük igazukról a püspököt, mert az EH-hoz küldendő levélben végül az a forgatókönyv került be, miszerint a vendégek kolozsvári tartózkodásuk idején egy szállodában lesznek majd elszállásolva.¹⁶¹

1971. szeptember 11-én Márton Áron római katolikus püspök „Enyedi Zoltan” szerint a következőket mondta Kiss Elek temetési szertartásán: „...»*dr. Kiss Elek unitárius püspök nem tartotta ellenségnek azt, aki kívülről támadta az egyházat. Azokat tartotta igazi ellenségnek, akik elhagyták a menetszlopot...*« Itt Márton Á. püspök nem fejezte be a mondatot, de akinek volt füle a hallásra, hallhatta, és »beállt a kommunisták mellé.«¹⁶² Kevés eltéréssel, de hasonló tartalommal adta vissza Márton Áron szavait a „Bibliotecarul” fedőnevű hálózati személy is: „»*Az unitárius egyház elhunyt püspökének volt egy alapelve, mely szerint az egyház ellenségei nem az egyházon kívül találhatók, hanem azoknak a soraiban, akik elhagyták az egyházat.*« (Akik kiléptek a soraikból.)¹⁶³ Nem tudjuk, hogy a hívekre vagy az egyházi tisztviselőkre, avagy mindkét csoportra értendő-e az „egyházat elhagyók” kitétel, Márton Áron kijelentésének segítségével azonban közelebb kerülünk a Kiss Elek által alkalmazott stratégia megértéséhez. Olvasatunk szerint főpásztori működésének fő célkitűzését egyháza belső egységének a megőrzése képezte. Ezt az egységet úgy kívánta biztosítani, hogy a pártállami nómenklatúrával fenntartott jó kapcsolatok segítségével egyfelől igyekezett kivédeni az egyház működésére veszélyt jelentő hatalmi intézkedéseket, másfelől pedig olyan mértékű hatalmat biztosítani a maga számára, aminek segítségével az egyházon belül féken tudta tartani azokat a személyeket, akik megítélése szerint az „egyház ellenségeinek” minősültek – mint például Izsák Vilmost.

160 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 2. 291.

161 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 442.

162 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 4. 10.

163 == Uo. 11.

= = = Összegzés

Ellenálló, alkalmazkodó vagy a rendszer kiszolgálója volt-e Kiss Elek? Bár az egyház közvéleményének egy része kiszolgálóként tekintett az unitárius egyház huszonhetedik püspökére, ez utóbbi vád a megfigyelését képező források tükrében semmiképpen sem tűnik megalapozottnak. Olvasatunkban a püspök egyházvezetési stratégiáját a hatalommal való békés megegyezésre alapozta, és bár óvatosságra törekvő politikája sok esetben azt a látszatot keltette, hogy elvtelenül vetette alá magát minden hatalmi utasításnak, a teljes kép mégis azt mutatja, hogy ahol alkalmasnak látta a kritika és az ellenállás eszközt, ott a hatalommal folytatott alkudozások során igyekezett is érvényesíteni azokat.

A politikai rendőrség által összegyűjtött forrásanyag annak az unitárius egyházfőnek a képét rajzolja elénk, aki negyedszázados intézményvezetői működése során, felismerve a hatalmi erőviszonyokat, olyan „baráti” kapcsolat kialakítására törekedett a regnáló rendszerrel, ami biztosítékot nyújthatott ahhoz, hogy egyháza súlyosabb megrázkódtatások nélkül tudjon működni. Ennek érdekében, mint láthattuk, hajlandó volt olyan kompromisszumokra is, amelyek személyének erkölcsi megítélését negatívan érintették.

A mindenféle provokációtól óvakodó, folyamatos tárgyalásokra, alkudozásokra és mérsékelt kritikára hangolt, pragmatikus kormányzási taktika hatékonynak bizonyult, és a püspök sok esetben érvényesíteni tudta egyházépítő törekvéseit jó helyzetfelismerésével és az EH képviselőivel folytatott kitartó egyeztetésekkel. Ezzel kapcsolatban például a következőket olvashatjuk „Radu Ioan” 1968. november 15-én kelt jelentésében: *„De – folytatta Argay¹⁶⁴ –, amikor Kiss püspök megy Dogaruhoz, minden kérését teljesítik, ha törvényesek, ha nevetségesek, ha törvényellenesek. Kiss püspök azzal dicsekedett Argay előtt, hogy a meghallgatása idején dr. Bodnăraş felhívta Dogarut és Dogarun keresztül üdvözölte Kiss püspököt, elintézte Erdő János kinevezésének engedélyezését a teológiai tanári állásra, habár politikai okok miatt ítélték el.”¹⁶⁵* A püspök eredményes lobbitevékenységét Onac Ioan tartótisztnek a Sebe Ferenc jelenléséhez fűzött megjegyzése is alátámasztja. Kiss Elek – írta – megpróbálja visszahozni a teológiára Lőrinczi Mihály és Erdő János elítélt tanárokat, és ebben a műveletében az EH felelős tisztviselői bátorítják és támogatják.¹⁶⁶

Az EH központi tisztviselőivel kiépített, jól működő kapcsolatrendszerre utal az az Adam ügynöktől származó 1970. november 25-ei jelentés, mely szerint a püspök már-már kérkedő hangnemben figyelmeztette a Brassai Sámuel Líceum igazgatóját és helyettesét, hogy olyan összeköttetésekkel rendelkezik a döntéshozás felsőbb szintjein, ami miatt nem ildomos vele ujjat húzni: *„[...] csak napok kellene ahhoz, hogy megoldjam a minket érdeklő kérdéseket. Csak egyszer emeltem fel a szavam, hogy ne*

164 == Argay Györgyről, a Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyház püspökéről van szó.

165 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 226.

166 == Uo. 231.

legyen buszmegálló a templomunk előtt, és a kérdés azonnal megoldódott. A termék problémáját/kérdését egyetértéssel kell megoldani, mert másképpen vannak más megoldások is, és végső soron úgyis mi fogunk győzni.”¹⁶⁷ A tanárok úgy tartják – olvashatjuk a jelentésben –, hogy a püspöknek „nagyon szoros és baráti kapcsolatai vannak” az általam vezetőkkel, akik minden problémáját megoldják.¹⁶⁸

=== Levéltári források ===

Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
(Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Tanács Levéltára, ACNSAS)

Fond informativ. I. 235729. vol. 1., 2., 3., 4.

Fond documentar. D 011270. vol. 2.

Kolozsvári Unitárius Egyházközség Levéltára (KUELVt.)

Kolozsvári Unitárius Egyházközség keblitanácsi jegyzőkönyve (1942–1952)

Kolozsvári Unitárius Egyházközség közgyűlési jegyzőkönyve (1945–1968)

=== Hivatkozott irodalom ===

Bodeanu–Novák, 2011

Bodeanu, Denisa – Novák Csaba Zoltán: *Az elnémult harang. Egy megfigyelés története, Pálfi Géza élete a Securitate irataiban*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Jánosi, 2018

Jánosi Csongor: Az 1950-es és 1960-as évek Kolozsvárjának eszményi ügynökalkaja. „Jordáky János” a titkosszolgálati iratok tükrében. *Pro Minoritate*, tél. 44–75.

Kelemen, é. n.

Kelemen Imre: *IV-ik Imre. Önéletrajz*. Kézirat, Konrád Tünde tulajdonában.

Lestyán, 2003

Lestyán Ferenc: *Erdélyi Szibéria*. Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, Gyulafehérvár.

167 == Uo. 182.

168 == Uo. 482.

Marton, 2014

Marton József: *A gyulafehérvári római katolikus egyházmegye a 20. században.*
Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Meghalt dr. Kiss Elek püspök, 1971

Meghalt dr. Kiss Elek püspök. *Keresztény Magvető*, 4. sz. 149–151.

Pál, 2014

Pál János: Unitárius vallásoktatás a romániai államszocializmus első két évtizedében.
Pro Minoritate, tél. 151–175.

Sándor, 2013

Sándor Krisztina: A Keresztény Magvető újraindítása. *Keresztény Magvető*, 3. sz.
265–277.

Totok, 2008

Totok, William: *Episcopul, Hitler și Securitatea*. Polirom, Iași.

==== Sajtó ====

Világosság

Kulcsszavak

=====

Románia, Securitate, egyházak

/ Elek Kiss /

This paper researches the question whether Unitarian bishop Elek Kiss was a resistant and adaptive or a loyal and unprincipled server of the Communist regime in Romania. Although a part of the ecclesiastical public opinion perceived the twenty-seventh bishop of the Unitarian Church as a traitor, this accusation does not appear to be substantiated in any way in the light of his observation materials. In our reading, the bishop's church leadership strategy was based on a peaceful agreement with the power. Although his prudent policy in many cases gave the illusion that he obeyed the state power without any moral restraint, the overall picture shows that he used criticism and resistance where he saw it would make a difference when bargaining with the authorities, of course within the limits of his possibilities.

The material gathered by the political police regarding Elek Kiss provides a picture of a Unitarian church leader who, in his quarter-century-long leadership, recognizing the balance of power, sought to establish a "friendly" relationship with the system that could provide assurance for his church to function without major shocks. To this end, as we have seen, he was also willing to make compromises that affected negatively the moral judgement of his image.

==== Köbel Szilvia =====

/// „A múltban ezer év alatt nem hazudtak annyit, mint most 5 perc alatt”¹

Magyar református lelkészek hollandiai emigrációban az államszocializmus évtizedeiben

II. rész²

Tanulmányunk második részében áttekintjük, hogy a magyar állambiztonsági szervezetek árnyékában miként alakult a három magyar református lelképásztor életútja. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában Tüski Istvánról találjuk a legtöbb anyagot, a rendelkezésre álló adatbázis szerint 62 dossziében található vele kapcsolatos információ. Ezek közül a legfontosabbakat választottam ki a jelen tanulmány elkészítéséhez. Végh Józsefről és Jakos Lajosról jóval kevesebb a levéltári anyag, viszont az ő esetükben a Végh és Jakos családtól származó közlések, iratok, levelezések kiváló forrásként, adalékként szolgálnak. A forrásanyagok adottságai természetesen tükröződnek az elemzésben, a hangsúlyok ennek megfelelően máshová helyeződnek az egyes esetekben. Ezt figyelembe véve is messzemenően törekedtem a tárgyilagosságra. Szerettem volna érzékeltetni, hogy az egyházellenes államszocialista hatalmi gépezet, a református egyház vezetésének a hatalomhoz való viszonyulása, a hideg-

1 = = E tanulmány címe idézet, amely Jakos Lajos Alsónémediből, 1953. július 18-án vejének és lányának Hollandiába írt leveléből származik. Forrás: Végh-Jakos családi archívum. Johan Alexander Sándor Véghnek (a továbbiakban: Hans Végh). Hans Végh hozzájárult a közléshez.

2 = = Az első rész: Köbel, 2020: 69–98.

háborús nemzetközi egyházpolitika milyen nyomot hagyott a református lelkipásztori szolgálatukon, melyek közös nevezője volt a hollandiai emigráció.³

= = = Tüski István

Tüski István 1924-ben született Budapesten, és 2010-ben halt meg Utrechtben. A budapesti Árpád Gimnáziumban érettségizett. Mielőtt 1944-ben megkezdte volna teológiai tanulmányait Budapesten, édesapja kérésére szabóvizsgát tett. A teológiai tanulmányai alatt kitűnt szervező készségével, és óraadó vallástanárként is dolgozott. Tüski Istvánról a halála után készült emlékiratokban, valamint özvegyével készített interjúban azt olvashatjuk, hogy 1948-ban a Stipendium Bernardinum teológiai ösztöndíj keretében az utolsó gyermekvonattal, kísérőként utazott ki Hollandiába. Utrechtben tanult teológiát, de órákat látogatott Amszterdamban és Kampenben is.⁴ Ekkor Bölöni György, Magyarország korábbi hollandiai nagykövete, aki – miután Magyarországon megtörtént a „fordulat” – „kérte és intette” a fiatal református teológus ösztöndíjasokat, hogy „maradjanak, mert életveszélyes a hazajövetelük.”⁵ Tüski István Hollandiában hamar szembesült azzal, hogy Európában nagy létszámú református magyarság vár menekülttáborokban lelkigondozásra. A holland református egyházak támogatásával kezdeményezte az Admiral de Ruyter Alapítvány felállítását a szétszóródott magyarság segítésére, a holland zsinat pedig kinevezte az első magyar szórványlelkésszé (SZEMRE – Szórványban Élő Magyar Református Egyház)⁶ a Benelux államokba.

Tüski a holland Vöröskereszt tanácsadója volt, és ennek révén az 1956-os forradalom után hatékonyan tudott segíteni a menekülteknek. 1956 decemberében az idős Vilma, korábbi holland királynő Tüski Istvánt egy evangéliumi üzenet lefordítására kérte, amit karácsonykor a magyar menekültekhez szeretett volna eljuttatni.

3 = = Köszönetet mondok Végh József fiának, Hans Végh református lelkésznek, mert egyfelől készséggel bocsátotta rendelkezésemre a családi archívum dokumentumait, másfelől pedig nélkülözhetetlen segítséget nyújtott a tanulmány számos, elsősorban holland, illetve teológiai vonatkozású részeinek a pontosításában és kiegészítésében. Egyúttal köszönetet mondok Maarten J. Aalders – Magyarországon is levéltári kutatásokat folytató – holland egyháztörténésznek, aki ösztönzést nyújtott a holland–magyar református kapcsolatok második világháború utáni történetének kutatásához, valamint a Végh József családjával történt kapcsolatfelvételben is közreműködött. Köszönöm Köbel Ádámnak a holland szövegek magyarra fordításában nyújtott segítségét.

4 = = Tóth, 2010; Szabó, 2011; lásd még: Tüski István emlékére, 2010.

5 = = Szabó, 2011; lásd még Dobó, 2013.

6 = = „A Szórványban Élő Magyar Református Egyház (SZEMRE) – amely egyházjogilag szilárdan a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje elnökének, Ravasz László püspöknek 1944-ben adott és a Konvent által 1947-ben kifejezetten megerősített teljhatalmú felhatalmazásában gyökerezik – a holland egyházakkal egyetértésben nevezte ki őt beneluxi lelkészévé.” Tóth, 2010: 16.

Az Egyházak Világtanácsa (EVT) részéről Visser 't Hooft⁷ diplomáciai feladatára kérte fel. A SZEMRE nevét ekkor változtatták Nyugat-európai Lelkigondozó Szolgálatra.⁸ Szabó Dániel Tüski halála után azt írta, hogy az „*56 utáni kapcsolatkeresésben Tüski István alapszempontja az volt, hogy ha valóban segíteni akarnak, akkor el kell fogadniuk, hogy azokkal kell kapcsolatot létesíteniük, akik hivatalosan felelős helyzetben vannak, hogy eljuthassanak azokhoz is, akik mellőzött vagy teljesen kiszorított állapotban élnek [...] igen lényeges szempontja volt, hogy a személyeken és csoportokon túl, mindenkor a gyülekezetek, az Anyaszentegyház támogatása a leglényegesebb feladat.*”⁹ Diplomáciai szolgálata lehetővé tette, hogy 1967-ben a debreceni jubileumi ünnepségen a holland delegáció hivatalos tolmácsa legyen, és számos konkrét ügyben (pl. a Baár Madas Gimnázium újraindításának előkészítése) is segíteni tudott. 1968-ban feleségül vette Szabó Márta lelkészt, akinek édesapját és bátyját kizárták a lelkési szolgálatból. Szabó Márta követte Tüskit Hollandiába, Tüski István pedig bekapcsolódott a felesége családja által végzett erdélyi és kárpátaljai segélyező munkába. Hollandiában létrehozták a Vianeni Magyar Missziói és Kulturális Központot. A házaspárnak négy gyermeke született. Tüski Istvánt mind a magyar, mind a holland kormány a rendszerváltozás után kitüntette a szolgálataiért.¹⁰ Tüski István kapcsolatban volt a Hollandiai Mikes Kelemen Körrel, amely a magyar emigráció gyűjtőhelye volt.¹¹ Halálakor a hollandiai magyarok nevében dr. Tóth Miklós így emlékezett meg róla: „*A hollandiai magyarok központi személyisége volt ő évtizedek során át. Mindenki ismerte és mindenki szerette. Nélküle a hollandiai magyar élet elképzelhetetlen és megérthetetlen.*”¹²

Tüski személyére – több más emigrációban élő református lelkésszel együtt – 1962. október 1-jén a „Tolnai” fedőnevű ügynök¹³ hívta fel az állambiztonsági szervek figyelmét. Az ügynök az emigrációs magyar protestáns egyházak problémáiról szóló hosszabb jelentésében azt írta, hogy „*nyugaton megindult és egyre nagyobb arányokat ölt a protestáns egyházak és felekezetek szervezeti egységesítése*”. „Tolnai” leírta továbbá, hogy az ebből adódó beolvasztási folyamat ellen a magyar emigráns gyülekezetek védekezésésképpen a magyar református egyházhoz való szervezeti tartozás irányába kezdtek lépéseket tenni, és emiatt a „*figyelmük Magyarország felé*” fordult. Az ügynök a politikai rendőrség számára kifejtette, hogy milyen „*előnyökkel*” és milyen „*kockázatokkal*” „*járhat a velük fenntartott kapcsolat.*” „Tolnai” okfejtését érdemes hosszabban idézni, mert abból érthetőbbé válik, hogy a politikai rendőrség

7 = = Willem Adolph Visser 't Hooft (1900–1985), holland teológus, az Egyházak Világtanácsa főtitkára volt 1948–1966 között.

8 = = Szabó, 2011.

9 = = Uo.

10 = = Uo.

11 = = Lásd ehhez: Tóth–Czigány (szerk.), 1984; ÁBTL 3.1.2. M-42095. „Bereznai”.

12 = = Tóth, 2010.

13 = = ÁBTL 2.2.2. „Tolnai Lajos” („Aldebróii”). Az ügynök valódi neve Tóth Károly volt.

később miért kezdett el kiemelten foglalkozni Tüski Istvánnal: „Az emigráns gyülekezetek tagjai, ahol élnek, annak a társadalmi rétegnek minden részén jelen vannak. Többségükben beleépültek már környezetükbe. Rajtuk keresztül is oszlatni lehetne az antikommunista propaganda hatását, a szocialista Magyarország ellen nyugaton terjesztett rágalmatokat és hazugságokat. Ezt a munkát végezzük az ökumenikus szolgálataink során más népekkel és nemzetekkel kapcsolatban, miért ne végeznénk ezt éppen a magyar anyanyelvűek és magyar származásúak között? Rajtuk keresztül támogatást nyújthatnánk haladó nyugati szervezeteknek, akcióknak, mint pl. atomellenes szervezetek, békefelvonulások, a gyarmatosítók kegyetlenkedései elleni tiltakozások. Így felhasználhatnánk antifasizmusukat és oszlatnánk antikommunizmusukat. Sőt azzal a lehetőséggel is lehetne számolni, hogy alkalmak adódnának nagyjelentőségű információ szerzésre rajtuk keresztül. [...] Kétségtelen, hogy nyugati hírszerző szervezetek sem hagyják kihasználatlanul ezeket az egyházi szervezeteket. Az emigrációs papok nagy részének valószínűleg ezért változott meg az utóbbi évek során irántunk tanúsított magatartása. De ez a veszély fennáll a más ökumenikus kapcsolatok terén is. A közvetlen személyes érintkezés viszont több haszonnal jár, mint kockázattal, mert számunkra sokkal szélesebb érintkezési és behatolási területet biztosít, mint az ő számukra. Egyelőre természetesen nem lehetne azt várni az emigráns egyházakkal való kapcsolatok terén, hogy gyorsan elismerik és hivatalosan felveszik a kapcsolatot a magyar egyházi vezetőkkel. Ezt egy hosszabb személyes érintkezési periódusnak kellene megelőznie.”¹⁴

Az idézett jelentésben ezután „Tolnai” felsorolta azokat a különböző országokban emigrációban élő református lelkészeket – köztük Tüski Istvánt –, akikkel már az „egyházi vonalon” kapcsolatban álltak. „Tolnai” – református lelkész létre állambiztonsági profizmusra valló – érvelése gyakorlatilag tálcán kínálta Tüskit a politikai rendőrség számára, ugyanis a jelentéshez a politikai rendőrség tartótisztje a közvetkező értékelést fűzte: „A jelentés abból a szempontból értékes, hogy az emigráns magyar egyházak keresik a kapcsolatot a törvényes magyar egyházak vezetőivel. Ez az irányvonal felveti annak lehetőségét is, hogy operatív intézkedéseket tegyünk ezeknek a személyeknek a felhasználására.”¹⁵

== A beszerzés küszöbén

Az állambiztonság „Orsini” fedőnéven nyitotta meg a kutató dossziét, amely Tüski István tanulmányozására, ügynöki beszerzési lehetőségére irányult.¹⁶ A dossziében azt olvashatjuk, hogy a politikai rendőrség 1969-ben „hajtottá végre” a lelkész „személyes megismerését”, de már azt megelőzőleg gyűjtöttek róla adatokat. A politikai rendőrség logikáját ismerve, nemcsak veszélyt, hanem egyúttal komoly lehetőséget is láttak Tüskiben.

14 == ÁBTL 3.1.2. M-29600. „Tolnai”.

15 == Uo.

16 == ÁBTL 3.2.4. K-1902. „Orsini”.

Az „Orsini”-aktában az első ügynöki jelentés, pontosabban annak kivonata 1964. április 21-ei keltezésű. A hálózati személy neve nem derül ki az iratból, csupán az, hogy az 1964 áprilisában a Keresztyén Békekonferencia vezetőségének Hollandiában tartott ülése alkalmával találkozott Tüski Istvánnal, és az volt a meggyőződése, hogy a magyar delegációt Tüski „felügyelete alá” helyezték, mert ő „állandóan a nyomukban” volt. Az ügynök beszámolója szerint Tüski István a Mindszentyvel kapcsolatos tárgyalásokra utalva arra biztatta a magyar delegátusokat, hogy használják ki az enyhülést, és igyekezzenek elérni engedményeket a magyar államtól a református egyház számára, pl. adjanak vissza iskolákat, vagy engedélyezzék konferenciatelep létrehozását, és a holland református egyházzal kialakult régi kapcsolat élénkítését szorgalmazta. Az ügynök ezt úgy értelmezte, hogy Tüski „teljesen ki van szolgáltatva a holland egyházi vezetőségnek.”¹⁷ Ezt követően Tüski István Magyarországra történő utazásáról minden alkalommal feljegyzést készítettek. 1967-ben, amikor zajlott Kovács Bálint református lelkész és társainak állam elleni összeesküvés vádjával lefolytatott büntetőeljárása,¹⁸ egy ügynöki jelentés szerint „Tüski kijelentette, hogy fél az ügyről bárkivel is Magyarországon beszélni, mert könnyen félreérthetnék, és úgy magyaráznák, hogy ellenséges szándékkal érdeklődik az ügy iránt, és ezzel beavatkozik a magyar belügyekbe.”¹⁹ Ügynöki jelentés található az aktában arról is, hogy „Laernoes holland gazdasági igazgató”²⁰ 1968-ban mit mondott Tüski Istvánról.²¹ A politikai rendőrség a bécsi rezidentúrán keresztül is rendszeresen informálódott Tüskiről.²²

Ez az időszak nagyjából egybeesett azzal, amikor Tüski sokat járt Magyarországra beteg édesanyját ápolni, valamint menyasszonyát, Szabó Mártát látogatni. Ezt a helyzetet az állambiztonság igyekezett arra használni, hogy kísérletet tegyenek a beszerzésére. Az állambiztonság „Arácsi” fedőnevű hálózati személye²³ 1968. szeptember 5-én kelt jelentéséhez az alábbi értékelő megjegyzést fűzte: „Feltehető, hogy Tüski igazi álláspontját elhallgatta. Oka abban kereshető, hogy rendkívüli fontos érdeke fűződik hazánkba történő rendszeres beutazásához és ahhoz, hogy hatósági támogatást kaphasson házasságkötésével összefüggő államjogi problémák megoldásához. Tüski hamarosan újra visszatér Magyarországra és ez a feltevés megfelelő tárgyalási alapot teremt számunkra, amikor is kérésével foglalkoznunk kell. Szükségesnek látszik Tüski személyének tanulmányozása és ezzel összefüggésben a rá vonatkozó anyagok összegyűjt-

17 == Uo. 6–7.

18 == ÁBTL 3.1.9. V-155460. Batíz Dénes és társai. Az állam elleni összeesküvés vádját arra alapozták, hogy a háború előtt működött Keresztyén Ifjúsági Egyesült (KIE) egykori tagjai egymással tartották a kapcsolatot, és találkozókat szerveztek.

19 == ÁBTL 3.2.4. K-1902. „Orsini”. 1967. október 5-én, Budapesten kelt jelentés.

20 == G.M.J. Laernoes, az Algemeen Kerkelijk Bureau (Általános Egyházi Iroda) igazgatója volt a holland református egyházban. Lásd Hermán, 2018: 58.

21 == ÁBTL 3.2.4. K-1902. „Orsini”. 1968. június 19-én kelt feljegyzés, 15.

22 == Uo. 178–181.

23 == Az ÁBTL adatbázisa alapján a hálózati személy nem azonosítható.

tése.” Az állambiztonsági tiszt hasonlóan látta: „*Le kell vele ülni beszélgetni, veszteni valónk nincs!*”²⁴

Tüski István 1968 decemberében kötött házasságot Szabó Mártával Magyarországon. Ezután az állambiztonság rendszeres kapcsolattartásra törekedett Tüskivel, már csak azért is, mert állandóan az volt a gyanú a magyar szervek részéről, hogy a lelkész a holland rendőrségnek dolgozik. Az „Orsini”-dossziében 1969. január 8-ai dátummal a következő állambiztonsági feljegyzés olvasható: „*Szoros kapcsolatban áll a holland rendőrséggel, amelynek kérésére rendszeresen információkat szolgáltat az általa ismert, Hollandiába érkező magyar vagy magyar származású személyekről, egyházi kiutazókról. Tényleges politikai állásfoglalásától függetlenül lojális a magyar kormánnyal és a magyarországi ref. egyházzal szemben.*” A magyar szervek ezt az állítást a bécsi rezidentúra jelentésére alapozták, amely szerint Tüski „*az Európában élő menekült magyar lelkészek szövetségének elnöke,*” ezért szükségszerűen kapcsolata van a holland rendőrséggel.²⁵

A politikai rendőrség embere 1969. május 22-én a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (ΚΕΟΚΗ) épületében ismerkedett meg személyesen Tüski Istvánnal. A megbeszélésén a következő témákat érintették: Szabó Mártával való házasságkötése és annak kinti visszhangja, kapcsolata a holland és a magyar református egyházzal, valamint az emigrációval, a holland és a magyar református egyházak kapcsolata, a csehszlovák helyzet, további beutazási tervei. A beszélgetésről készült feljegyzés szerint Tüski azt mondta, hogy a „*hollandok megbecsülik és szeretik őt, jóllehet, többször kifogásolták, hogy esetenként pozitívan nyilatkozik a magyar ref. egyházzal és vezetőiről.*” Arra a kérdésre, hogy kapcsolatban áll-e a holland rendőrséggel, határozottan nemmel felelt. A feljegyzésben még olvasható, hogy a tiszt szerette volna, ha Tüski feljegyzzi a telefonszámukat, és keresi majd őket a legközelebbi beutazása alkalmával, ő viszont nem élt ezzel a lehetőséggel. Ezt az állambiztonság a következőképpen kommentálta: „*Az a tény, hogy Tüski nem jegyezte fel telefonszámunkat, ellentmond annak a korábbi jelzésnek, miszerint nevezett kapcsolatban áll a holland rendőrséggel és feladatokkal utazik be Magyarországra.*”²⁶

Ebben az évben járt „Földesi” fedőnevű ügynök Hollandiában, aki Tüskiről az 1969. október 9-i jelentésében ezt írta: „*Tüski István a Hollandia területén élő magyarok lelkésze. Ugyancsak 1948-ban az utolsó magyar gyermekcsoport kísérőjeként került ki Hollandiába és »elfelejtett« visszajönni. Az elmúlt télen nősült meg itt Magyarországon, Szabó Dániel nyugdíjas borsod-megyei lelkész theológiát végzett lányát vette el feleségül. Júniusban vitte ki magával feleségét Hollandiába. Szolgálati területe egész Hollandia, feladata az ország területén élő magyar reformátusok gondozása. Elmondotta, hogy az 1956-os magyarok közül sokan igen nehezen épülnek be az ide-*

24 == ÁBTL 3.2.4. K-1902. „Orsini”. 1968. szeptember 5-én kelt feljegyzés, 16/a.

25 == Uo. 17–18.

26 == Uo. 25–29.

gen környezetbe, sok közülük az idegbeteg, iszákos, stb. Aránylag azok helyzete oldódott meg, akik benősültek egy holland családba, vagy férjhez mentek hollandhoz, ebben az esetben a felszívódás veszélye nagy. A magyarok gyermekeit nyaranként összegyűjtik táborban és tanítják magyarul írni-olvasni. Tüski sokszor megfordul itthon, szoros kapcsolatot tart a magyar ref. egyház vezetőivel. Azt mondja, hogy ő nem politikai okból maradt kinn, hanem azért, mert megkérték a magyarok gondozására, s úgy érezte, hogy ezt a megbízatást »istentől« kapta.²⁷

1972-ben kezdett ismét a politikai rendőrség komolyabban kapcsolatot építeni Tüskivel. Ebben az „Aldebröi” fedőnevű hálózati személynek volt nagy szerepe, aki nem volt más, mint „Tolnai”, új fedőnéven. Az ügynök 1972. augusztus közepén részt vett az Egyházak Világtanácsa hollandiai ülésén, valamint a Keresztyén Békekonferencia (КБК) hollandiai regionális tanácskozásán is. Ezekén az alkalmon találkozott Tüski Istvánnal, aki „Aldebröi” beszámolója szerint igyekezett „hasznossá” tenni magát a magyar képviselő számára. Tüski állítólag „súgva” elmondta „Aldebröi”-nek, hogy a КБК regionális bizottsági ülésén „bizonyos egyházi körök” támadást terveznek a szocialista országok ellen emberi jogi kérdésekben (pl. Szolzenyicin-ügy, csehszlovákiai politikai perek). A politikai rendőrség ekkor úgy látta, hogy a lelkész hírszerző pozíciói erősödtek, és igyekeztek kihasználni azt, hogy Tüski számára fontos volt, hogy ő maga és rokonsága zavartalanul utazhasson Magyarország és Hollandia között. Azzal is zsarolni szándékozták Tüskit, hogy az állambiztonsági szervek szerint tudott Mindszenty brüsszeli meghívásáról. A politikai rendőrség ezt felhasználva szeretett volna Tüski Istvántól információkat szerezni a holland egyházzal való kapcsolatáról, a holland egyházi vezetők antikommunista törekvéseiről, és szerettek volna megtudni Tüskitől, hogy kik azok a személyek, akik ezeket a terveket szorgalmazzák, és milyen nemzetközi kapcsolatokkal rendelkeznek.²⁸

A terveknek megfelelően 1972. szeptember 16-án és 19-én Budapesten (ebéd és vacsora keretében) találkozott az állambiztonság tisztje – magát a Külügyminisztérium emberének kiadva (szakkifejezéssel: külügyi fedésben) – Tüskivel. Érdeklődött Mindszenty Benelux államokban tett látogatásáról, a holland szigorú református egyház klerikális szocialistaellenes magatartásáról, valamint a Hollandiában működő szélsőséges szervezetekről. A politikai rendőrség tisztjének a jelentéséből idézünk: „Megbeszélésünk első pontját ez alkalommal az képezte, hogy milyen magatartást tanúsít a Magyar Népköztársasággal, magyar egyházzal és általában a szocialista országokkal szemben a holland református egyház zsinata. [...] Tüski [...] utalt arra, hogy nagyban rontja az egyházi helyzetet az, hogy Hollandiában két református egyház működik. A modernebb és a régi úgynevezett szigorú református egyház, amely igen erős konzervatív irányokat követ. Főleg ez az egyház az, amely a legtöbb bajt kever. Tüski tudott arról az akcióról, amelyet a holland szigorú református egy-

27 == ÁBTL 3.1.2. M-36053. „Földesi”. 118.

28 == ÁBTL 3.2.4. K-1902. „Orsini”. Javaslat, 1972. szeptember 11. 37–39.

ház zsinata igyekezett kezdeményezni, és amelynek célja az volt, hogy az Utrechttben szervezett Egyházak Világtanácsa Központi Bizottsági ülése olyan fórum legyen, ahol megzavarhatják azt a viszonylag normális politikai légkört, amelyet az Egyházak Világtanácsa az utóbbi időben megteremtett. A holland református egyház zsinatának követelése az volt, hogy az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottsági ülése tűzze napirendre elsősorban a Szovjetunióban élő zsidók helyzetének vizsgálatát, a Szolzszenyicin-ügyet és általában a szocialista világban létező vallásszabadságot.” Az állambiztonság tisztje ígéretesnek tartotta Tüskivel a kapcsolattartást, és abban állapodtak meg, hogy a legközelebbi beutazása alkalmával folytatják az „eszmecserét” és a „barátkozást.”²⁹ Tüski István 1977-ben részt vett a Magyarok Világszövetsége Budapesten tartott III. Anyanyelvi Konferenciáján, és ezen alkalomból az állambiztonsági szervek emberei – még mindig külügyi fedésben – találkoztak vele. A találkozóról 1977. augusztus 10-én készített jelentés szerint szóba került, hogy a bécsi nagykövetség kiadott egy német és angol nyelvű kiadványt a magyar egyházakról, amit Tüski István „mér-földkönek” tekintett, és felajánlotta, hogy segít a kiadványt Hollandiában népszerűsíteni. A találkozón szintén szóba került az amerikai magyar emigráció által kiadott, „Magyar református egyház fekete könyve” című kiadvány. A politikai rendőrség emberei szerették volna megismerni Tüski István véleményét a kiadványról, továbbá a kiadványnak Hollandiában kifejtett hatása, illetve az amerikai emigrációnak a holland egyházra gyakorolt hatása iránt is érdeklődtek. A jelentés szerint Tüski azt mondta, hogy a holland történelmi református egyház és az amerikai emigrációs körök között „élő és mindennapos” a kapcsolat, amit Tüski „negatívnak” minősített, és hozzátette, „hogya őt a magyarországi kapcsolata miatt támadás éri”, azt az amerikai emigráció kezdeményezi. A jelentés szerint Tüski megemlítette, hogy a szigorú holland reformátusok vezetője, Albert van den Heuvel³⁰ „állandó levelezési kapcsolatban áll az amerikai magyar emigráns körrel.”³¹ A politikai rendőrség tisztje azt kérte Tüskitől, hogy információival segítse őket a jövőben, hogy „objektíven” tudják megítélni a szélsőséges holland szervezeteket, és külön tudják választani tevékenységüket a „holland állam és református egyház hivatalos állásfoglalásától.”³² A jelentésben az áll, hogy a beszélgetés során az állambiztonság tisztjének egyértelművé vált, hogy Tüskinek érdeke a rendszeres látogatás Magyarországra, és ezt a helyzetet kihasználva biztosította őt arról, hogy a velük való kapcsolattartást úgy fogják alakítani, hogy az ne vessen rá rossz fényt, és ne kerüljön emiatt egzisztenciális válságba a holland egyházon belül. A jelentés szerint Tüski ekkor már nagyobb készséget mutatott a jövőbeni „rendszeres”, „diszkrét” találkozókra, de az állambiztonság tisztje még mindig külügyi fedésben volt. Ám utóbbi

29 == Uo. 40–45.

30 == Albert van den Heuvel nem a szigorú holland református egyház vezetője, hanem a Nederlandse Hervormde Kerk (Holland Református Egyház) tisztségviselője volt. Forrás: <http://www.albertvandenheuvel.nl/> (utolsó letöltés: 2020. augusztus 10.).

31 == ÁBTL 3.2.4. K-1902. „Orsini”. Jelentés, 1977. augusztus 10. 50–54.

32 == Uo.

megjegyezte a jelentés végén, hogy a „*kapcsolat minőségét illetően*” előrelépés volt ez a találkozó.³³

A hágai rezidentúra 1980. június 2-án értesítette az állambiztonsági szerveket, hogy Tüski István vízumkérelemmel fordult a nagykövetséghez, mert családjával együtt Magyarországra kíván utazni.³⁴ 1980 augusztusában az állambiztonság tisztje ismét találkozott Tüski Istvánnal, még mindig külügyi fedésben. (Ekkor már egyértelműen arra törekedtek, hogy beszervezzék, így ettől kezdve „*Orsini fn. tippszemély*”-ként említik a dossziében.) A jelentés szerint a beszélgetés a szokásos béke-témával kezdődött, mely szerint „*közösen*” megállapították, hogy a „*nemzetközi helyzet feszültebb lett, az enyhülés folyamata lelassult, így az enyhülés fenntartása érdekében fokozottabb mértékben együtt kell működni minden békeszerető embernek*”, és ez érvényes az „*egyházi területen is*.” Ezt követően Tüski elmondta, hogy Hollandiában egy magyar származású, de holland állampolgárságú lelkész sikkasztási ügyében vizsgálatokat végeznek, és ezt Tüski szerint a „*holland hatóságok felhasználják arra, hogy a tömegkommunikációs eszközök felhasználásával támadást intézzenek a haladóbb gondolkodású magyar emigráció ellen*.” Majd hozzátette, hogy „*természetesen a hollandok meghúzódnak a háttérben és a jobboldali magyar emigrációt tolják az első vonalba*.” Tüski megjegyezte, hogy a holland hatóságok vizsgálata esetlegesen órá is kiterjedhet, és elmondta, hogy a „*hollandiai magyar központról a jobboldali magyar emigráció azt suttogja, hogy azt a magyar állambiztonsági szervek pénzelik*,” így őt is „*gyanúsítják állambiztonsági kapcsolattal*.”

Az állambiztonság – még mindig külügyi fedésben – a helyzetet kihasználva arra terelte a beszélgetést, hogy megállapodjanak a jövőbeni konspiratív kapcsolattartás részleteiről. Erre adott apropót az is, hogy Tüski megkérte azt az ismerőst, akinél Budapesten megszállt, hogy hívja fel a Külügyminisztériumot, és adjon át számukra egy üzenetet. Megígértették Tüskivel, hogy ezt máskor nem teszi, és a jövőben csak személyesen fog intézni ilyen ügyeket. Ezt követően elé tárták, hogy milyen információkat várnak el tőle a jövőben, nevezetesen a holland egyházi helyzetről (beleértve a katolikus egyházat is) és az emigráció jobboldali köreiről is. Az állambiztonság ezen a találkozón azzal is előhozakodott, hogy az információkért anyagi ellenszolgáltatást és költségtérítést is kap. Ezt arra a körülményre alapozta az állambiztonság, hogy Tüskinek négy fiataalkorú gyermekről kell gondoskodnia, a ruházata szegényes, tehát megítélésük szerint nem állhatott jól anyagilag. A jelentés szerint Tüski nem tiltakozott az anyagi juttatás lehetősége ellen, de hangsúlyoznunk kell, ő úgy tudta, hogy a külügy munkatársaival beszél! Az állambiztonsági tiszt úgy foglalta össze ezt a találkozót, hogy ha Tüski a megbeszélteket végrehajtja, akkor a kapcsolat messze

33 == Uo.

34 == Uo. Jelentés, 1980. június 13. 64–65.

túlmege a „*társadalmi kapcsolat*”³⁵ szintjén, majd hozzátette, hogy Tüski „*belement a konspirációba, az információszolgáltatásba, az illegális találkozásokba, nem utasította vissza az anyagi dotálás gondolatát,*” és mindeközben az állambiztonság emberei megmaradtak a „*külgyminiszteriumi fedésnél*”. A jelentés végén a tiszt konkrét javaslatot tett Tüski („Orsini”) – legközelebbi, októberi beutazása alkalmával történő – beszerzésére.³⁶

Tüski István 1980 októberében meghívólevéllel, az október 16–19. között Debrecenben rendezett Bethlen-ünnepségre és Kálvin-konferenciára érkezett legközelebb Magyarországra. A rendezvények után a tervek szerint találkozott az állambiztonsági szervek tisztjeivel. A találkozóról készült jelentés szerint rögtön szóba került a hollandiai sikkasztási ügy, amivel kapcsolatban Tüski elmondta, hogy a holland hatóságok bizonytalanságban tartják a magyar emigrációt, és nem tudni, mikor vetődik órá is a gyanú, mert esetleg visszaélhettek a névvel. Az állambiztonság erre – ismét egy lélektanilag sebezhető pillanatában – megnyugtatta Tüskit, hogy a vele való kapcsolatot „*hosszú távúnak*” tekintik, és bármi is lesz a sikkasztási ügy kimenetele, a kapcsolatot fenn kívánják vele tartani. Tüski ezt állítólag „*megnyugvással*” fogadta. A tiszték ezt követően ismét leszögezték, hogy milyen kérdésekben várnak tőle információkat: a holland református egyház szervezeti felépítése és nemzetközi kapcsolatai, a holland egyház Magyarországgal ellenséges része (különösen az antikommunista szervezetek), a magyar emigráció tevékenysége Hollandiában. Ez utóbbin belül értelemszerűen „*az egyházi életben szerepet játszó emigráns személyek*” érdekelték a politikai rendőrséget, de itt még külön hangsúlyt helyeztek arra, hogy Tüski „*olyan magyar származású személyeket kutasson fel,*” akik „*befolyásoló tényezők a holland gazdasági, tudományos és társadalmi életben, akikkel elképzelhető főleg gazdasági síkon kapcsolatok kialakítása.*” A jelentés szerint Tüski „*vállalta, hogy tőle telhetőleg*” segítségükre lesz az „*információk megszerzésében,*” ugyanakkor az is benne van a jelentésben, hogy „*a beszélgetések során többször kihangsúlyozottan aláhúzta személyi és anyagi függetlenségét.*”³⁷ Az állambiztonsági tiszték úgy látták, hogy „Orsini” „*jó mozgási lehetőségekkel rendelkezik, mivel a holland református egyház zsinatának az alkalmazottja,*” és az „*igényeknek megfelelően egész Hollandiát beutazza.*” A politikai rendőrség oldaláról tehát e beszélgetés nyomán megérett a helyzet arra, hogy a következőkben az „*együttműködést*” „*állambiztonsági oldalról*” fogalmazzák meg, és megállapították, hogy eljutottak „*beszerzés küszöbéig.*” A beszerzést Tüski következő beutazására szerették volna időzíteni.³⁸

35 == „Társadalmi kapcsolat”-nak nevezte az állambiztonság azt a személyt, aki velük rendszeres kapcsolatban állt, de a beszerzése hivatalosan nem történt meg, tehát nem írt alá együttműködési nyilatkozatot, nem volt fedőneve.

36 == ÁBTL 3.2.4. K-1902. „Orsini”. Jelentés, 1980. augusztus 19. 66–69.

37 == Uo. Jelentés, 1980. október 27. 79–84.

38 == Uo. Jelentés, 1980. október 27. 78–84.

A következő találkozóra 1981. augusztus 27-én került sor, amikor Tüski szabad-ságon tartózkodott Magyarországon. Az állambiztonság a találkozóról 1981. október 19-én készített jelentésében megállapította, hogy Tüski „*az előzetesen megbeszéléstől eltérően nem jelentkezett be telefonon,*” így személyesen keresték fel. (A „Zempléni” fedőnevű hálózati személytől szereztek tudomást magyarországi tartózkodásáról.) Az aktában ez az utolsó részletes jelentés arról, hogy Tüski az állambiztonság tisztjével találkozott. A találkozón Tüski beszámolt a holland református egyházak helyzetéről, a két egyház egymással való kapcsolatáról, a személyi változásokról, a jobboldali holland egyházi jellegű szervezetekről, a sikkasztási ügyről stb. A jelentésben nem fogalmazták meg azt, hogy még mindig külügyi fedésben találkoztak Tüskivel, de arra következtethetünk, hogy a tiszték ezúttal sem fedték fel valódi kilétüket. A jelentésből azonban kiderül, hogy a konspirációra minden eddiginél nagyobb hangsúlyt fektettek, és megígértették Tüskivel, hogy beutazási szándékát legközelebb nem mulasztja el jelezni, és telefonon is bejelentkezik náluk.

Abban, hogy Tüski beszerzése meghiúsult, a sikkasztási ügynek lett végül kulcsfontosságú szerepe. Mivel sokáig húzódott az ügy, a holland hatóságok nagyon sok vizsgálatot folytattak, Tüskit a sajtóban is meghurcolták (holott nem ő volt a gyanúsított), ezért az állambiztonság jobbnak látta elhalasztani a beszervezést.³⁹

A magyar állambiztonság arra gyanakodott, hogy Tüski „*kétszeres kém,*” vagyis hogy a holland rendőrségnek dolgozik,⁴⁰ a hollandiai magyar emigráns körök pedig már 1979-ben azzal vádolták meg, hogy „*a közreműködésével létrehozott magyar kulturális központ felhasználásával hírszerző tevékenységet folytat*” a Magyar Népköztársaság javára.⁴¹

A dossziében található utolsó feljegyzés 1986. január 29-én kelt. Ez alapján az állambiztonsági szervek végül arra a döntésre jutottak, hogy megszüntetik Tüski „*figyelőztetését,*” és a dossziéját irattárba helyezik. Ezt azzal indokolták, hogy a hollandiai magyar emigrációban kirobbant sikkasztási ügyet követően Tüski „*drasztikusán ritkította beutazásait, és felszámolta a külképviselethez fűződő kapcsolatait is.*” Az állambiztonság végül Tüski „*idős korára, tisztázatlan helyzetére való tekintettel*” javasolta az anyagot „*kutatódossziéként irattározni.*”⁴² Az „Orsini”-dosszié alapján a magyar állambiztonság részéről a Tüski István beszerzésére tetti kísérlet sikertelen volt. Természetesen a dossziében található jelentéseket, feljegyzéseket kellő forráskritikával kell olvasni, mert nem tudhatjuk pontosan, hogy az egyes beszélgetések miként zajlottak, és mi volt az, amit Tüski István ténylegesen elmondott, és mi az, ami az állambiztonság interpretációja volt. Az aktát végigolvasva azonban kétségkívül feltárul előttünk az, hogy államszocializmusban milyen kiszolgáltatott és

39 == Uo. Jelentés, 1981. október 19. 86–93.

40 == Uo. Jelentés, 1982. szeptember 13. 95.

41 == Uo. Jelentés, 1979. november 14. 97.

42 == Uo. Jelentés, 1986. január 29. 101–102.

ellentmondásos helyzetbe került az, akire a politikai rendőrség kivetette a hálóját. Az aktát 1986-ban zárták le.

Tüski a lelkészi szolgálatát diplomáciai eszközökkel végezte, és nemcsak az egyházközi, hanem az államközi kapcsolatokban is fáradhatatlanul építette a hidakat, felmérte a segítségnyújtás igényét és lehetőségét, közvetített, amikor arra volt szükség, engedményeket próbált elérni a magyar református egyháznak a pártállami hatalomtól. Otthonosan mozgott a gyülekezetekben éppúgy, mint a nemzetközi egyházi szervezetekben és az állami intézményekben. Ezzel azonban felkeltette a magyar politikai rendőrség figyelmét, és elkerülhetetlenül kapcsolatba került az állambiztonsági szervekkel, jóllehet úgy tud(hat)ta, hogy a külügyminisztérium embereivel beszél. Ebből adódóan azonban személye és tevékenysége nemcsak rokonszenvet, hanem bizalmatlanságot is keltett mind Hollandiában, mind pedig Magyarországon. Egyszerre volt integráló és megosztó a tevékenysége, és ezért is láttak a magyar állambiztonsági szervek komoly lehetőséget Tüskiben, és fűztek reményeket ahhoz, hogy megnyerjék őt a saját céljaiknak. A beszerzés végül megghiúsult, Tüski István pedig az emigrációs diplomáciai lehetőségek határait a végsőig feszítette annak érdekében, hogy lelkészi szolgálatát a maga elhivatottsága szerint végezze. Mindenkor a református egyház, a gyülekezetek érdekét tartotta a szeme előtt, és biztos állítható, hogy szolgálatával számos eredményt ért el.

= = = Végh József

Végh József 1925-ben született Kecskeméten, földbirtokos (kulák) családban, és 91 évesen, 2016-ban halt meg Hilversumban, Hollandiában. A kecskeméti református főgimnázium elvégzése után 1944-ben kezdte meg tanulmányait a Budapesti Teológiai Akadémián. Csekey Sándor igazgató kiadta az Egyházfőhatósági Bizonyítványt arról, hogy a honvédelmi törvény értelmében mint papnövendék sem fegyveres szolgálatra, sem munkaszolgálatra nem kötelezhető.⁴³ Végh József mindig nagy tisztelettel emlékezett meg az őt formáló prédikátorokról és tanárokról, nevezetesen Sebestyén Jenőről és Vass Vincéről. A lelkészi alapvizsga letétele után az 1947/48-as tanévre teológus ösztöndíjat kapott az amszterdami Szabad Egyetem teológiai fakultására.

Ekkor még intenzív kapcsolat volt a két intézmény között. Végh József tudomása szerint ő volt az utolsó magyar teológusdiák, akinek Tildy Zoltán köztársasági elnök aláírta a különleges kiutazási engedélyét. Ehhez szükséges volt, hogy a református egyház Egyetemes Konventje 1948. január 15-én Egyházfőhatósági Bizonyítványban igazolja, hogy a teológus diákok „*külföldi tanulmányútjainak folytatása nagyfontosságú közérdek,*” és kérte az egyház a hatóságokat, hogy a vízumok, engedélyek megszerzésében támogassák Végh Józsefet.⁴⁴

43 = = Hans Végh családi archívum. 476/1944. számú Egyházfőhatósági Bizonyítvány, melyet Ravasz László püspök 6672/1944. számú megerősítő záradékkal látott el.

44 = = Hans Végh családi archívum. 7952/1947. számú Egyházfőhatósági Bizonyítvány, melyet Ravasz László dunamelléki református püspök, lelkészi elnök, és Balogh Jenő főgondnok, világi elnök írt alá.

1. kép. Végh József Amszterdami Szabadegyetemen kiállított diákigazolványa⁴⁵

Végh József a kiutazása után néhány hónappal Magyarországon bekövetkezett egyházellenes politikai fordulat miatt Hollandiából félelmetesnek látta a hazai viszonyokat (beleértve a vidéki egykori földbirtokosok helyzetét is), és érthető módon nem érezte biztonságosnak a hazajövetelt.⁴⁶ Időközben, tanulmányait folytatva, megismerkedett Jakos Erzsébettel, aki 1950-től szintén az Amszterdami Szabadegyetemen tanult.⁴⁷ 1952-ben házasodtak össze, és a fiatal pár úgy döntött, hogy közös életüket Hollandiában kezdik el. E döntés mögött minden bizonnyal a feleség félig holland származása is közrejátszott. Jakos Erzsébet édesapja dr. Jakos Lajos, alsónémedi református lelkész, édesanyja pedig a holland családból származó Gerda Nederbragt, a háború előtt Magyarországon is nagy megbecsülésnek örvendő, neves holland közgazdász és diplomata, Johan Alexander Nederbragt leánya volt. Jakos Erzsébet holland nagyapja 1948-ban a brit fennhatóság alatt álló Palesztinában volt követ, 1949-ben

45 == Forrás: Hans Végh családi archívum.

46 == Hans Végh közlése alapján.

47 == Mivel Végh József első lelkészi szolgálati helye Wonsban, Frízföldön volt, amely Amszterdamtól nagyon messze esik, Jakos Erzsébet mindössze egy évig hallgatott teológiát a Szabadegyetemen. Hans Végh közlése alapján.

ad 7952/1947. sz.

Egyházfőhatósági Bizonyítvány.

A magyarországi református egyház egyetemes konventje nevében hivatalosan igazoljuk, hogy Végh József a budapesti református teológiai akadémia IV. éves hallgatója az 1947/48. tanévre ösztöndíjat kapott a holland református egyháztól, hogy tanulmányait az amsterdami Szabad Egyetemen folytassa.

Tekintettel arra, hogy diákjaink külföldi tanulmányutjainak folytatása nagyfontosságú közérdek, és hogy nevezett diákunk az ösztöndíjat külföldi illetékes tényezők által is elismert alkalmassága folytán kapta meg, kérjük az illetékes hatóságokat, hogy őt kiutazásával kapcsolatos ügyekben, különösen vízumok, engedélyek megszerzésében támogatni sziveskedjenek.

Budapest, 1948. január 15-én.

Dr. Balogh Jenő s.k.
főgondnok, világi elnök.

Dr. Ravasz László s.k.
püspök, lelkészi elnök.

2. kép. Az Egyetemes Konvent által kiállított igazolás⁴⁸

Izraelben lett nagykövet, valamint Jordániában is teljesített diplomáciai szolgálatot,⁴⁹ így Jakos Erzsébet – mielőtt Amszterdamba ment volna tanulni – egy évet Izraelben töltött. A Jakos család Magyarországon élt, de Jakos Lajos – antikommunista beállítottságából adódóan – nem szerette volna, ha a leánya szocialista országban nő fel.⁵⁰

Végh József 1952-ben teológiai záróvizsgát (drs.) tett Amszterdamban,⁵¹ és még ugyanebben az évben lett lelkész a szigorú holland református egyházban (Gereformeerde Kerken in Nederland – GKN).

48 == Forrás: Hans Végh családi archívum.

49 == Johan Alexander Nederbragt 1948–1949-ben Izraelben holland konzul volt. Forrás: <https://www.alamy.com/israel-1948-1949-jerusalem-dr-ja-nederbragt-the-dutch-consul-general-in-israel-together-with-presumably-his-wife-aja-the-wild-date-1948-location-israel-jerusalem-keywords-doors-diplomats-men-women-personal-name-nederbragt-johan-alexander-wilde-anna-jacoba-aline-de-image341040058.html> (utolsó letöltés: 2020. július 26.). Az adatok pontosítása Hans Végh közlése alapján.

50 == Hans Végh közlése alapján.

51 == A „drs.” cím doctorandust jelent. Az oklevél forrása: Hans Végh családi archívum.

REF LELKÉSZ
HIVATAL
KECSKEMÉT

62/1952.

1. Februar 1952.

De Kerkraad van de Gereformeerde Kerk te Kecskemét, bevestigt hiermede, dat de heer Josef Végh /geboeren 19 Mei, 1925 te Kecskemét/ als hulppredikant in de bovengenoemde gemeente sedert 1947 1948 gediend heeft en als zoodanig tot allerlei bedieningen toegelaten werd. Met goed geweten getuig ik, dat bovengenoemde J.Végh uit alle opzichten zijn werk goed voltooid heeft. Bekend was hij als een man van vele arbeid en een goede levenswandel.

De praeses van de Kerkraad

J. Végh
predikant.

3. kép. A kecskeméti Református Lelkészi Hivatal 1952. február 1-jén kelt 62/1952. számú, holland nyelvű irata⁵²

A lelkészi szolgálatba állása előtt a kecskeméti református gyülekezettől tanúsítványt kapott, miszerint 1947 és 1948 között segédlelkészként mindennemű szolgálatot ellátott a gyülekezetben, továbbá életvitelében és munkamoráljában is példamutató volt.⁵³

Első gyülekezete a frízföldi Wons volt, ám – holland református egyházi szokás szerint – élete során több gyülekezetben is szolgált.⁵⁴ Leginkább egy kis belga gyülekezetben, Boechoutban volt elemében, ahol intenzív evangelizációs munkát végzett, de Amszterdamban megtapasztalhatta a nagyvárosi gyülekezet gondozásá-

52 = „A Kecskeméti Református Egyház egyháztanácsa ezennel tanúsítja, hogy Végh József úr (született 1925. május 19-én Kecskeméten) segédlelkészként a fent megemlített gyülekezetben 1947 és 1948 között szolgált, és ennek megfelelően mindennemű szolgálatot ellátott. Jó lelkiismerettel vallom, hogy a fent nevezett Végh J. minden szempontból jól végezte munkáját. Kifogástalan munkamoráljáról és kifogástalan életviteléről volt ismert. Aláírás: Az egyháztanács elnöke lelkész. [Olvashatatlan aláírás]” Fordította: Köbel Ádám. Forrás: Hans Végh családi archívum.

53 = Hans Végh családi archívum. A kecskeméti Református Lelkészi Hivatal 1952. február 1-jén kelt 62/1952. számú, holland nyelvű irata. Az iratot magyarra fordította Köbel Ádám.

54 = Andijk, Boechout (Belgium), Amszterdam-West, Aalsmeer és Scheveningen. Végh József felesége végül nem fejezte be a tanulmányait, mert az esküvő és a költözések miatt erre nem volt lehetősége. Hans Végh közlése alapján.

Wij Juliana, bij de gratie Gods,
Koningin der Nederlanden,
Prinses van Oranje-Nassau, enz, enz, enz.

Gezien het rapport van Onze Minister van Justitie van 17
April 1952, 1e Afdeling A., No. 152/3037;
Gelet op artikel 2 der wet van 10 September 1853 (Stb. 102);

HEBBEN GOEDGEVONDEN EN VERSTAAN :

aan József Vég, geboren 19 Mei 1925 te Kecskemét (Hongarije) - op
zijn daartoe gedaan verzoek - Onze toestemming te verlenen tot het
aanvaarden der kerkelijke bediening van predikant bij een der
Gereformeerde Kerken in Nederland.

Onze Minister van Justitie is belast met de uitvoering
van dit besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan Onze
Minister van Financiën.

Ottawa, 23 April 1952.
(get.) JULIANA.

4. kép. Vég József – a holland igazságügy-miniszter felterjesztése alapján –
Juliana királynő jóváhagyásával a szigorú holland református egyház
lelkésze lett 1952-ben⁵⁵

val járó nehézségeket is. A hetvenes években tagja volt a Zsinatnak. Dolgozott az öku-
menikus kapcsolatok területén, továbbá különféle egyházi bizottsági munkákban is
részt vett. Elnöke volt annak a zsinati bizottságnak, amely a menekült magyarok lelki-
gondozásával foglalkozott. Nem riadt vissza a kényes egyházi ügyektől, és nagy ener-
giát fektetett abba, hogy egyházon belül találjon megoldást a gyülekezeti problémákra.
63 éves korában nyugdíjazták, de utána is rendszeresen ellátott kiegészítő prédikatori
feladatokat. Művelt teológus volt, a dogmatörténet érdekelte leginkább. Kálvin,
Luther, Zwingli, Bucer munkásságát kutatta, rendszeresen publikált.⁵⁶ Nagy könyv-
tárral rendelkezett. A művészet iránti fogékonysága mutatkozott meg abban, hogy
időskorában az ikonfestészet felé fordult, több kiállítása is volt a maga által készített
ikonokból.⁵⁷ Vég József rendkívül gazdag lelkészi szolgálatot teljesített a holland

55 == Forrás: Hans Vég család archívum.

56 == Lásd pl. Vég, 1996: 11–27.

57 = = Hans Vég közlése alapján. Az életrajzi adatokat lásd Hans Vég: In Memoriam:
József Vég. <https://zwoleireformatus.nl/2020/07/22/in-memoriam-jozsef-vegh/>
(utolsó letöltés: 2021. március 12.).

szigorú református egyházban, megbecsült tagja volt a lelkészi karnak. A házaspárnak négy gyermeke született, és a család 1960-ban kapta meg a holland állampolgárságot.⁵⁸

= = „...tökéletesen elhollandosodott...”

E dolgozatnak nem feladata a Végh család identitásának elemzése, de óhatatlanul is felmerül a kérdés, hogy a hidegháború évtizedeiben a család vajon mennyire tudta ápolni a magyar gyökereit, és Végh József lelkipásztori szolgálata mennyiben terjed(he)tet ki az emigrációban élő magyarokra, illetve a holland–magyar református egyházi kapcsolatokra. Ez volt ugyanis az a tényező, amely a magyar állambiztonsági szervek szemében komoly relevanciával bírt. A politikai rendőrség végig rajta tartotta a szemét Végh Józsefen, és újra és újra kísérletet tett a megkönyékezésére. Minden lehetséges alkalommal gyűjtöttek róla információt.

A politikai rendőrség – a fent már hivatkozott – „Földesi” fedőnevű titkos megbízotton keresztül próbált Végh József közelébe férkőzni. „Földesi” szintén református lelkész, Végh József egykori budapesti teológiai évfolyamtársa volt.⁵⁹ Az ügynök feladatként kapta a politikai rendőrségtől, hogy utazzon Hollandiába, és készítsen részletes jelentést a gyülekezetekről, lelkészekről. Az ügynök 1966-ban nyitott munkadossziójában három hollandiai utazásról (1967, 1969, 1971) olvasható jelentés, ezek közül az első kettőben találunk feljegyzést Végh Józsefről. „Földesi” 1967. július 13-án kelt jelentése szerint az ügynök szerette volna meglátogatni *„volt évfolyamtársát, Végh Józsefet, aki amszterdami lelkész”* volt akkor, de *„az idő rövidsége miatt [...] csak telefonon tudtak egymással néhány szót váltani”*. A telefonbeszélgetés tartalmáról nincs információ az aktában.⁶⁰

Az ügynök a következő utazása alkalmával már nagyobb sikerrel járt, és találkozott Végh Józseffel. Az ügynök a találkozóról beszámolt a politikai rendőrségnek, és külön jellemzést is írt Véghről. „Földesi” a konspirációs előírásoknak megfelelően egyes szám harmadik személyben írta a jelentését: *„Sikerült Végh József lelkészt is meglátogatniuk Amszterdamban egyik kirándulás alkalmával. Cs.[ákai Gyula] és Végh évfolyamtársak voltak a budapesti teológián. Végh 1948-ban ösztöndíjat kapott az amszterdami egyetemre, kint maradt, megnősült. Felesége a volt alsónémedi ref. lelkész leánya. Az asszonyka is ösztöndíjjal került ki, kint maradt. Végh holland gyülekezetben szolgál, több mint húsz éve nem volt itthon Magyarországon. A látogatás rövid volt, mert egyfelől Véghék akkor tértek haza svájci nyaralásukból, s emiatt nem lebetett hosszasan zavarni őket, másfelől Breureék⁶¹ sürgették a távozást, mert a napi programból még hátravolt a kikötőben és a csatornákon a körhajózás. A beszélgetés is zavart volt, mert hol magyarul, hol hollandul beszélgettek, így személyes meghittebb beszél-*

58 = = Hans Végh közlése alapján.

59 = = A titkos megbízott valódi neve Csákai Gyula.

60 = = ÁBTL 3.1.2. M-36053. „Földesi”. „Földesi” fn. tmb. jelentése, 1967. július 13. 55.

61 = = „Földesi” holland vendéglátója.

getésre nem került sor. Néhány régi iskolai élményről, volt évfolyamtársakról tudtak csak néhány szót váltani.”⁶² „Földesi” jelentését a Tolna Megyei Rendőr-főkapitányság III/III. Alosztálya továbbította a Belügyminisztérium III/III-1-c. Alosztálynak, így a jelentést elhelyezték a „Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása” című objektum dosszié 3. kötetében is.⁶³ Pár héttel később, 1969. október 9-én az ügynök – megismételve a főbb életrajzi adatokat – így jellemezte Végh Józsefet: „Először kis belga gyülekezetben szolgált, majd a fővárosba került. Igen erősen asszimilálódott a holland környezethez, gyermekei egyáltalán nem tudnak magyarul, odahaza még a feleségével is csak hollandul beszél. A magyar problémák nemigen érdeklik, tökéletesen elhollandosodott, 21 éve nem járt Magyarországon.”⁶⁴

A hálózati személy 1971-es hollandiai látogatásáról szóló feljegyzésében nem találunk utalást arra, hogy Végh Józseffel tervezett-e találkozni, illetve hogy kapcsolatba léptek volna. A tartóízt megjegyzéseiben többször olvasható azonban, hogy „Földesi” gátlásokkal küzdött, és „beismerte, hogy esetenként komoly lelki problémái vannak” az állambiztonsági szervekkel való „kapcsolata miatt,” és ezért a teljesítménye időnként „hullámzó.”⁶⁵ Lehetséges, hogy az ügynök a vívódásai miatt sem forszírozta a Végh Józseffel való találkozást.

Az állambiztonsági iratokban találunk Végh József magyarországi rokonairól szóló feljegyzést is. A „Végh Béla” fedőnevű hálózati személy 1970. július 8-i jelentésében – amelynek kivonatát a „református egyházi reakció” dossziéjában is elhelyezték – arról számolt be, hogy 1970. május hó első felében gépkocsival Kecskemétre utazott dr. Joó Sándor budapesti lelkész és három idősebb holland állampolgárságú nő társaságában, akik „látogatást kívántak tenni Végh József hollandiai lelkész Kecskeméten élő hozzátartozóinál.” Az ügynök leírta, hogy útközben megnézték az alsónémedi református templomot, mivel a „szóbanforgó hölgyek” „az Alsónémediről 1957-ben Hollandiába kivándorló Jakos Lajosnének személyes ismerősei” voltak. „Végh Béla” fontosnak tartotta azt is leírni a jelentésben, hogy a látogatáskor a „lelkészi lakás zárva volt és így a segédlelkész Szarka Miklós mutatta meg a templomot és váltott néhány szót a látogatókkal, akik a fentiek szerint indokolták látogatásuk okát,” és néhány perces tartózkodás után „folytatták útjukat Kecskemétre.”⁶⁶

Végh József, mint említettük, a hetvenes években ökumenikus kérdésekkel is foglalkozott. Az állambiztonsági szervek fontosnak tartották, hogy a nemzetközi egyházi fórumokon jelen levő ügynökeik révén információkat szerezzenek az emigrációban

62 == ÁBTL 3.1.2. M-36053. „Földesi”. „Földesi” fn. tmb. jelentése, 1969. szeptember 3. 112.

63 == ÁBTL 3.1.5. O-13586/3. Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása. 286–288.

64 == ÁBTL 3.1.2. M-36053. „Földesi”. 118.

65 == Uo. 108.

66 == ÁBTL 3.1.5. O-13586/5. Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása. Az ÁBTL-ben található hálózati nyilvántartások szerint „Végh Béla” fn. ügynök valódi neve Juhász Sándor, akit 1957-ben, Jakos Lajos távozása után az alsónémedi gyülekezet lelkésznek választott meg.

élő magyar lelkészek megnyilvánulásairól is. 1975-ben és 1976-ban „Keresztes Péter” fedőnevű titkos megbízott, református lelkész feljegyzést készített a Nemzetközi Protestáns Felekezettudományi Munkaközösség 12. és 13. üléséről, amelyeken a holland delegáció tagjaként részt vett Végh József is. A feljegyzés szerint a tanácskozások súlyponti kérdése a „*protestáns-katolikus közeledés*” volt, amelynek ekkorra már Hollandiában igen erőteljes irányzata alakult ki. Az üléseken nagy vita bontakozott ki, nemcsak a keleti és a nyugati országok delegáltjai között, hanem az egyes országokon belül is markáns véleménykülönbségek voltak.⁶⁷ 1975-ben a Munkaközösség ülését a Német Demokratikus Köztársaságban, Blankenburgban rendezték. A feljegyzés szerint ez alkalommal a Munkaközösség az „*intézményesedés felé vezető úton*” tett meg komoly lépéseket, és ekkor kapott helyet benne „Magyarország is, mint állandó tag”. Feljegyzésben „Keresztes Péter” részletesen felvázolta a vitapontokat, és ebből azt tudhatjuk meg, hogy a hollandok erőltették azt, hogy a „*vendéglátó ország meghívása alapján hazai katolikus vendégek is*” végig jelen legyenek a tanácskozáson. A holland delegációból ezt egy Van Andel nevű delegált szorgalmazta leginkább, akinek a nevéhez kötötték azt a mondást, hogy „*a szekularizálódó jövőben vagy egy egyház lesz vagy nem lesz egyház*”. Az ügynöki jelentés szerint azzal érveltek egyfelől, hogy „*a katolikusokról nem lehet maguk nélkül a katolikusok nélkül beszélni,*” ezért kell meghívni őket. A másik oldal ellenérve erre az volt, hogy „*a munkaközösség az európai protestáns egyházak meghitt és bizalmas tanácskozó fóruma, ahol az országos beszámolók megvitatásakor nincs helyük katolikusoknak.*” A jelentés szerint korábban ezt a tervet a magyar és az osztrák delegáció ellenvetése miatt vették le a napirendről. A holland részről azonban Van Andel delegált Blankenburgban bejelentette, hogy a következő évben, 1976-ban Hollandiában rendezendő munkaközösségi konferencián végig ott lesznek a katolikusok, mert a protestáns–katolikus viszony annyira jó Hollandiában, hogy „*nem tehetik*” meg, hogy ne hívják meg őket. Tanulmányunk szempontjából leginkább az érdekes, hogy a magyar részről jelen levő „Keresztes Péter” fedőnevű ügynök ebben a kiélezett tanácskozási helyzetben mit jelentett Végh Józsefről. Az ügynök utalt arra, hogy a hollandok is megosztottak voltak a kérdést illetően, és itt jegyezte meg, hogy „*valószínűleg segített a belső holland feloldásban Végh József magyar származású holland lelkész is, [...] aki egyébként is igyekszik lojálisnak bizonyulni, ápolni a hazai kapcsolatokat*”. Ez utóbbi hozzáállás érdekelte az állambiztonságot leginkább, és azért jegyezte meg zárójelben az ügynök, hogy Végh József „*motivumairól nem sokat tudni; pozitívak-e vagy sem*”, mert aszerint mérlegelték, hogy mennyiben jelenthet veszélyt, illetve mennyiben használhatná fel a politikai rendőrség a saját céljaira. Az ügynök kitért arra is, hogy Végh a „*hagyományai miatt is lényegesen mérsékeltebb mint Van Andel, ami a katolikusokkal való kapcsolatot illeti.*”⁶⁸

67 == ÁBTL 3.1.2. M-39520/2. „Keresztes Péter”. ÁBTL 3.1.2. M-39520/3. „Keresztes Péter”.

68 == ÁBTL 3.1.2. M-39520/2. „Keresztes Péter”.

A rákövetkező évben, 1976-ban a Nemzetközi Protestáns Felekezettudományi Munkaközösség Hollandiában megrendezett 13. évi rendes ülésén Végh József a házigazda szerepében vett részt, ennél fogva ebben a jelentésben több szó esik róla. „Keresztes Péter” arról tudósított, hogy Végh a „vendéglátó holland előkészítő bizottság nevében” köszöntötte a tanácskozást, és fontosnak tartotta megjegyezni, hogy ő volt az a lelkész, aki „1975 augusztusában a Folytatólagos Bizottság ülésén is házában vendégül látta” őt. Az ügynök a beszédből a katolikusokkal való viszonyt illető részt kiemelve azt írta, hogy Végh József már Blankenburgban is „olyan benyomást tett, hogy nem osztja teljesen az irreális és erőszakos holland álláspontot a katolicizmussal kapcsolatban.” Az ügynök szerint Végh beszédéből 1976-ban is „hasonló derült ki.” Az alábbiakban idézem az ügynök – kicsit nehézkes megfogalmazású – összefoglalóját Végh beszédéről: „Eltérően a tipikusnak és általánosnak kikiáltott és tekinteni akart holland hangvételtől józanabb és realitásos volt. Rámutatott: az ökumenikus lendület Hollandiában is megtört, s visszaesőben van. Kiderült: nem könnyű feladni a saját identitást. De becsületesebb dolog is meghallgatni és megérteni a másikat. Nem lehet nem látni a különbségeket. Nem lehet erőltetni a dolgokat. De nem kell megriadni sem. Különböző is: a nehézségek elhallgatása nem vezet azok megoldásához. Nem csak kisebb jelentőségű, hanem mélyreható vallási ellentétekről is, hitbeli különbözőségekről is szó van a különböző (protestáns és katolikus) felekezetek között. Komolyan kell venni a másik más milyenségét. Csak ha világosan látunk, lehet leküzdeni a nehézségeket és szolgálni az egységet.”

Az ügynök azt írta, hogy a „radikális szárny” képviselői kevésbé voltak „elragadtatva” Végh „üdvözlő szavaitól,” és „meglehetősen hűvösen és kiábrándultan fogadták” azt. Hogy ez mennyire csak az ügynök benyomása volt, vagy Végh beszédét valóban így is fogadták, nem tudhatjuk. A jelentésből viszont kiderül, hogy az ügynök a szorosán vett szakmai programon felül is találkozott Végh Józseffel, ugyanis „oda és vissza Amszterdamban” Végh Józsefnél szállt meg. Erről a következők szerint számolt be az ügynök: „Végh József vendége voltam. Igyekszik lojalitását bizonyítani, igen tartózkodó, de egyértelmű érdeklődő kérdései vannak: most is kérdezett és érdeklődött Németh Géza és Éliás József felől, hogy mi van velük. Említette, hogy ebben az évben nem, de 1977-ben jönnek haza Magyarországra. Akkor valószínű meglátogatnak.”⁶⁹ Érdemes megfigyelnünk, hogy az ügynök Végh József lojalitását ismét elemezte, és Végh Józsefnek Németh Géza, illetve Éliás József iránti érdeklődéséből is vonhatott le következtetéseket. Mindkét említett lelkész ugyanis renitensnek számított, mert bírálták a református egyházi vezetők magatartását.

A református egyházzal foglalkozó dossziében található a Hajdú-Bihar Megyei Rendőr-főkapitányság III/III. Osztálya 1979. március 28-án kelt jelentése arról a bizalmas úton szerzett információról szól, miszerint „1979. március 26-án 5 órától estig a Debreceni Református Kollégiumban tartózkodott egy hat tagú holland protestáns

69 = = ÁBTL 3.1.2. M-39520/3. „Keresztes Péter”.

diakóniai delegáció,” melyben reformátusok, baptisták és egy evangélikus személy vett részt. A jelentés a holland delegációból név szerint csak Végh Józsefet említette meg, mégpedig mindjárt a jelentés elején a következők szerint: „*Tagja volt a delegációnak Végh József Hollandiában élő magyar származású református lelkész is, aki a tolmács szerepét töltötte be.*” Több szó nem esett Véghről a jelentésben, ám tanulságos a találkozóról való egész feljegyzés. Magyar részéről felvetődött, hogy „*Hollandiából bizonyos körök zavarják a kapcsolatok normalizálódását,*” mire – a feljegyzés szerint – a „*hollandok hangoztatták jószándékukat és elhatárolták magukat az említett köröktől.*” A jelentés megemlíti azonban, hogy a magyar református egyház diakóniai kézikönyvének ismertetése után „*az egyik holland megkérdezte, hogy az emberi jogokról nem volt szó, csupán a munkához való jogról.*”⁷⁰ A jelentés szerint a magyar részről jelen levő Aranyos Zoltán református lelkész azt válaszolta, hogy az „*osztályellenetek megszűntek,*” és a „*jog mindenkié,*” ami a magyaroknak „*kielégítő és az emberek örülnek neki.*” A feljegyzés szerint ezzel „*a hollandok is megelégedtek.*”⁷¹

Talán nem túlzás azt állítani, hogy Végh József – „Földesi” szavaival – „*elhollandosodása*” természetes gátat képezhetett az állambiztonság és annak ügynökei számára, és emiatt nehezen megközelíthetővé vált számukra. Ezért vele kapcsolatban jóval kevesebb feljegyzést találunk az állambiztonsági aktákban, mint Tüski Istvánról, és nem találjuk nyomát annak sem, hogy megkísérelték volna őt beszervezni.⁷² Távolságtartó magatartása ellenére nem fordított hátat a magyar ügyeknek. Ám az a tény, hogy a fent hivatkozott, Végh Józsefet érintő jelentések közül hármat „*a református egyházi reakció területén levő ellenséges személyek elhárítása*” című objektum dossziéjában helyezték el, azt mutatja, hogy az állambiztonsági szervek Véghet potenciális ellenséges személynek tekintették. Az ötvenes években Végh apósa és anyósa levelekben részletesen beszámoltak egyfelől a család életéről, másfelől pedig a magyarországi viszonyokról.⁷³ Végh József felesége, miután a gyermekeik felnőttek, a groningeni egyetemen finnugor nyelveket tanult, a főszak a magyar, a mellékszok a finn volt. Szakdolgozatát Kaffka Margitról írta, Sivirsky Antal vezetése alatt.⁷⁴ Végh József 1970-ig nem mert ugyan hazautazni Magyarországra, de édesanyjával tartotta a kapcsolatot, őt kiengedték látogatóba hozzá. 1970-ben aztán édesanyja temetése miatt utazott haza. 1956 után a menekülttáborokban is hirdette az ígét, a zsinat megbízásából vállalta a magyar menekültek ügyét, továbbá több emigráns (lelkész)társával együtt (Tüski István, Tóth Miklós,

70 = = ÁBTL 3.1.5. O-13586/7. Református egyházi reakció területén levő ellenséges személyek elhárítása. Jelentés, 1979. március 28.

71 = = Uo.

72 = = Hans Végh visszaemlékezése szerint egyszer a magyar nagykövet meglátogatta Végh Józsefet Aalsmeerben, s a magyar állammal való együttműködésre kérte, ám ezt ő megtagadta. Hogy pontosan milyen együttműködésről lett volna szó, arról nem beszélt a családnak.

73 = = A levelezések forrása: Hans Végh családi archívum. Lásd a tanulmány következő pontjában.

74 = = Hans Végh közlése alapján.

iff. Kibédy Varga Sándor⁷⁵) szerkesztette a Jőjjetek! című keresztény lapot.⁷⁶ Mint láttuk, 1976-ban otthonában vendégül látta a magyar egyházi delegációt, 1979-ben pedig holland egyházi delegáció tolmács tagjaként Debrecenben járt. A rendszerváltás után, nyugdíjas lelkesként ösztönözte Ladányi Sándort a „kuyperiánizmus” magyarországi hatásának a kutatására, amiért Ladányi – a tanulmány első részében hivatkozott – könyvének bevezetőjében Végh Józsefnek külön is köszönetet mondott.⁷⁷

== Jakos Lajos

5. kép. Jakos Lajos nyugdíjasként Arnheimben, Hollandiában⁷⁸

Dr. Jakos Lajos 1894-ben született Szalkszentmártonban, és 1989-ben Arnheimben, Hollandiában halt meg. Teológiai tanulmányait 1914–18 között Budapesten, majd

75 == A francia nyelv és irodalom professzora volt, ő nem volt lelkész. Hans Végh közlése alapján.

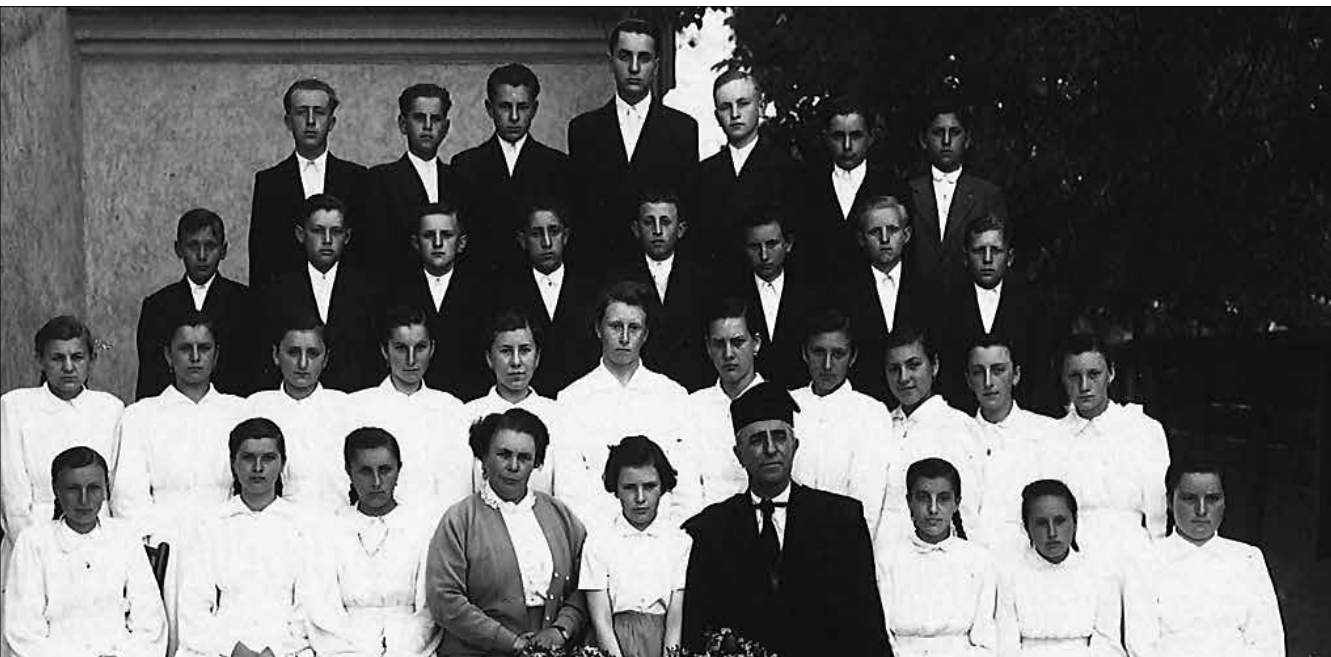
76 == Uo. Lásd még a lap 1957. májusi számának impresszumát: <https://epa.oszk.hu/00g00/00g35/impresszum.html> (utolsó letöltés: 2020. július 29.).

77 == Lásd: Ladányi, 1997: 12.

78 == Hans Végh családi archívum.

79 == Hermán, 2017: 379-438. Nem bizonyítható egyértelműen, hogy Jakos Lajos Amszterdamban a Szabad Egyetemen tanult. Hans Végh és Maarten J. Aalders közlése nyomán.

szakirodalmi források szerint 1924–25-ben Amszterdamban végezte.⁷⁹ Több helyen volt segédlelkész, 1922–25 között Apostagon, 1925–1957 között Alsónémedin lelkipásztorként szolgált. Alsónémedin jelentős külső és belső egyházépítő munkát végzett.⁸⁰ 1942-ben a debreceni egyetem hittudományi karán teológiai doktorátust szerzett.⁸¹ Doktori értekezése könyv formájában 1942-ben Budapesten jelent meg „A holland szigorú református egyház gyülekezeti élete és missziói munkája” címmel.⁸²

6. kép. 1957-ben konfirmáltak csoportképe, az első sorban Jakos Lajos nt. lelkipásztor⁸³

Jakos Lajos és Gerda Nederbragt 1925-ben házasodtak össze, ebben az évben lett Jakos az Alsónémedi református gyülekezet lelkésze. Jakosné Nederbragt Gerda⁸⁴

80 == Életrajzi adatok forrása: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/j-75FD4/jakos-lajos-75FFg/> (utolsó letöltés: 2021. február 23.). Lásd még Ladányi, 1989.

81 == Új teológiai doktorok, 1942: 128.

82 == Jakos, 1942; Lásd ehhez Pap Ferenc recenzióját: Pap, 1943: 51–52.

83 == *Alsónémedi Hírmondó*, 2017. június–július, 18.

84 == Lásd: Ráday Levéltár A/1cc. Elnöki iratok betűrendes tárgymutatója 1926–1927, A–Z, 2. kötet.

(Hollandiában: Gerda R. W. Jakos-Nederbragt) nemcsak a gyülekezetépítésből vette ki a részét, hanem nagyon sokat tett a magyar–holland kapcsolatok erősítéséért is. A háború előtt Magyarországon és Hollandiában is előadásokat, kulturális este-
ket tartott,⁸⁵ Petőfi-verseket fordított németre,⁸⁶ kortárs magyar novellákat pedig holland nyelvre,⁸⁷ azonkívül ismeretterjesztő cikkeket publikált.⁸⁸ A házaspárnak három gyermeke született. Jakos Lajos az 1956-os forradalom idején Alsónémedin, ahol lelkészként szolgált, tagja volt a helyi forradalmi tanácsnak.⁸⁹ 1957-ben még ő tartotta meg a református gyülekezetben a konfirmációi ünnepséget,⁹⁰ majd feleségével együtt még abban az évben elhagyták Magyarországot, és Hollandiában telepedtek le. Hollandiában Jakos Lajos már nyugdíjas lelkészként szolgált a magyar menekültek között.

= = Levelek Hollandiába az ötvenes években

Jakos Lajos és felesége rendszeresen írtak Magyarországról magyar és holland nyelvű leveleket a Hollandiában élő rokonoknak, különösen lányuknak, Jakos Erzsébetnek és férjének, Végh Józsefnek. Jakos Lajos felesége – feltehetően azért, mert holland diplomata volt az édesapja – állandó kapcsolatban állt a holland nagykövetséggel, ezért a leveleket a nagykövetségen keresztül küldték, nem postai úton.⁹¹ Így nagyobb biztonságban, hiánytalanul érkezhettek meg a levelek, habár ez sem volt veszélytelen út. Az állambiztonsági szervek a holland nagykövetséget olyan „*behatolási csatornának*” tekintették, amelyen keresztül szerintük a külföldi protestáns szervezetek a hazai „*egyházi reakciót*” erősítették. A holland nagykövetség e tekintetben is megfigyelés alatt állt a politikai rendőrség részéről.⁹² A levelezések révén bepillantást nyerhetünk abba az időszakba, amikor Jakos Lajos alsónémedi lelkészi szolgálatába, a lelkészcsalád életébe, de a korabeli egyházpolitikai viszonyokba is. Hans Végh a családi irattárból rendelkezésemre bocsátott dokumentumokat, levelezéseket, amelyeket e tanulmányban van lehetőségem feldolgozni. Az alábbiakban közölt levélrészletekből fogalmat alkothatunk arról, hogy Jakosék miért döntöttek 1956 után úgy, hogy Hollandiába emigrálnak.

85 = = Például: Jakos Lajos református lelkész feleségének előadási Hollandiában. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1939. április 23. 13., 19.

86 = = Lásd: Petőfi-kultusz, 1937: 249.

87 = = Lásd: Péchy-Horváth, 1933: 9.

88 = = Például: Jakos, 1933. 18–19.

89 = = Hans Végh szíves közlése alapján. Lásd még: Balázs–Borbély–Kiss (szerk.), 2006: 46.

90 = = *Alsónémedi Hírmondó*, 2017. június–július, 18.

91 = = Hans Végh közlése alapján.

92 = = ÁBTL 3.15. O-13603. Külföldi protestáns egyházi szervezetek leplezésével hazánk ellen folytatott ellenséges tevékenység felderítése.

= = Részletek Jakos Lajos holland felesége által írt levelekből⁹³

„Alsónémedi, 1955. szeptember 6.

Kedves Erzszi és Jóska! [...] A múlt héten Annie néninél egy Alfred van Sprang⁹⁴ nevű embert ismertünk meg, aki a Spiegel⁹⁵ újságírója. Te is biztosan olvasod a Spiegel-t, és ismered őt a Távolságról írt cikkeiről. Szintén volt Jeruzsálemben, ahol megismerte édesapát [Jakos Lajos apósa – K. sz.], és érdekes beszélgetést folytatott vele. Ő volt a kiküldött tanácsadó Prágában, most Budapesten, és udvariasnak tartotta, hogy eljöjjön hozzánk, hogy a Spiegelben való cikkeihez nálunk anyagokat és fényképeket gyűjtsön. Mondtuk neki, hogy ezt igen kedvesnek találjuk – rátok is gondoltunk –, de a Berkhof⁹⁶ esetből tanultunk, ahol az AEH-tól kellett először engedélyt kérni. Nos, ez az engedély nem tűnt egyszerűnek, viszont négy nap múlva [Sprang] újbóli hívás után igenlő választ kapott. Elvileg busszal kellett volna érkeznie, viszont vasárnap reggel a csodálkozástól megnémultunk, hebegtünk-habogtunk, amikor 9-kor egy nagy állami autó az udvarba érkezett, benne nem csak Alfred van Sprang-gal, hanem mellette Fekete Sándor, az Út főszerkesztője, továbbá egy »emberke«, aki hollandul beszélt – ő kiküldetésen volt Hágában és ismerte [Végh] Jóskát, továbbá Izraelben is volt, és igen jól ismerte édesapát. Csak két spionnal jöhetett Sprang. Leképezi a jelen pillanatnyi valóságot. Természetesen átláttunk a helyzeten, és kifejezetten barátságosak voltunk az urakkal, de az idegeim a gyomromban, a karjaimban és az ujjaimban voltak. Hihetetlenül kíváncsi voltam arra, hogy az urak vajon mondanak-e valamit a helyzetről. Nem tudván, hogy ki volt Fekete Sándor, [Jakos] Lajos ténylegesen bemutatta mindenkinek: F. s., az Út főszerkesztője, és valójában tudták a helyi földművesek, hogy pontosan mit kell mondani, semmi szörnyűség nem történt, de katasztrófális lehetett volna, hisz annyira váratlan volt. A kórusban éneklő nők nagyon diplomatikusak voltak, kedvesen megközelítették, és a legédesebb mosolyukkal szóltak hozzá: Önt már régóta ismerjük az újságcikkeiből, viszont nagyon boldogok vagyunk, hogy személyesen is megismerkedhettünk!!!! Milyen átverésre képes az ember! Na, mindegy, van Sprang mind a templomban, mind a templomon kívül fotózott – nagyon sok képet csinált –, kifejezett figyelemmel kísérvétek a Spiegelt a közeljövőben, valószínűleg szeptember vége, október eleje környékén. Ezen felül hangfelvételt készített a 105. zsoltár énekléséről a templomban, ezen felül velünk egy interjút készített, amelynek a végén az orgonán játszom, ezt majd a Keresztyén Rádió közvetíteni fogja. [...] A vendégek még itt ettek – a sofőr is egy úri-

93 == A leveleket Köbel Ádám fordította magyar nyelvre.

94 == Alfred van Sprang holland újságíró (1917–1960). Forrás: <http://www.jodeninnederland.nl/93> 94 == id/P-7880 (utolsó letöltés: 2021. március 1.).

95 == A De Spiegel egy keresztény szellemiségű holland folyóirat volt, amelyben 1955. december 17-én cikk jelent meg a levélben leírt látogatásról. Van Sprang, 1955: 1–5.

96 == Dr. Hendricus Berkhof holland teológiai tanár volt, az EVT vezetésében is tisztséget viselt.

ember volt –, de minden rendben zajlott le. Elégtételt vettem azon, hogy F. s. egy szó idegen nyelvet sem tudott beszélni, [...] bizonyára nem volt jó érzés a büszke személyiségének, hogy mindnyájan hollandul beszélünk. Apuka [Jakos Lajos – K. SZ.], kérdezte, hogy vajon nem akar-e egy palástot a templomban felvenni, mire ő büszkén mondta: palást nélkül is esperes vagyok! [...]"⁹⁷

„Alsónémedi, 1955. október 19.

Kedves Gyermekünk, [...] Pillanatnyilag egy sor lelkész nyugdíjba vonul, olyanok, akik Apuval egykorúak, vagy egy kissé idősebbek. Idén Apu biztosan nem csatlakozik hozzánk, talán jövőre, nem tudhatod ezekben az időkben. Amennyire mástól hallottuk, és ő Adorján Józseftől hallotta – és ő tudhatja –, hogy Apu a »kivételezettek«⁹⁸ sorába tartozik, akiket nem vonultatnak nyugdíjba, és nagy valószínűséggel az egyházért tett szolgálata miatt és a külföldi kapcsolataiért. Hogyha ez igaz, akkor még van egy pár évünk, de jöhet úgy is, hogy Apu már nem bírja, és akkor nem maradhatunk. De mindegy is, a helyzet nagyon bizonytalan, és pont erről akartunk veletek beszélni.

Amikor Apu nyugdíjba vonul, akkor elsősorban a lakás kérdése áll fenn. Budapesten nem lakhatsz, és máshol is nehéz olyan helyet kapni, ami a mi felfogásunk szerint 'lakható'. A presbitérium elhelyezne minket, de az a korai halált jelentené számunkra, ha mi két szobába lennénk bezárva. Ez egyáltalán nem nekünk való. Akármennyire is, pénzügyileg a legelőnyösebb az lenne, ha Alsónémediben maradnánk, itt ugyanis biztos nem hagynának bennünket cserben, és kántorként még akár pénzt keresni is tudnék, de ez nem nekünk való. Amikor még nem tudtuk, hogy állítólag a kivételezettek közé tartozunk, még komolyan átgondoltunk mindent, és akkor előálltunk azzal a tervvel, hogy esetlegesen Hollandiába költözzünk. A kivándorlási engedélyt az utóbbi időben nagy mennyiségben kiadták a 60 éven felüliek számára. Természetesen mindent megbeszéltünk. Elsősorban a pénzügyeket. Apu természetesen elveszítené a nyugdíját. Nos, itt még vannak dolgaink, amiket el tudnánk adni, egy szép darab föld itt Alsónémediben, és a régi parcellánk Budán. Mindkettőnek nagy az értéke, a pénzt remélhetőleg a nagykövetségen keresztül Hollandiába tudom küldeni. Ezenfelül ha a zongorát és a bútorokat is eladjuk, már igazán sokunk lesz. Ezen felül természetesen még Hollandiában is van valamink, egy negyede a háznak ugyebár a miénk. Remélhetőleg erről még sokáig nem lesz szó, és adja az ég, hogy Oma [Jakos Lajosné édesanyja – K. SZ.] még sokáig kitart, addig ugyebár nektek is van házatok Hollandiában. Viszont mégis mindent át kell látnotok. Úgy gondoltam, hogy ha mégis esetlegesen erről lenne szó, először egy hónapot töltenénk nálatok, egy hónapot Berta néninél, és egy hónapot Truus néninél, hogy mindent rendesen körbenézhesünk. Természetesen el kell majd kezdenem pénzt keresni. Talán Apu is még tud valahol kétkézi munkát találni, olyan egészséges, gyors és fiatal, mint egy negyvenéves. Sose

97 == Jakos Lajosné holland nyelven írt levele.

98 == A holland nyelvű levélben ez a szó magyarul volt írva.

fárad, sosincs fejfájása, ezért nagyon hálásnak kell lennünk. Gyerekek, kérlek, értsétek meg, mi természetesen sosem szeretnénk a terhetekre lenni, szeretnénk a saját lábunkon állni, és mindkettőnknek muszáj függetlennek maradnia.

Van egy másik ok is arra, hogy a nyugdíjba menetel után Hollandiába akar-nánk menni, nevezetesen [lányunk – K. SZ.] jövője. [...] ha a jelen pillanatnyi hely-zet marad, akkor nem is fogják felvenni a gimnáziumba!!!! Szó sem lehet róla! És sehol máshol nincs hely, ahol tovább tudna tanulni. Egész ideig prédikátorokat [értsd: pré-dikátorgyerekeket – K. SZ.] nem vettek fel egyetemre, de most már gimnáziumba sem. Tud erről Berkhof és Visser 't Hoof, vagy csak azt tudják, amit hivatalosan közölnek velük? [...]”⁹⁹

„Alsónémedi, 1955. december 13.

*Kedves Anyu!*¹⁰⁰

Három héttel ezelőtt történt, hogy Lajos egy táviratot kapott, amelyben az állt, hogy a püspök előtt meg kell jelennie. Két napon keresztül minden eshetőséget végiggondol-tunk, amit el tudunk képzelni, de végérvényesen nem tudtuk kitalálni, hogy Lajosnak milyen okból kell a »szőnyegen« megjelennie. A püspök közölte vele, hogy a Budapest közelében levő szadai gyülekezetben a lelkészt gyülekezetváltásra ítélték, mert a gyü-lekezetének egy részével nagy nehézségei voltak. Göbolyös László tiszteletesről van szó, Jóska jól ismeri őt Kecskemétről, ugyanis ott volt segédlelkész, valamint Hollandiában is tanult. Ez csak mellékes információ. A püspök azt mondta, hogy ennél a cserénél Lajosra gondolt, ugyanis ő az Alsónémedi gyülekezetet nagy szeretettel, diszkrécióval, tapintattal szolgálta, és emiatt pont a megfelelő embernek tekinti, hogy a szadai gyülekezetet rendbe hozza. Szolgálata jutalmául, ha elfogadja, megengedi neki, hogy élete végéig ott maradjon, amivel nem esne a nyugdíjazási rendelet hatálya alá. Lajos azt mondta, hogy ez egy akkora ügy, hogy egy hét haladékat kér, hogy a feleségével megbeszélhesse.

Az első, amire gondoltunk: ezt nem tesszük meg! Ennyi év után innen elmenni, és rá még egy óriási feladat is jön! Aztán az történt, hogy hétfőn mégis elmentünk Szadára, hogy egy kicsit körülnézzünk. Útközben beszélgettünk arról, hogy mégis meny-nyire sokkal jobb lenne Hollandiába menni, [lányunknak – K. SZ.] is jobb lenne, a van Bergeyek mondták vasárnap, hogy mi az ő gyárunkban egy vagy más helyet találhatnánk gyári munkásként, egész jól fizetnek. Igazándiból minden úgy tűnt, hogy túlnő min-ket a feladat. Szada egy egész jól prosperáló falu Gödöllő mellett, gyönyörűen a dom-bok közé van beékelve. Az emberek gigantikus mennyiségű pénzt keresnek az eprek és a többi gyümölcs eladásával. A templom cseppet kisebb, mint a miénk, bár sokkal szebb belülről. 1927-es építésű, erdélyi stílusban, az orgona pedig óriási, modern, és természetese-n elektromos. A parókia is gyönyörű, 1948-ban épült, folyó víz, összkomfortos, magya-

99 == Jakos Lajosné holland nyelven írt levele.

100 == Jakos Lajosné az édesanyjának, Anna Nederbragt-de Wildének írta ezt a levelet.

rán egy folyosó és négy szép szoba, nagy veranda, és egy cselédszoba. Ez az egész egy kicsit messzebb van Budapeستől, mint Alsónémedi, viszont az utazás olcsóbb vonattal. A gyülekezet nagyon összetartó, még most is, úgy, hogy a lelkésszel nézeteltérések vannak. Sokat adományoznak a templom számára, és egyéb jó tevékenységre, többet, mint Alsónémedin. A lelkésznek igazándiból csak három családdal volt nézeteltérése, akik ezt az idilli nyugalmat megzavarták. A lelkész arra vágyakozik, hogy elmehessen, ugyanis ez így számára nem élet. Valószínű, hogy nem mindig volt tapintatos, ugyanis másképpen a tűz már el lett volna oltva.

A visszaúton teljesen mások voltak a gondolataink, mint odafelé, és én voltam az, aki mondta, hogy vágjunk neki, mivel a nyugdíj, mint Damoklész kardja, állandóan a fejünk felett lóg, és hogy ott tudnál dolgozni, meg én is (történetesen amúgy is szükség van egy új kántorra, és az ellátás nagyobb, mint Alsónémediben). Joó Sanyival és Gyökössyékkel is átbeszéltük a dolgot, úgy gondolták, hogy Lajosnak meg kell tennie, hogy a munka pont neki lett kiszabva. Ekkor egy óriási döntést hoztunk meg, és Lajos következő reggel a püspöknek táviratozott, hogy a cserét elvben elfogadja. Viszont itt jön a nagy DE! A szadai gyülekezetnek nincs beleszólása a cserébe, de az alsónémedinek igen. De mi azt gondoltuk, hogy a mi gyülekeztünk is mögöttünk áll a döntésben. Elvégre a gyülekezet így egy hozzávetőlegesen fiatal tiszteletest kapna, aki részben saját hibáján kívül nehézségekbe keveredett, viszont sokat tanult belőle, és Alsónémediben bizonyosan a legjobbját teljesítené. De semmit, tényleg semmit nem akartak hallani a cseréről. Velünk meg vannak elégedve, nincs semmi okuk tőlünk megválni, ha a püspök ténylegesen véghez akarja vinni a cserét, akkor megkaphatja a templom kulcsát. Hirtelen olyan nyugtalanság volt a gyülekezetben, hogy egyik tag a másik után jött hozzánk, hogy kifejezzék, hogy hallani sem akarnak a cseréről. Ha ezen a módon távoznánk el, akkor a gyülekezetben hirtelen eluralkodna a felháborodás. Tehát ismételtén úgy döntöttünk, hogy a püspökkel közöljük, hogy ilyen módon nem tudjuk elfogadni az ajánlatát, ugyanis nem vagyunk az »après moi le déluge«¹⁰¹ elv elkötelezett hívei. Ezt a püspök titkárának mondtuk közvetlenül, de hogy ő megértette-e a szituációt, nem tudtam leolvasni az arcáról. Tudniillik pillanatnyilag nem számolnak azzal, hogy mi jó egy gyülekezetnek és mi nem. Lajos ma kapott egy táviratot, mondván, hogy holnap jelenése van a püspöknél.

Szívünkben igen bánkódtunk, hogy nem voltunk sikeresek, ugyanakkor érdekes módon nagy hála adott okot, hogy az itteni gyülekezet ennyire ragaszkodott hozzánk és ennyire nehezen engedett minket el. Másfelől viszont ami Bereczkynek a nyugdíjba vetett bizalmát illeti, az bizonyára nem úgy lesz, ahogy elgondolta. A jelenlegi urak túl sokat remélnek, amiből aztán kevés valósul meg. Ezenfelül Bereczky püspöki napjai meg vannak számlálva, ugyanis úgy tűnik, hogy a nagy kommunista Fekete Sándor lesz majd az utóda, és ő biztosan nem fog minket Szadán hagyni. Ha Lajos a parasztokkal való együttműködést nem tudja megvalósítani – ami most a prédikátor legnagyobb feladata!!! – akkor bizonyára ki lesz rakva!

101 == A. m. 'Utánam a vízözön'.

Kíváncsiak vagyunk arra, hogy mit fog holnap a püspök mondani, bár lehet, hogy ha Lajos azt nem fogadja el, akkor így vagy úgy elmozdítják. Most Lajos eldöntötte, hogy ha nyugdíjba küldik, akkor kérvényezni fogja Hollandiába a kivándorlási engedélyt. Meg fogja mondani a püspöknek, hogy abban az esetben, ha nyugdíjba küldik, akkor azt közölje egy évvel előtte, hogy mi az idő alatt mindent el tudjunk intézni, továbbá kérni fogja a püspök segítségét a kivándorlási engedély megszerzésében – halotta, hogy már másoknak is sikeresen segített. Lajos [lányunk – K. sz.] érdekeit is figyelembe véve döntött így, hisz őneki itt végképp nincsen jövője. Hollandiában a jövőben sokkal több lehetőség vár rá. Ha így marad a helyzet, akkor még gimnáziumba sem fog tudni járni. Lajos még nálam is eltökéltebb abban a döntésében, hogy el akar innen menni, de bizonyára ez a legjobb megoldás.

Nagy veszteség ugyan, hogy Lajos ezáltal elveszíti a nyugdíját, de még annyira egészséges és életerős, hogy bizonyára fog találni magának munkát, vagy magamnak kell szereznem valami munkát.¹⁰² Mit gondolsz, felelevenítsem a varrótudásomat, hogy aztán Hollandiában tudjak varrónó lenni? Ténylegesen nem fogunk pénz nélkül maradni, hisz így vagy úgy átvészeljük Hollandiában, csak van ott egy-két ingujj, amit meg kell foltozni. Fogok tudni gépi varrással pénzt keresni? Esetleg átmenetileg nálad tudnám a háztartást vezetni, kedves Moe,¹⁰³ hacsak nem adódik valami más? Mindegy, arra lesz időnk még, hogy ezt bővebben megbeszéljük. De mivel most Lajos a Szadára való áthelyezést nem fogadta el – és tekintvén az itteni hangulatot, Lajosnak igencsak meg kellett volna dolgoznia az itteni gyülekezetet, hogy egyáltalán elfogadhassa a cserét – nagyon valószínű, hogy meg fogja kapni az elbocsátást.¹⁰⁴ Minden egyebet nyugodtan Istenre hagyunk, tudván, hogy Ő biztosan jól vezet bennünket. Holnap még egy pár szót fogok hozzátoldani ehhez a levélhez. [...]

Kedves Anyu! Áldott Karácsonyt neked és a többieknek, és boldog új évet. Ha megkapom a kiutazási engedélyemet – még nem utasították el! – akkor mindent személyesen tudunk majd megbeszélni, és majd jómagam körbenézhetek Hollandiában és felzárkózom az eseményekhez.

Viszlát kedves Anyu, Lies néni, Berta, Piet, Jóska és Erzsi, sok üdvözlettel és csókkal, a ti szeretett

*Aputok, Anyutok.*¹⁰⁵

102 = = Az eredeti levélben a „werkkring” holland kifejezés található, amely többek között életpályát, hivatást, munkakört jelent.

103 = = A. m. 'anyu'.

104 = = A franciául írt kifejezés („congé”) jelentése: 'szabadság, elbocsátás'.

105 = = Jakos Lajosné holland nyelven írt levele.

„1956. nov. 29.

Kedves Gyermekeink!

Anyu leveleihez én is írok pár sort. Tudjátok jól, hogy az egész szabadságharcban az ország lakosságának 99,99%-a részt vett, mert mindenki szabad akar lenni és nem rabszolga, mint eddig.

14–15 éves fiúk és leányok halált megvető bátorsággal harcoltak az orosz tankok ellen, és ezeket a félelmes és erős harci kocsikat, amelyek ágyúkkal és gépfegyverekkel voltak felszerelve, gyenge gyermekek harcképtelenné tették azáltal, hogy benzint öntöttek rá és meggyújtották. A szabadságharcosok úgyszólván puszta kézzel harcoltak az ellen az 5 ezer orosz tank ellen és többszáz ezer orosz katona ellen, akik a szabadság letiprására jöttek, de igen kedvetlenül harcoltak. A magyar nép szabadon akar élni, és követeli a többpártrendszer és a szabad választást. Azt hiszem ezer év óta a magyar nép nem volt olyan egységes, mint most.

A szabadságharc nem volt előkészítve, mert akkor kitudódott volna, spontán jött. Néhány ezer egyetemi hallgató békésen tüntetett okt. 23.-án este, akikhez csatlakoztak a járókelők, majd gyári munkások, stb. A kivézenyelt ávosok /: államvédelmi szervek :/ a tömeg közé lóttek, és többen meghaltak és megsebesültek, ez azután felbőszítette a tömeget, megrohanták a laktanyákat, a katonaság azonnal a felkelők mellé állt és lett azután fegyverük és lőszerük bőségeseen. Azután az események tovább fejlődtek. Egy hónapig harcoltak hősiesen, de a túlerő, mint 1849-ben, megtörte az ellenállást. Most a munkások sztrájkolnak, a nyugatra menekülők száma a mai napig eléri a száz ezret. Tízezrével deportálják Szibériába az egyetemi hallgatókat és az ifjúságot. Szörnyű kegyetlenséggel nyomják el a szabadságot. Reméljük Nyugat felébred és most már végleg tisztában lesz a kommunizmussal, amely pedig hazugságra és terrorra építette a hatalmát. Az anyag felett úr a lélek, megmentették ezt a magyar szabadságharcosok, akik puszta kézzel mentek neki a lelketlen nagy orosz harci gépeknek.

Most Bpestre akarunk menni anyuval, ha sikerül, a távolsági autóbuszok már állítólag megindultak. Reméljük sikerül. Legközelebb újra írunk.

Sokszor csókol mindnyájatokat Apu, Anyu [...].”¹⁰⁶

Jakos Lajosné magyarul ezt fűzte a levélhez:

„Rettenetes látvány Bpest! Sírni lehetne! Most megyek fel a követségre. Még csak autóbuszok járnak. Remélem találok ott valami levelet! Beszéltünk Ravasz Lászlóval. Sok gondja lehet! A villamos(fogaskerekű)-ben írok, az megy. Sokszor csókollak benneteket: Anyu. Mít csinálnak a drága gyerekek?”

106 = = Jakos Lajos magyar nyelven írt levele.

= = Jakos Lajos emigrációban a magyar állambiztonsági szervek megfigyelése alatt

Jakos Lajos, hasonlóan vejéhez, Végh Józsefhez, a szigorú holland református egyház kötelékében szolgált, miután kiköltöztek Hollandiába. A magyar állambiztonsági szervek Jakos Lajosról keletkeztetett – eddig megismert – iratai a hatvanas évek első feléből és a hetvenes évekből származnak. Az alábbiakban nézzük meg ezeket a dokumentumokat!

Egy 1963 márciusában készült felsorolásban – Tüski István mellett – Jakos Lajos nevét is olvashatjuk, mint „*hollandiai magyar lelkész*”-t, aki „*Arnhemben lakik.*”¹⁰⁷ 1964 augusztusában a „Tóth Péter” fedőnevű ügynök, szintén református lelkész, az amerikai útjáról szóló beszámolójában feltüntette, hogy többek között Jakos Lajos hollandiai lelkésszel is „*beszélgetést folytatott.*” Az ügynök 1964. május 3-ától július 20-áig tartózkodott látogató útlevelel az Egyesült Államokban és Kanadában.¹⁰⁸ Ebből az iratból nem derül ki, hogy Jakos Lajos is az USA-ban tartózkodott-e ekkor, vagy pedig az ügynöknek az amerikai utat megelőző, nyugat-európai körútja alkalmával jött létre a találkozás. A dossziében ugyanis egy 1964. szeptemberi keltezésű jelentést olvashatunk arról, hogy „Tóth Péter” 1964. április 10-én Hollandiában találkozott Jakos Lajossal. Az ügynök Jakost a „*magyarok gondozó*” lelkészének nevezte, és „*félénk, öregedő*” emberként írta le. Az ügynök megjegyezte, hogy itt „*Tüski István másik magyar lelkésszel is*” találkozott.¹⁰⁹

„Tóth Péter” 1965-ben is tett nyugat-európai körutat. Az 1965. január 8-ai jelentésében ismertetett útiterv szerint áprilisban kívánta meglátogatni „*dr. Jakos Lajos ref. lelkészt Arnhemben és Tüski István lelkészt Utrechtben.*” A tartótiszt ezt a jelentést értékesnek minősítette, és intézkedett az ügynök kiutaztatásáról, valamint az annak során végrehajtandó feladatok megbeszéléséről.¹¹⁰ A hálózati személy 1965. április 21-én indult el, ám a róla szóló beszámolóban nem találunk említést Hollandiáról, így az sem derül ki belőle, hogy végül találkozott-e Jakos Lajossal.¹¹¹

A „református egyházi reakció” objektum dossziéjában két jelentést találunk Jakosról. Az egyik a „Kaposi Géza” („Erdélyi”) fedőnevű ügynök, ugyancsak református lelkész¹¹² 1970. április 15-én kelt jelentése, amely – többek között – arról szól, hogy a holland gyülekezetek Trabant gépkocsival szándékoztak támogatni a magyar református gyülekezeteket. „Kaposi Géza” ennek kapcsán az állambiztonságnak azokról a „*bizonyos külföldi egyházi körök*”-ről írt, amelyek „*nem hivatalos kapcsolatot tartanak Magyarországgal,*” és „*azt nézik, hogy kinek milyen hátránya származott*

107 = = ÁBTL 3.1.2. M-23413. „Megyeri”. 62. „Megyeri” református lelkész volt, a holland vonatkozású jelentéseivel kapcsolatban lásd Köbel, 2020: 69–98.

108 = = ÁBTL 3.2.5. O-8-073/4.

109 = = Uo.

110 = = ÁBTL 3.1.2. M-25802/1.

111 = = Uo. 243–248.

112 = = ÁBTL 2.2.2. „Kaposi” („Erdélyi”). Az ügynök valódi neve Adorján József.

a szocialista átalakulásból.” Megjegyezte, hogy „különösen áll ez azokra a holland egyháztagokra, akik rendszeresen csomagokat küldenek, illetve újabban személyesen hoznak”. Az ügynöknek Juhász Sándor esperes elmondta, „hogy most nyáron ők is készülnek Hollandiába, Jakos Lajos, aki elődje volt Alsónémediben, hívta meg őket.”¹¹³

Ugyanebben az objektum dossziében olvashatjuk a „Vigh Béla” fedőnevű ügynök,¹¹⁴ református esperes 1970. augusztus 31-én kelt, részletes jelentését Jakos Lajos és családja Magyarországon tett látogatásáról, amelyre dr. Joó Sándor temetése miatt került sor. Idézzük a jelentést: „Dr. Jakos Lajos július 15. körül érkezett Magyarországra feleségével, leányával és annak vőlegényével, a vőlegény által vezetett gépkocsin. A fiatalok azonnal elváltak a szülőktől és külön program szerint töltik idejüket Magyarországon. A szülők Budapestre a XIV., Lumumba utcába mentek dr. Kollárné (tüdőgyógyász, fogorvos neje) lakására. Általában innen járnak ismerőseik meglátogatására. Részt vettek dr. Joó Sándor pasaréti lelkész temetésén, találkoztak Baksa László, Varga Ernő nyugalmazott lelkészekkel. Július 18-án kimentek Alsónémedibe Jakos Lajos volt gyülekezetébe, 19-én prédikált a református templomban. Egy éjszakát is eltöltöttek Juhász lelkészéknél, majd visszajöttek Budapestre. Még ezen a héten ismét kimentek Alsónémedibe dr. Járányi László orvosékhöz és innen látogatták meg falubeli ismerőseiket, majd 28.-án kedden Ócsán dr. Békési Andort és Gergely Zoltánékat. 29-én Jakos Lajos elutazott Szalkszentmártonba, felesége pedig feljött Budapestre. Úgy értesültem, hogy augusztus 10-15 körül mennek vissza Hollandiába. Jakosék mint Magyarország alapos ismerői értékelik a felmérhető és látható politikai és anyagi stabilitást. A beszélgetések során általában régi ismerősöket idéznek emlékeztükbe, vagy úti élményekről számolnak be. Egyetlen politikai jellegű konkrét megnyilatkozásukról szereztem értesülést. Jakos állította, hogy Rákosi Mátyás volt állami vezetőnknek magyarországi letelepüléséről egy hollandiai lap múlt év őszén már hírt adott. Jakosék magyarországi tartózkodása ismerőseik és a volt gyülekezetük körében nem váltott ki semmiféle zavaró körülményt.”¹¹⁵

A fenti jelentések önmagukban nem tekinthetők ugyan nagy „szenzációnak,” ám mutatják azt, hogy Jakos Lajost is, mint nyugati emigrációban élő és szolgáló lelkészt, potenciálisan a református egyházi reakció körébe tartozónak tekintették. Ennélfogva figyelemmel kísérték a kapcsolatait és utazásait mind külföldön, mind pedig Magyarországon. Jakos Lajos Hollandiában kivette a részét a magyar menekültek lelkigondozásából, erősítette a családi kötelekeket, ápolta a hazai kapcsolatokat, és messzemenően együttműködött a lelkipásztori szolgálatban több emigrációban élő református lelkészársával.

113 == ÁBTL 3.1.2. M-41805. „Kaposi Géza”. A jelentés megtalálható itt is: ÁBTL 3.1.5. O-13586/5. Református egyházi reakció területén levő ellenséges személyek elhárítása.

114 == ÁBTL 2.2.2. „Vigh Béla”. Az ügynök valódi neve Juhász Sándor.

115 == ÁBTL 3.1.5. O-13586/5. Református egyházi reakció területén levő ellenséges személyek elhárítása.

= = = Konklúzió

A tanulmány első részében láthattuk, hogy a holland–magyar református kapcsolatok második világháború utáni története még számos feltártnivalót tartogat számunkra. Megállapítottuk, hogy Kuyper halálának, valamint a gyermekvonatok indulásának századik évfordulója kiváló alkalom lehet a további kutatási irányok átgondolására. A mostani dolgozat – folytatásaként a *Betekintő* előző számában megjelent írásnak – a három lelkész, Tüski István, Végh József és Jakos Lajos emigrációban töltött szolgálatába engedett bepillantást, elsősorban az állambiztonsági szervek perspektívájából. A három lelkész élethelyzete, karaktere más és más volt, ám közös volt bennük, hogy mindhárman segítették a magyarországi családokat, gyülekezeteket, és mindhárman a magyar állambiztonsági szervek megfigyelése alatt álltak. Külön utak, közös szolgálat – röviden így összegezhethetjük a három református lelkész emigrációban töltött munkásságát. Ami egyértelműen összekötötte a három lelkészt, az a magyar menekültek között Hollandiában végzett lelképásztori szolgálat volt.

= = = Levéltári források = = =

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.2.2. Hálózati nyilvántartások

- „Földesi”
- „Kaposi”, „Erdélyi”
- „Megyeri”
- „Zempléni” „Pista”
- „Tolnai Lajos”, „Aldebrói”
- „Végh Béla”

3.1.2. Munka dossziék

- M-42095. „Bereznai”
- M-36053. „Földesi”
- M-41805. „Kaposi Géza”
- M-39520/2. „Keresztes Péter”
- M-39520/3. „Keresztes Péter”
- M-23413. „Megyeri”
- M-29600. „Tolnai”
- M-29600/5. „Tolnai Lajos”
- M-25802/1. „Tóth Péter”
- M-40917/1. „Zempléni” („Pista”)
- M-40917/2. „Zempléni” („Pista”)
- M-40917/3. „Zempléni” („Pista”)

- 3.1.5. Operatív dossziék
O-13586/3. Református egyházi reakció területén levő ellenséges személyek elhárítása
O-13586/5. Református egyházi reakció területén levő ellenséges személyek elhárítása
O-13586/7. Református egyházi reakció területén levő ellenséges személyek elhárítása
O-13603 Külföldi protestáns szervezetek leplezésével hazánk ellen folytatott ellenséges tevékenység felderítése

3.1.9. Vizsgálati dosszié
V-155460. Batíz Dénes és társai

3.2.4. Kutató dosszié
K-1902. „Orsini”

3.2.5. Objektum dosszié
O-8-073/4. „Amerikai Magyar Emigráció”

Ráday Levéltár (RL)
A/1cc Elnöki iratok betűrendes tárgymutatója 1926–1927, A–Z, 2. kötet

=== Hivatkozott irodalom ===

Balázs – Borbély – Kiss (szerk.), 2006
1956 Pest megyében 1. Szerkesztette: Balázs Gábor – Borbély Rita Katalin – Kiss Anita.
Alsónémedi–Budapest, Pest Megyei Levéltár.

Hermán, 2017

Hermán M. János: Kuyper Ábrahám egykori látogatása Bukarestben, Budapesten és magyarrá fordított műveinek 1962-es elégetése Kolozsváron. *Református Szemle*, 4. sz. 379–438.

Hermán, 2018

Hermán M. János: A Kampeni Teológiai Főiskola magyar diákjainak a névsora: 1923–1994. *Teológiai Fórum*, 1. sz. 58.

Jakos, 1933

Jakos Lajosné: Orániai Vilmos, a holland nép szabadsághőse (1533—1933).

Pesti Hírlap Vasárnapja, 17. sz. 18–19.

Jakos, 1942

Jakos Lajos: *A holland szigorú református egyház gyülekezeti élete és missziói munkája*. Budapest.

Köbel, 2020

Köbel Szilvia: „A múltban ezer év alatt nem hazudtak annyit, mint most 5 perc alatt”.

Magyar református lelkészek hollandiai emigrációban az államszocializmus évtizedeiben, I. rész. *Betekintő*, 4. sz. 69–98.

Ladányi, 1989

Ladányi Sándor: In memoriam Jakos Lajos. *Reformátusok Lapja*, 44. sz.

Ladányi, 1997

Ladányi Sándor: *A hollandiai neo-kálvinizmus („Kuyperianizmus”) hatása a Magyarországi Református Egyházban. Magyar diákok az Amsterdami Szabad Egyetemen*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Idegennyelvi Lektorátusa.

Pap, 1943

Pap Ferenc recenziója Jakos Lajos könyvéről. *Protestáns Szemle*, 2. sz. 51–52.

Petőfi-kultusz, 1937

Petőfi-kultusz. *Koszorú*, 4. sz. 249.

Péchy-Horváth, 1933

Péchy-Horváth Rezső: „Van een die tweemaal stierf”. *Magyar Jövő*, 286. sz. 9.

van Sprang, 1955

Alfred van Sprang: Een bloeiende kerkgemeente in Hongarije.

De Spiegel, december 17. 1–5.

Új teológiai doktorok, 1942

Új teológiai doktorok. *Theológiai Szemle*, 2. sz. 128.

Tóth–Czigány (szerk.), 1984

Önarcképünk sorsunk tükrében 1945–1949 – Saját képpel. Szerkesztette: Tóth Miklós – Czigány Lóránt. Amszterdam, Hollandiai Mikes Kelemen Kör.

Tóth, 2010

Tóth Miklós: Tüski Istvánra emlékezünk. *Mikes International*, 4. sz. 16–18.

Végh, 1996

Végh, József: Two Worlds: Eastern and Western Christianity. *Westminster Theological Journal*, 1. sz. 11–27.

==== Sajtó ====

Alsónémedi Hírmondó
Felvidéki Magyar Hírlap

==== Internetes hivatkozások ====

Dobó, 2013

Dobó Márti: Küldetés egy életre. Beszélgetés özv. Tüski Istvánnal. *Parokia.hu*, március 20. <https://www.parokia.hu/v/kuldetes-egy-eltre/> (utolsó letöltés: 2020. július 18.).

Maarten J. Aalders honlapja: <http://www.mjaalders.nl/> (utolsó letöltés: 2020. július 26.).

Albert van den Heuvel honlapja: <http://www.albertvandenheuvel.nl/> (utolsó letöltés: 2020. augusztus 10.).

Jakos Lajos életrajzi adatai. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/j-75FD4/jakos-lajos-75FF9/> (utolsó letöltés: 2021. február 23.).

Jöjjetek! című lap impresszuma, 1957. május. <https://epa.oszk.hu/00900/00935/impresszum.html> (utolsó letöltés: 2020. július 29.).

Johan Alexander Nederbragt 1948–1949-ben Izraelben holland konzul volt. <https://www.alamy.com/israel-1948-1949-jerusalem-dr-ja-nederbragt-the-dutch-consul-general-in-israel-together-with-presumably-his-wife-aja-the-wild-date-1948-location-israel-jerusalem-keywords-doors-diplomats-men-women-personal-name-nederbragt-johan-alexander-wilde-anna-jacoba-aline-de-image341040058.html> (utolsó letöltés: 2020. július 26.).

Alfred van Sprang holland újságíró (1917–1960). <http://www.jodeninnederland.nl/id/P-7880> (utolsó letöltés: 2021. március 1.).

Szabó, 2011

Szabó Dániel: Tüski István hollandiai magyar református lelkipásztor emlékezete. *Parokia.hu* 2011. április 11. <https://www.parokia.hu/v/tuski-istvan-hollandiai-magyar-reformatus-lelkipasztor-emlekezete/> (utolsó letöltés: 2019. november 18.).

Tudósítás Tüski István haláláról. *Parokia.hu*. <https://www.parokia.hu/v/elhunyt-tuski-istvan/> (utolsó letöltés: 2021. március 11.).

Tüski István emlékére, 2010

Tüski István emlékére. A kolduló barát. *Reformatus.hu*, augusztus 16. <https://www.reformatus.hu/mutat/tuski-istvan-emlekere/> (utolsó letöltés: 2019. nov. 18.).

Hans Végh: In Memoriam: József Végh. <https://zwolleireformatus.nl/2020/07/22/in-memoriam-jozsef-vegh/> (utolsó letöltés: 2021. március 12.).

Hans Végh: Tussen vrees en hoop. De Hongaarse Gereformeerde Kerk van 1880 tot 1970. (A Magyar Református Egyház 1880 és 1970 közötti története.) <https://www.freewebs.com/vegh/english.htm> (utolsó letöltés: 2020. július 26.).

Willem Adolph Visser 't Hooft életrajzi adatai. <https://www.britannica.com/biography/Willem-Adolph-Visser-t-Hooft> (utolsó letöltés: 2021. március 1.).

=== Hans Végh családi archívum ===

476/1944. számú Egyházfőhatósági Bizonyítvány

7952/1947. számú Egyházfőhatósági Bizonyítvány

A kecskeméti Református Lelkeszi Hivatal 1952. február 1-jén kelt 62/1952. számú, holland nyelvű irata

Jakos Lajos és Jakos Lajosné levelei Hollandiába

Végh József diákigazolványa az Amszterdami Szabadegyetemre

Végh József Julianna királynő jóváhagyásával a szigorú holland református egyház lelkésze lett 1952-ben

Kulcsszavak

=====

emigráció, református egyház, társadalomtörténet

/ “They Did Not Use to Lie As Much in a Thousand Years than Today in Five Minutes” /

**Hungarian Reformed Church pastors in exile in
the Netherlands in the decades of state socialism**

Part Two

In the second part of our study – together with the related attachments – we explore the lives of three Hungarian pastors – István Tüski, József Végh and Lajos Jakos – in the shadow of the Hungarian state security agencies. The sources differ somewhat in their attributes, which is reflected in their analyses, but nevertheless I wished to convey for each scenario how the anticlerical socialist state, the relationship between the leadership of the Reformed Church with the government, and the global church policy during the Cold War influenced the pastors in their service, a common thread being their emigration to the Netherlands. The pastors differed in their personalities and their life situations, but despite that, all three of them helped Hungarian families and congregations, and all three were under surveillance by the Hungarian state security agencies. What connected them was their pastoral work in the Netherlands among the Hungarian refugees.

= Bizonytalan hídfők =
////////////////////////////////////

===== Nagy Péter =====

/// A budapesti nyugatnémet kereskedelmi kirendeltség létrejötte

Magyarország 1963. november 10-én megállapodott Nyugat-Németországgal abban, hogy a következő évben kölcsönösen kereskedelmi kirendeltségeket állítanak fel, a magyart Frankfurtban, a nyugatnémetet pedig Budapesten.¹ Az intézményekkel szembeni elvárás az volt, hogy megteremtsék a stabil árucsereforgalmat a két ország között, valamint javítsanak a két állam és nép viszonyán.²

A megkötött szerződés és a hozzáfűzött szép szavak elfedték a rideg valóságot, a két ország közötti óriási érdekellentétet. Az NSZK részéről a keleti blokk országaival – így Magyarországgal – létesített egyezmények az erhardi³ Ostpolitik szerves részét képezték. Ennek lényege az volt, hogy a Hallstein-doktrínát⁴ fenntartva, az NDK teljes ignorálása mellett fokozatosan kapcsolatot építsenek a Varsói Szerződés többi államával. A keletnémet állam kihagyása stratégiai lépés volt annak érdekében, hogy az általuk csak „Zónának” nevezett NDK-t, szövetségeseinek fokozatos megnyerésével, izolálhassák. Nyugatnémet szemszögből a kirendeltségek alapítása inkább politikai érdek volt, mint gazdasági. A kereskedelmi vonal tulajdonképpen csak eszköz volt arra, hogy be tudjanak hatolni az NDK „hátszázába.”⁵ Ezzel ellentétben Magyarország célja

1 == M. Szabó, 2009: 1.

2 == A magyar külpolitika dokumentumai 1963: 25–26.

3 == A doktrína a Német Szövetségi Köztársaság külpolitikájának sarokköve volt 1955-től a hatvanas évek végéig. Négy elemből állt, melyből az első vált közismertté: eszerint az NSZK nem létesít diplomáciai kapcsolatot olyan állammal, amely elismeri a Német Demokratikus Köztársaságot. Emellett Bonn Nyugat-Berlint az NSZK szerves részének tekintette, önmagát kiáltotta ki a német nép egyedüli képviselőjének, valamint kinyilvánította az Odera–Neisse-határ és a potsdami rendezés tarthatatlanságát. A doktrína nyíltan megkérdőjelezte az NDK állami létjogosultságát, így a Varsói Szerződés valamennyi állama számára elfogadhatatlan volt. (Békés, 2009: 315.)

4 == Ludwig Wilhelm Erhard a Német Szövetségi Köztársaság kereszténydemokrata kancellárja volt 1963. október 16. és 1966. december 1. között.

5 == Gray, 2003: 140.

az volt, hogy életszínvonal-politikájának hatékony működtetése érdekében minél szélesebb körű és nagyobb volumenű árucserét bonyolítson a nyugati államokkal.⁶ A kirendeltségek magyar oldalról nézve a kereskedelem biztosabb mederbe terelésének és kiszámíthatóságának biztosítékai voltak. A gazdasági kapcsolatok bővítése terén Magyarország ideális partnernek mutatkozott, ellenben az NSZK kulturális, politikai dominanciájának az NSZK javára való bármilyen mérvű csökkentése még csak távlati célok között sem szerepelt. Munkámban azt vizsgálom, hogy a képviseltek gazdasági szempontból mennyire váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, valamint bemutatom a budapesti nyugatnémet kereskedelmi kirendeltség felállításának nehézségeit.

= = A kirendeltségek megalakulásnak gazdasági vonatkozásai

A második világháborút követően, 1947-től évente kötött árucseré-forgalmi egyezmények révén folyt a kereskedelem Magyarország és Németország nyugati megszállási övezete – a Bizónia –, majd 1949-től az NSZK között.⁷ Ez a rendszer nem szavatolta a piaci biztonságot, és egészen a kirendeltségek felállításáig érvényben maradt, ugyanakkor a kereskedelem korlátozott formában mégis reorganizálódott.⁸ A mindenkor áruforgalom ki volt téve az aktuális politikai konfrontációknak, így éves szinten is folyamatos ingadozás volt megfigyelhető az NSZK magyar külkereskedelmi részesedésében. A magyar–nyugatnémet gazdasági kapcsolatok 1947 és 1950 között folyamatos fejlődést mutattak. A tetőpontot 1950-ben érte el, amikor a nyugatnémet részesedés import tekintetében 9,89%-ot, az export esetében pedig 7,44%-ot tett ki, amivel az NSZK a legfontosabb nyugati külkereskedelmi partnerré vált. Ráadásul ekkor még riválisát, az NDK-t is megelőzte.⁹ Az ötvenes évek elején a nyugati embargók következtében drasztikus visszaesés következett: 1953-ra az import részesedés 3,36%-ra, az export 3,17%-ra csökkent. Ebben az időszakban az NSZK többször elvesztette Magyarország nyugati kereskedelmi partnerei közötti vezető szerepét.¹⁰ Sztálin halála után, Nagy Imre miniszterelnöksége idején, 1954-től a szocialista országok szerepe hazánk külkereskedelmében mérséklődött, miközben a Nyugat részesedése emelkedett, a nyugatnémet állam pedig ismét a legfontosabb nyugati gazdasági partnerré vált. A növekedés már az 1954-es évről is látszik – az NSZK-ból származó import 5,09%-ra, az oda irányuló export 3,86%-ra nőtt –, de az igazi fellendülést az 1955-ös év hozta, amikor a nyugatnémetektől beáramló termékek a teljes magyar behozatal 7,17%-át tették ki, míg a kivitelben 5,09% volt az NSZK részesedése.¹¹

6 = = Békés, 2011: 112.

7 = = MNL OL-XIX-J-1-j (1945–64) NSZK-26. tétel. A magyar–nyugatnémet kapcsolatok.

8 = = Kiss, 1976: 42.

9 = = Statisztikai Évkönyv 1948: 165–166.; 1949: 130–132.; 1950: 154–156.

10 = = Statisztikai Évkönyv 1951: 199–203.; 1952: 182–183.; 1953: 160–161.

11 = = Statisztikai Évkönyv 1954: 35–38.; 1955: 255–261.

Az 1956-os forradalom a teljes magyar külkereskedelmet visszavetette, a háború óta folyamatosan bővülő árucseré volumene az 1955-ös szinthez képest a behozatal tekintetében mintegy 13%-kal, a kivitelé pedig 19%-kal esett vissza. Az NSZK-ra vonatkozólag a behozatal az 1956-os évben 5,57%-ra csökkent, a kivitel viszont ennek ellentétéként 7,37%-ra növekedett.¹² A forradalom leverése után az NSZK Magyarországgal való kereskedelmét mintegy fél éven keresztül, 1957 közepéig bojkottálta, az éves árucseré-forgalmi egyezményt csak a július 16. és 27. között lezajlott tárgyalások után írták alá.¹³ Mindazonáltal ez különösebben nem látszódott meg az éves statisztikán, tehát a kiesést lényegében pótolták. Azonban a forradalom után Magyarország külkereskedelmében mind az NSZK, mind a nyugati világ visszaszorult az 1955-ös szinthez képest.¹⁴ Az NSZK részesedése a magyar külkereskedelemből 1958–59-ben hullámzott, majd a hatvanas évek elején nagyjából 5–5,5 százalék körül stabilizálódni látszódott, de az 1961-es berlini válság visszavetette a két ország kapcsolatát, így 1962-ben import esetében 4,32%-ra, az export terén pedig 4,85%-ra esett vissza az NSZK részesedése, ami az 1963-as évben 4,88, illetve 4,77 százalékra módosult.¹⁵

A kereskedelmi kirendeltségek felállítása előtti években az NSZK százalékos külkereskedelmi részesedése éves szinten ingadozott, ami azt mutatta, hogy a nyugatnémet irányú áruforgalom mértéke nem követte a teljes külkereskedelem alakulásának trendjét. Ez sok esetben negatív, máskor pozitív eltérést eredményezett, attól függően, hogy a világpolitikában és a két tömb kapcsolatában milyen ellentétek vagy enyhülési folyamatok voltak tapasztalhatóak. A százalékosan kimutatható külkereskedelmi részesedés hullámzása mellett a devizaforintban számított mennyiségi mutatók kiegyensúlyozottabbak voltak, az ötvenes évek eleji (1951–1953), valamint az 1956-os visszaesést leszámítva végig fejlődő tendenciát mutattak. Ez azonban csak a jó működés illúzióját teremtette meg, hiszen hiábavaló a fejlődés, ha annak üteme elmarad a teljes külkereskedelemtől. Ez a rendszer aláaknázza a kiszámíthatóságot, ami egy jól működő gazdasági kapcsolat alapja. A kereskedelmi kirendeltségek felállításának egyik mozgatórugója az volt, hogy a – lehetőségeket és orientációkat figyelembe véve – meglehetősen jól alakuló, viszont a politika viharainak évről évre kiszolgáltatott kereskedelmet stabil mederbe tereljék. Ez mindkét állam közös érdeke volt, bár mint korábban láthattuk, más-más okból kifolyólag.

A kirendeltségek 1964-es felállítását követően a nyugatnémet százalékos részesedés jóval kiegyensúlyozottabbá vált, a korábban jellemző éves ingadozások megszűntek. Ez persze nem jelentette azt, hogy a politikai változások nem voltak hatással a gazdasági kapcsolatokra, de az éves nagymértékű kilengések megszűntek, helyettük

12 = = Statisztikai Évkönyv 1956: 184–185.

13 = = Ruff, 2007: 317.

14 = = Statisztikai Évkönyv 1957: 230–231.

15 = = Statisztikai Évkönyv 1958: 240–241.; 1959: 230–231.; 1961: 208–209.; 1962: 252–253.; 1963: 222–223.

növekvő vagy épp csökkenő periódusok alakultak ki.¹⁶ 1964 és 1967 között az NSZK import-export részesedése öt százalékot tett ki és folyamatosan, kiszámítható módon növekedett. Ennek oka a két állam közti többé-kevésbé feszültségmentes viszony volt, illetve 1966-tól annak a lehetősége, hogy a két ország rövidesen diplomáciai kapcsolatot létesít egymással. Ezt a prosperáló periódust szakította félbe az 1967-es nyugatnémet–román diplomáciai kapcsolatfelvétel, amiről Románia „elfelejtette” idejében tájékoztatni szövetségeseit.¹⁷ Ahogy a diplomáciai kapcsolatfelvétel lehetősége távolabb került, a százalékos mutatók jelentős, egy százalékos esést produkáltak, tehát a magyar–nyugatnémet árucsereforgalom nem bővült olyan mértékben, mint a más államokkal folytatott kereskedelem. A visszaesés nemcsak százalékos arányban mutatható ki, hanem devizaforintban is érzékelhető.¹⁸ Ez azt jelenti, hogy a kereskedelmi volumen nemcsak a többi országgal való összevetésben, hanem önmagához képest is jelentékeny, az export tekintetében az utolsó prosperáló (1966) évhez képest 14%-os, az import tekintetében pedig az 1967-es évhez képest 23%-os recessziót produkált.¹⁹ A diplomáciai kapcsolatfelvétel belátható időn belül való realizálási lehetősége pozitívan befolyásolta a két ország gazdasági együttműködését, ugyanakkor annak elodázása azonnali visszaesést vont maga után. A politikai és gazdasági kapcsolatok nehezen választhatóak el egymástól, kéz a kézben járnak. Hatékony kereskedelem csak akkor alakulhat ki, ha a politikai kapcsolatfejlesztés is halad mellette, vagy legalábbis megvan rá a szándék. Tehát a magyar elképzelés, miszerint a politikai kapcsolatok befagyasztása mellett csak a gazdasági kapcsolatokra koncentrálnak, kivitelezhetetlen volt. Ugyanakkor a kereskedelmi képviselők létrejötté mérföldkő volt abból a szempontból, hogy a kereskedelmi kapcsolatokat kiszámíthatóbb mederbe terelte, az éves ingadozásokat megszüntette, ráadásul bennük rejlett a potenciál arra, hogy a politikai kiegyezés katalizátorai legyenek, ami az NSZK számára a legfontosabb szempont volt az NDK területére való behatolás tekintetében.

= = A nyugatnémet kereskedelmi kirendeltség felállítása

Bonn elsődleges célja az volt, hogy elősegítse a két ország közti politikai kapcsolatfejlesztést, ennek következtében a frankfurti magyar kirendeltség szervezése könnyedén haladt. A helyi hatóságok különösebben nem akadályozták Solti Béla kirendeltségvezető munkáját. Budapesten már teljesen más volt a szituáció, hiszen a magyar fővárosban a nyugatnémet diplomaták azért küzdöttek, hogy minél előnyösebb pozíciót tudjanak kialakítani maguknak, túllépve az 1963-ban kötött szerződés keretein. A magyar hatóságok viszont nem voltak hajlandóak ehhez asszisztálni, így az ellentétek hamar

16 = = Statisztikai Évkönyv 1964: 224–225.; 1965: 216–217.; 1966: 216–217.; 1967: 220–221.; 1968: 256–257.; 1969: 278–279.; 1970: 285–286.; 1971: 287–288.; 1972: 310–311.; 1973: 308–309.

17 = = Békés, 2004: 253.

18 = = Statisztikai Évkönyv 1968: 256–257.

19 = = Statisztikai Évkönyv 1966: 216–217.; 1967: 220–221.; 1968: 256–257.

kiütököztek, és ebből adódóan számos konfliktus alakult ki a kirendeltség diplomatái, illetve a magyar hivatalos szervek között.

A nyugatnémet kereskedelmi kirendeltség diplomatái közül először a bánáti születésű – Bánátnagyfalu (на Банатско Велико Село) – Dr. Robert Laub követségi titkár érkezett Budapestre, aki korábban a Szovjetunióban és Maliban teljesített szolgálatot.²⁰ A kirendeltség megbízottjaként 1964. március 18-án, Alfons Roth diplomata és a Külkereskedelmi Minisztérium képviselőjének kíséretében felkereste a Diplomáciai Testületeket Ellátó Irodát (ДТЕИ), ahol Becske Gyula fogadta őket. A diplomaták a kirendeltség felállítása előtt érkeztek meg egyfajta puhatolózó tárgyalásra, amelynek keretében jelezték a magyar félnek, hogy a kirendeltségvezető, Dr. Hardo Brückner irányítása alatt 8-10 fős személyzettel kívánnak majd visszatérni, valamint lakhatással és irodahelyiséggel kapcsolatos igényeiket vázolták. Mivel tisztában voltak a helyi viszonyokkal, és tudták, hogy az irodahelyiség és a saját lakások kiutalása előreláthatólag hosszabb időbe fog telni, a kezdeti időszakra a Gellért Szállóban kértek nyolctíz olyan szobát, melyekben megoldható lett volna, hogy a kirendeltség alkalmazottai mindennapi életüket éljék, és a munkájukat is el tudják végezni. Ugyanakkor a későbbiekre vonatkozólag igényt tartottak egy huszonöt-harminc szobás irodaépületre, valamint többgyermekes diplomatacsaládok elszállásolására alkalmas, kényelmes lakásokra. Mindezek mellett érdeklődtek afelől, hogy vonatkozik-e rájuk bármilyen utazási korlátozás, van-e lehetőségük saját gépjármű behozatalára, illetve készíthetnek-e fotó-, illetve videofelvételeket.²¹ Becske nem tudott rögtön válaszolni a felvetett igényekre és kérdésekre, hiszen ezeknek utána kellett néznie, így megállapodtak abban, hogy a két diplomata pár napon belül visszatér.

A második találkozóra március 20-án került sor. Ekkor a két diplomata a korábban feltett kérdésekre pozitív válaszokat kapott, ugyanakkor az igényelt ingatlanokkal kapcsolatban probléma merült fel. A ДТЕИ mindössze két épületet tudott felkínálni a nyugatnémeteknek, ebből az egyiket, az Abonyi utca 31. alatti csak ideiglenesen. A másik lehetőség, melyet hosszabb távon, határozatlan időre igénybe vehettek, az Izsó utca 5. szám alatti villa volt. Laub alapvetően mindkét épületet alkalmatlannak tartotta arra, hogy a leendő nyugatnémet kirendeltség irodájaként funkcionáljon. Az Abonyi utcai jobban tetszett volna neki, de mivel azt csak ideiglenesen kaphatták volna meg, csak az Izsó utcai ingatlan maradt. Az iroda kérdése tehát a megbeszélés végén nyitott maradt, ezért búcsúzásakor Alfons Roth arról tájékoztatta Becskét, hogy az épület elfogadását attól fogják függővé tenni, „hogy milyen az úgynevezett NDK épülete”. Becske ennél a pontnál félretéve az udvariasságot, rögtön kijavította a diplomatát, hogy a keletnémet állam semmi szín alatt nem „úgynevezett NDK”, hanem NDK, valamint mindkét diplomatát nyomatékosan figyelmeztette, hogy Magyarországon az ilyen jellegű megnyilvánulásoktól tartózkodjanak, mert sok kellemtelenségük származhat belőle. Laub és Roth azonban jelezték, hogy ezt nem tehetik,

20 == ÁBTL 3.1.5. O-14836. Dr. Robert Laub. Javaslat, 1964. október 3.

21 == Uo. Becske Gyula (DTEI) feljegyzése, 1964. március 18.

mivel kormányuk nem ismeri el a Német Demokratikus Köztársaságot, és külügyminisztériumuk határozott parancsa, hogy csak így nevezhetik meg.²² A második megbeszélésen már kiütközött a két állam közti ellentét egyrészt az irodaépület, másrészt pedig az NDK-ról vallott nézetek kapcsán. Nyugat-Németországban az újságokban, sőt a hivatalos iratokban is a keletnémet állam megjelölésére bevett gyakorlat volt az „ügynevezett NDK”, „Szovjet zóna”, „A zóna” kifejezések használata. A fővárost, Kelet-Berlint pedig előszeretettel nevezték az NDK kormány szerveit tömörítő negyed után „Pankow”-nak. Ezek a kifejezések az izolációs politika részét képezték, hangot adva a nyugatnémetek azon véleményének, miszerint a keletnémet államot a szovjet erő mesterségesen tartja fenn, következésképpen illegitim és ideiglenes, végső desztinációja pedig csak a Szövetségi Köztársaságba való visszaolvadás lehet.²³ Ezek a gondolatok akkoriban Budapesten érthető okokból nem voltak szalonképesek, így ezeknek a kifejezéseknek a „vasfüggöny” keleti oldalán, hivatalos szerv előtt való használata csak provokációként volt értelmezhető. Talán nem véletlen, hogy olyan diplomata szájából hangzott el, aki a kezdeti tárgyalások után visszatért Bonnba, és a későbbiekben sem teljesített szolgálatot a magyar fővárosban.

Bonnba való visszatérésük előtt Roth és Laub felkereste a budapesti osztrák nagykövetséget konzultáció céljából. Ilyenformán további megbízható forrásból származó információt tudtak gyűjteni arra vonatkozólag, hogy milyen kihívásokkal szembesülhetnek magyarországi kiküldetésük során. A nyugatnémet diplomaták budapesti előzetes látogatásuk eredményeként értékes tapasztalatokat gyűjtöttek, melyek a kirendeltség felállítása és működtetésének megkezdése szempontjából voltak relevánsak. Egyrészt megismerték az ellátással kapcsolatos helyi viszonyokat és a diplomatákra vonatkozó itteni szabályokat. Másrészt saját tapasztalatok és az osztrák kollegák útbaigazítása nyomán képet kaptak a magyarországi szerteágazó bürokratikus rendről, valamint első kézből tapasztalhatták, hogy a magyar fél fogadó országgént messze nem olyan rugalmas partner, mint azt előzetesen várták. Ennek ékes példája volt a magyar állam által felajánlott irodaépület, melyet egyöntetűen drágának és alkalmatlannak tartottak arra, hogy az NSZK kereskedelmi kirendeltségének otthont adjon. Részben a besúgóktól való félelem, részben az itteni tapasztalatok eredményeként a képviseleten csak minimális mértékben kívántak helyi munkaerőt alkalmazni, így a gépirók és a gépkocsivezetők többségét is egyenesen Nyugat-Németországból terveztek Budapestre delegálni.²⁴ A bizalmatlanság és a két állam elképzelései között húzódozó mély és széles szakadék már az első tárgyalásokon megmutatkozott. A nyugatnémet diplomaták számára meglehetősen kellemetlen és roppant nehezen elfogadható tény volt, hogy Magyarországon az NDK mögött csak a második számú német állam képviselői lehettek.

22 = Uo. Beoske Gyula (DTEI) feljegyzése, 1964. március 20.

23 = Gray, 2003: 3. 12–13.

24 = ÁBTL 3.1.5. O-14836. Dr. Robert Laub. Feljegyzés, 1964. március 25., Koordináló jelentés, 1964. március 31.

Bonn azonban nem volt hajlandó beletörődni a másodhegedűs szerepébe. Dr. Hardo Brückner, a budapesti nyugatnémet kereskedelmi kirendeltség vezetője még Magyarországra utazása előtt felkereste kollégáját, a frankfurti magyar kirendeltség-vezetőt, Solti Bélát. Kettejük tárgyalása több szempontból is érdekesnek bizonyult. Egyrészt informális tájékoztatást tartalmazott arról, hogy a nyugatnémet parlament április 30-án tervezi elfogadni a magyar kereskedelmi kirendeltség dolgozóinak diplomáciai mentességét szavatoló rendelkezést, melyről az aktus bekövetkeztével Mirbach nagykövet hivatalosan is értesíti Beck Istvánt. A nyugatnémet diplomaták és családjaik Budapestre utaztatását a magyar válaszevél kézhezvétele utánra tervezik, ezt követően megindulhat a nyugatnémet kirendeltség munkája. Ugyanakkor a találkozó alkalmat adott arra is, hogy Brückner hangot adjon nemtetszésének azzal kapcsolatban, hogy korábban Magyarországra küldött embereinek – Laub és Roth – a DTEI nem tudott elfogadható irodahelyiséget ajánlani, olyat, ami alkalmas lett volna a Német Szövetségi Köztársaság reprezentálására. A nyugatnémet diplomata úgy vélte, hogy egy olyan országban, mint Magyarország, ahol az ingatlanok mindegyike állami tulajdonban volt, az nem fordulhat elő, hogy nem tudnak megfelelőt kiutalni, inkább csak nem akarnak. Tehát Brückner és a nyugatnémet külügyminisztérium e kérdésben a magyar hatóságok szándékosságát feltételezte, és nem értette, hogy a magyar kormány miért akarja őket az NDK vagy bármely nyugati követség mögé sorolni. Mindemellett felháborítónak tartotta azt, hogy Magyarország csak korlátozott mértékben – hetvenötezer forintos értékhatárig – biztosítja számára a vámmentességet, míg a nyugatnémet állam Soltira vonatkozólag nem határozott meg hasonló limitet. Ebből kifolyólag Soltin keresztül kívánta tolmácsolni a magyar állam felé azon kérését, hogy kollégáinak részleges, önmagának viszont teljes vámmentességet biztosítsanak.²⁵

Az ellentétek és egyet nem értések dacára a budapesti kereskedelmi kirendeltség felállításának munkálatai májusban folytatódtak. Ekkor érkezett az országba Richard Böer diplomata a Laub és Roth által megkezdett tárgyalások folytatására. Mindenekelőtt az iroda ügyét szerette volna rendezni, de társai példáján okulva a Becskével folytatott tárgyaláson jóval békülékenyebb hangnemet ütött meg, annak ellenére, hogy a felajánlott két irodaépületet ő sem tartotta elfogadhatónak. A probléma feloldása érdekében elárulta a magyar félnek a Bonnban meghatározott normatívát, mely szerint a reprezentativitás biztosítása érdekében az irodaépületüknek legalább huszonöt helységgel kell rendelkeznie és 458 négyzetméter alapterületűnek kell lennie, a kirendeltségvezetői rezidencia esetén pedig 363 négyzetméter és tizennégy szoba a minimális elvárás. Mindazonáltal Böer ezzel megengedő álláspontot képviselt arra hivatkozva, hogy Brückner szerény ember, így nem valószínű, hogy az említett számokat szigorúan venné. Mindemellett a diplomata politikai témájú fejtegetésektől sem riadt vissza, kijelentve, hogy a Hallstein-doktrína – hazája hivatalos külpolitikai irányvonala – tarthatatlan, amit véleménye szerint „fenn” is tudnak, csak még nem merik bevallani. Böer meglepő nyíltsága vélhetően annak köszönhető, hogy korábban

²⁵ = = ÁBTL 3.1.5. O-14838/1. Dr. Hardo Brückner. Feljegyzés, 1964. május 7.

csak Nyugaton – Zürichben és Amszterdamban – teljesített szolgálatot. Meglehetősen szabadon beszélt öt éves krími szovjet hadifogságáról is, ahol többé-kevésbé megtanult oroszul. Még arról is tájékoztatta Becskét, hogy tapasztalatait leendő munkatársaival is megosztotta, majd sietve hozzátette, hogy a szovjetekről semmi rosszat nem tud mondani, mert fogsága alatt rendesen bántak vele, a kirótt kemény fizikai munkát pedig jogosnak érezte. Ezzel minden bizonnyal Becske jóindulatát kívánta megnyerni, sikertelenül.²⁶ Bonnból központilag elrendelt arculatváltásról nem lehetett szó, mert a diplomata viselkedésének a későbbiekben súlyos következményei lettek.

Böer a továbbiakban többször is meglátogatta Becskét, segítőkészségéről pedig feletteseit is tájékoztatta, ezzel azonban nem aratott osztatlan sikert. A kirendeltség kereszténydemokrata diplomatái – Brückner és Laub – azzal vádolták, hogy túl közel került egy magyar szerv alkalmazottjához, ami főbenjáró bűn volt. Hazaküldését csak a hozzá hasonlóan szociáldemokrata meggyőződésű társainak – Karl Steinberg és Herman Kersting – közbelépése és összetartása akadályozta meg. Böer ügyének következménye végül csak egy Bonnból küldött figyelmeztetés lett, melyben óvatosságra intették, valamint utasították, hogy ne bízson meg a magyar hivatalos személyek egyikében sem, mert egytől egyig a pártállam hű szolgái.²⁷ A diplomata elsősorban nem felesleges fecsegése miatt kapta a helyreutasítást, hanem pusztán azért, mert óvatlanul, nem diplomatához illően viselkedett. Hasonló feddésben részesült Georg Hoppen, Brückner személyi sofőrje is, akit Magyarországra érkezése előtt arra készítettek fel, hogy főnökével egyetemben folyamatos megfigyelés alatt fog állni. Tapasztalatai azonban ellentmondtak ennek, aminek hangot is adott. Bonnban viszont nem hittek neki, azzal vádolták, hogy „kommunista befolyás alá került.”²⁸ A két példa jól mutatja a bizalmatlanságot, amivel a nyugatnémet külügy viseltetett a magyarokkal szemben. Böer esete pedig kiválóan reprezentálja az NSZK társadalmát átszelő pártpolitikai repedéseket, amelyek a nyugatnémet külpolitikában is éreztették hatásukat. A diplomatát a regnáló kereszténydemokrata kurzus a legapróbb megingásra hazarendelte volna, míg a jóval engedékenyebb szociáldemokraták ennyit még megengedhetőnek érezték. A bizalom teljes hiánya a fogadó állam részéről is maximálisan megvolt, hiszen a magyar állambiztonság a nyugatnémet kirendeltség valamennyi munkatársát, beleértve a gépiró- és titkárnókat, sofőröket, egytől egyig beutazásuk pillanatától távozásukig, folyamatosan ellenőrzés alatt tartotta.²⁹

26 == ÁBTL 3.1.5. O-14030. Richard Böer. Feljegyzés, 1964. május 29.

27 == Uo. Jelentés, 1964. július 2., Jelentés, 1964. augusztus 19.

28 == ÁBTL 3.1.5. O-14027. Georg Hoppen. Jelentés, 1964. október 24. Jelentés, 1964. december 9.

29 == ÁBTL 3.1.5. O-13087. Meta Maria Pireau; ÁBTL 3.1.5. O-13900. Karl Hübner; ÁBTL 3.1.5. O-14011. Avila Maria Harlander „Cili”; ÁBTL 3.1.5. O-14013. Karl Heinz Homer „Újonc”; ÁBTL 3.1.5. O-14027. Georg Hoppen; ÁBTL 3.1.5. O-14029. Marie Luise Minna Julia Keilwagen; ÁBTL 3.1.5. O-14829. Jacobine Strang „Vénlány”.

A kölcsönös bizalmatlanság ellenére a nyugatnémet kirendeltség szervezése tovább zajlott. Hermann Kersting³⁰ 1964 nyarán főnökét, Brücknert megelőzve puhatolózó látogatásra érkezett Magyarországra. A kiépítés alatt álló intézményben ő rendelkezett a legmagasabb diplomácia ranggal a képviselő-vezető után, így mondhatni annak előfutáraként érkezett felmérni a terepet, valamint kialakítani a lehető legjobb pozíciókat. Elsődlegesen a kirendeltségvezetői rezidencia kérdését akarta megnyugtatóan rendezni, hogy legalább az ideérkező Brückner megkapja a megfelelő reprezentativitást. Mindemellett igyekezett a meglévő 1963-as szerződés kereteit már idejekorán, félhivatalos úton tágítani, így felvetette annak lehetőségét, hogy a létrejövő kirendeltség vízumügyekkel is foglalkozhasson. A magyar szerv képviselője a diplomata javaslatát még csak válaszra sem méltatta. Kersting minden rendelkezésére álló eszközt bevetett a bizalom megteremtésére. Valamennyi tárgyalópartnerének igyekezett az erhardi Ostpolitik „leghaladóbb” felismerését elhinteni, miszerint legfőbb céljuk – Németország egyesítése – lehetetlen a keleti országok támogatása nélkül.³¹

Hermann Kersting és Hardo Brückner Magyarországra küldése Bonn részéről gesztusértékű volt, hiszen két magas rangú, köztisztületnek örvendő, tapasztalt diplomata érkezett a magyar fővárosba a Szövetségi Köztársaság képviselőjében. Budapestre akkreditálásuk az előzetes magyar feltételezéssel szemben nem karrierjük megbicsaklását jelentette, inkább elismerést. Mindez azért történhetett így, mert a hatvanas évek elején Magyarország szerepe felértékelődött a nyugatnémet külpolitika szemében, a budapesti misszió sikeressége az Ostpolitik egyik alappillére volt. Magyarország nyugati irányú gazdasági nyitása, illetve az a nem elhanyagolható tény, hogy Lengyelországgal, Csehszlovákiával és az NDK-val ellentétben nem állt területi vitában az NSZK-val, alkalmassá tette arra, hogy Bonn itt építse ki keleti „hídfeállását”. Ugyanakkor a keletnémetek „hátsó kertjébe” való behatolás csak igen lassan, apró lépésekkel haladhatott előre. Mindenekelőtt olyan, teljesíthetőnek tűnő célokat kívántak elérni, mint például a hatékonyabb vízumkiadás, illetve a magyar termékek színvonalának emelése nyugati gépek meghonosításával.³²

Már a kirendeltség korai, szervezési szakaszában kiütkezött, hogy a két állam teljesen más érdekek – leszámítva a stabil kereskedelmet – mentén kötötte meg az 1963-as szerződést, így annak értelmezése is eltérő volt. A nyugatnémetek egyfajta „belépőként” tekintettek rá, aminek segítségével megvethetik a lábukat Keleten, így még a kirendeltségek tényleges felállítása előtt nem hivatalosan jogkörbővítéssel próbálkoztak. Mindemellett a hosszú távú cél egyértelműen a keletnémet állam szerepének viszszaerősítése volt. Ezzel szemben Magyarország számára a szerződésben foglaltak poli-

30 = Hermann Kersting ekkor a kirendeltség második számú diplomatája a kirendeltségvezető után. A diplomáciai kapcsolatfelvétel után 1974-től 1978-ig ő lett az első budapesti nyugatnémet nagykövet.

31 = ÁBTL 3.1.5. O-13470/1. Hermann Kersting. Tájékoztató jelentés, 1964. június 3.

32 = ÁBTL 3.1.5. O-13470/1. Hermann Kersting. Kivonat a Hágai Kirendeltség 1964. június havi jelentéséből, ÁBTL 3.1.5. O-14838/1. Dr. Hardo Brückner. Feljegyzés, 1964. szeptember 4.

tikai téren a maximumot jelentették, az NDK nyugatnémetekkel szembeni elsőbbsége megkérdőjelezhetetlen volt, annak mérséklése pedig egyenesen tabukérdés. A kirendeltség működtetése hotelszobákban nem volt kivitelezhető, így kulcsfontosságú kérdéssé vált az erre alkalmas irodahelyiség megszerzése.³³

= = = A kirendeltség megkezdi munkáját

Dr. Hardo Brückner kirendeltségvezető hivatalos bemutatkozó látogatásainak előkészítését jóval Brückner Budapestre érkezése előtt Richard Böer szervezte meg. Az eredeti tervek szerint magyar részről Gergely Miklós, a Külügyminisztérium protokoll osztályának vezetője, Fodor Zoltán, a ДТЕИ vezetője, a Külkereskedelmi Minisztérium részéről pedig Buzás József főosztályvezető és Minkó Ferenc, a ККМ protokoll osztályának vezetője fogadta volna a diplomatát.³⁴

Brückner 1964. július 14-én érkezett meg Magyarországra, ahol másnap, 15-én állt hivatalosan szolgálatba.³⁵ A bemutatkozó látogatások sorát az előzetes tervekkel összhangban Gergely Miklósnál kezdte július 16-án. A protokolláris vizit alkalmat adott arra, hogy a magyar fél hivatalosan tájékoztathassa a nyugatnémet kirendeltségvezetőt olyan funkcionális kérdésekről, mint például a magáncéllal vagy munka céljára behozott termékek vámmentessége, az ország területén garantált utazási szabadság – a határsávokat kivéve –, valamint magánemberek meghívásának engedélyezése. Másrészről lehetőség nyílt Brückner előtt arra, hogy kéréseket fogalmazzon meg, így például jelezte, hogy a bemutatkozó látogatásokon túlmenően más prominens személyekkel, például a Magyar Nemzeti Bank elnökével is tárgyalna. Gergely nem zárkózott el a kérés teljesítésétől, ugyanakkor ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a viszonyosság elvét betartva, a Deutsche Bundesbank elnöke is fogadja Solti Bélát. Ez egy próbálkozás volt a diplomata részéről, amely a magyar fél engedékenysége esetén beválhatott volna, de mivel Gergely olyan feltételhez kötötte, amire vonatkozó hatásköre Brücknernek nyilvánvalóan nem volt, a téma lekerült a napirendről. Brückner továbbá kérte, hogy ha Frankfurtban a magyar kollégáknak bármilyen problémájuk adódna, neki jelezzék, valamint hogy a diplomáciai testületeknek járó „CD” rendszámok helyett a magyar állam másfajta megkülönböztető jelzést adjon gépjárműveiknek. Azzal érvelt, hogy nem tudnák szavatolni a viszonyosságot, illetve hogy nézne ki, ha az újságok címlapjain a frissen létesült kirendeltség gépkocsiján diplomáciai rendszám-tábla szerepelne. Gergely azon kérdésére, hogy a nyugatnémet vagy a magyar lapok reakcióitól tart-e, Brückner csak nevetéssel tudott válaszolni.³⁶

Gergely meglehetősen ironikus kérdésével rátapintott a lényegre, hiszen egyértelmű, hogy a sokat látott, tapasztalt diplomata kérésének komoly politikai indokai voltak. A korszakban a nyugatnémet külpolitika arra törekedett, hogy a világ minél

33 = = Uo.

34 = = ÁBTL 3.1.5. O-14030. Richard Böer. Feljegyzés, 1964. július 14.

35 = = ÁBTL 3.1.5. O-14838/1. Dr. Hardo Brückner. Kérdőív.

36 = = Uo. Gergely Miklós feljegyzése, 1964. július 17.

nagyobb hányadán hátráltassa az NDK-t külkapcsolatainak fejlesztésében. Ez fokozottan igaz volt azokra a függetlenedő országokra, melyek korábban Bonn szövetségeseinek gyarmatai voltak. Ezeken a területeken a nyugatnémet külpolitika kihasználva a helyzeti előnyt, elismertette magát, majd kereskedelmi missziók formájában anyagiilag is támogatta ezen államokat. Mindennek az volt az ára, hogy az NDK-val nem létesíthettek diplomáciai kapcsolatot, ellenkező esetben a Hallstein-doktrína értelmében az NSZK haladéktalanul megszakított volna mindennemű kapcsolatot a „renitens” állammal. Ugyanakkor nem zárták ki, hogy a keletnémet állam konzulátusokat, kereskedelmi kirendeltségeket létesítsen – akárcsak a nyugatnémetek 1963-ban a Varsó Szerződés országaiban –, de ezekre az épületekre nem kerülhetett ki az NDK lobogója, a járművek pedig nem kaphattak diplomata-rendszámot.³⁷ Ebből kifolyólag nem tudta, vagy inkább nem akarta a nyugatnémet állam a magyar kereskedelmi kirendeltségnek megadni a diplomáciai testületeknek kijáró rendszámokat, hiszen ez esetben a viszonyosság elvét érvényesítve saját képviselője is megkapta volna ugyanezt Magyarországon. Ez azonban nem kívánt precedenst teremtett volna, hiszen a fentebb említett országokban megszűnt volna Bonn jogalapja arra, hogy megakadályozza az ehhez hasonló legapróbb szimbolikus keletnémet térnyerést. Ráadásul egy ilyen engedmény egy NDK-t elismerő állammal szemben a hivatalos külpolitikai alapelv, a Hallstein-doktrína nyílt megsértése lett volna, ami a sajtón keresztül nyilvánosságra kikerülve komoly károkat okozhatott volna a nyugatnémet kormányoknak. Ezért Budapesten a külföldieknek kijáró megkülönböztetett, fehér alapon vörös „CK” feliratú rendszámot kaptak a nyugatnémet kereskedelmi kirendeltség és diplomáciai magángépjárműveire. A Gergely Miklóssal való tárgyalás tematikájából természetesen nem maradhatott ki az irodahelyiség mindeddig megoldatlan problémája sem. Brückner kifejtette, hogy ez a kérdés számukra több szempontból is nagyon fontos. Egyrésztől egyáltalán nem mindegy, hogy milyen körülmények között kell a képviselő alkalmazottainak dolgozniuk, másrésztől pedig az épület fogja reprezentálni hazájukat, a Szövetségi Köztársaságot, így az ingatlanok a szimbolikus térben is meg kell állnia a helyét. A kirendeltségvezető bár tisztában volt azzal, hogy későn érkeztek, így az igénylista végére kerültek, mégis hajlandó lett volna akár hosszabb időt is várni annak érdekében, hogy a lehető legjobb épületet kaphassák.³⁸ Brückner enyhített érvelésén, belátónak mutatkozott, és még abba is belement volna, hogy akár hosszabb időre a Gellért Szállóban legyen az irodájuk és az otthonuk, ha később impozánsabb épületet kaphatnak. Ugyanakkor felismerte, hogy az irodahelyiség kérdése kiváló lehetőség arra, hogy olyan szimbolikus előnyt csikarjon ki a magyar bürokráciától, amit az NSZK-nak nem kell viszonyoznia, hiszen a rendelkezésre álló ingatlanállomány városként eltérő volt, így ezen a téren lehetetlen volt a viszonyosság elvét száz százalékosan betartani. A kirendeltségvezető a tárgyalás egésze alatt jól megtervezett kettős játé-

37 = Gray, 2003: 104–106.

38 = ÁBTL 3.15. O-14838/1. Dr. Hardo Brückner. Gergely Miklós feljegyzése, 1964. július 17.

kot játszott: miközben megőrizte hazája jogalapját arra, hogy továbbra is minden téren dominálni tudjon a gyarmati sorból felszabadult országokban, az NDK „hátsó kertjében” olyan apró szimbolikus előnyöket próbált kialakítani, melyek – a magyar állam hajlandósága esetén – nem követelték meg az ellentételezést.

A Gergellyel folytatott tárgyalás másnapján Brückner már Becske Gyulát próbálta – Böer és Laub társaságában – meggyőzni arról, hogy a Népköztársaság útján³⁹ utaljon ki az NSZK kirendeltsége számára egy impozáns épületet, mely méltó lehet arra, hogy a későbbi nagykövetség otthonául is szolgáljon. Brückner kérésük jogosságát azzal indokolta, hogy a politikai viszony a két állam között szükségszerűen és belátható időn belül normalizálódni fog, így a kereskedelmi kirendeltség rövidesen követéssé fog átalakulni, aminek egyértelműen Budapest „diplomatanegyedében” van a helye. A magyar állam és az őt képviselő Becske hajthatatlan maradt, a nyugatnémet kirendeltségvezető személyes fellépése sem tudott érdemi változást hozni az ingatlankérdésben. Ellenben Brückner pozitív megítélése – Richard Böer korábbi szerény „bécsies” jellemzése – Becske Gyula szemében negatív irányba változott, szerinte Brückner „nyugatnémetesen” fölényesen és követelőzően lépett fel, az épület kérdéséből pedig politikai kérdést csinált.⁴⁰ Becske utóbbi megállapítása helytállónak bizonyult, hiszen Magyarországon a nyugatnémet állam szimbolikusan fel kívánt nőni az NDK-hoz, így az ingatlankérdés valóban politikai kérdéssé vált. A DTEI által ajánlott Izsó utca 5. szám alatti villát 1906-ban Malonyay Dezső építtette Lajta Bélával; megálmódói nem irodának, hanem lakóépületnek szánták.⁴¹ Korából és jellegéből adódóan óhatatlanul felmerült a funkcionalitás problematikája is. Amellett, hogy a Thököly út eldugott mellékutcainak egyikében helyezkedett el, ami nem felelt meg a nyugatnémetek reprezentativitásra vonatkozó igényének, még az alapvetően neki szánt szerepet is csak helyel-közzel tudta betölteni. Mindazonáltal ekkor még az NDK nagykövetsége is egy hasonló kondíciójú, de a „diplomatanegyedben” elhelyezkedő ingatlanban, az 1913-ban épült Dayka-villában⁴² székelt. A kifejezetten erre a célra készült impozáns Népstadion út⁴³ 101–103. szám alatti nagykövetségi épületet csak 1968-ban vehette birtokba a keletnémet állam.⁴⁴

Bonn végül kénytelen volt elfogadni a magyar állam által felajánlott irodaépületet. A döntés hátterében az állt, hogy Brückner felkereste az osztrák és amerikai követségek ideiglenes ügyvivőit, Friedrich C. Zanettit, illetve Owen T. Jonest, akik megosztották tapasztalataikat a frissen Budapestre akkreditált nyugatnémet kirendeltségvezetővel. A magyarországi körülményeket sokkal jobban ismerő két diplomata

39 == 1990-től Andrássy út.

40 == ÁBTL 3.1.5. O-14838/1. Dr. Hardo Brückner. Becske Gyula feljegyzése, 1964. július 17.

41 == Fodor–Búza (szerk.), 2015: 75.

42 == Benczúr utca 26.

43 == Ma Stefánia út.

44 == Napi Krónika. *Magyar Nemzet*, 1968. április 21. 4., MTVA Fotóarchívum. <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-VGtISGFvbIVQOEFQbVbJv2JZK3Rz-ZitTWNUIUVc3T2hZaElsSotFR1VpUTo> (utolsó letöltés: 2021. február 10.).

eloszlatta Brückner állami – DTEI – kézben lévő korlátlan ingatlankínálattal kapcsolatos prekonceptióit és illúzióit.⁴⁵ Feltételezhető, hogy közrejátszott az a felismerés is, hogy az épületet tekintve nem kerültek sokkal hátrányosabb helyzetbe, mint az NDK, arról pedig nem tudhattak, hogy ez a szituáció gyökeresen meg fog változni 1968-ban. Az NSZK kereskedelmi képviselője hosszas vita után, 1964. október 15-én beköltözött a XIV. kerület, Izsó utca 5. szám alatti ingatlanba.⁴⁶ A nyugatnémet diplomaták reprezentatív nagykövetségi épülettel kapcsolatos elképzelése hosszú ideig vágyálom maradt, hiszen a diplomáciai kapcsolatfelvétel után sem kaptak új székhelyet, hanem maradtak az egykori kirendeltségnek is otthont adó Malonyay-villában.⁴⁷ Az 1964-es nyugatnémet elképzeléseknek megfelelő ingatlant csak az egyesült Németország kaphatott: először, ideiglenesen – 1991. november 18-tól – az egykori keletnémet nagykövetség Stefánia úti épületét használták,⁴⁸ majd a magyar állam 1993. május 12-én visszaadta a második világháború előtti német nagykövetség épületét, a Várnegyedben található Úri utca 64–66. szám alatti ingatlant.⁴⁹

Az irodaépület kérdésének rendezése után egy jóval égetőbb és politikai szempontból kevésbé ingoványos probléma került előtérbe, a kirendeltség személyzetének hosszú távú elszállásolása. A sok esetben családostul ideköltöző nyugatnémet diplomatákat kezdetben a Gellért Szállóban helyezték el, ami a magyar állambiztonság szemszögéből egy kétségtelenül előnyös felállás volt, hiszen a hotelszobák lehallgatása jóval egyszerűbb volt, mint a privát lakásoké. Ez azonban nem maradhatott sokáig így, hiszen a fogadó állam alapvető kötelessége volt a diplomaták számára megfelelő lakások bérleti díj ellenében való biztosítása. Nyugatnémet részről a kirendeltségvezetői rezidenciát leszámítva nem volt különösebb, teljesíthetetlennek tűnő igény, ugyanakkor a lakások kiutalása meglehetősen vontatottan haladt, ami újabb ellentétet szült. A nyugatnémetek türelmetlenségével párhuzamosan a magyar szervek frusztrációja is növekedett, így az ügyeket sürgető Brückner több esetben szembesült kellemetlen, a múltat felhánytorgató, sértő megjegyzésekkel. Fodor Zoltán például többek között Budapest második világháborús „szétlövésével” indokolta azt, hogy a magyar szervek jóval lassabban juttatják lakásokhoz a diplomatákat, mint frankfurti kollégáik. Buzás József pedig azt javasolta a diplomatának, hogy magyarok körében ne nagyon beszéljenek hidakról.⁵⁰

A kirendeltség felállítását követően a nyugatnémet diplomaták törekedtek az intézmény jogköreinek nem hivatalos szélesítésére, valamint a követségeknek kijáró bánásmódot igyekeztek kikényszeríteni a magyar bürokráciától olyan területeken,

45 = = ÁBTL 3.1.5. O-14838/1. Dr. Hardo Brückner. Feljegyzés, 1964. július 31., Koordináló jelentés, 1964. július 29.

46 = = Uo. Jelentés, 1964. november 24.

47 = = NSZK Kereskedelemfejlesztési hivatal nyílt Budapesten. *Világgazdaság*, 1979. szeptember 14. 3.

48 = = Közlemények. *Népszabadság*, 1991. november 15. 14.

49 = = A Német Szövetségi Köztársaság..., 1993.

50 = = ÁBTL 3.1.5. O-14838/1. Dr. Hardo Brückner. Feljegyzés, 1964. augusztus 5.

ahol nem volt kötelező az ellentételezés. Azonban ezeket a próbálkozásokat a magyar fél minden esetben elhárította, és kezdeményezte azok hivatalos mederben történő megtárgyalását. Nem hagytak teret arra, hogy a nyugatnémetek olyan előnyökhöz juszanak, amik más országokban az NDK előtt tiltva voltak. Ez a fegyver kétélű volt, így amikor Becske Gyula, hivatkozva a diplomáciai testületekre vonatkozó szabályokra, vámmentesítési jegyzőkönyvet kívánt kitölteni Brücknerrel, a diplomata ugyanazzal az indokkal próbálta visszautasítani a kérést, mint amivel a magyar hatóságok az ő megkereséseiket, hogy esetükben nem követségről, csak egy kereskedelmi kirendeltségről van szó.⁵¹ Tekintve, hogy a kirendeltségvezető rövid ellenkezés után mégis hajlandó volt kitölteni a dokumentumot, úgy tűnik, hogy ez csak a korábbi sértésekre adott válasz volt. Ezt támasztja alá az is, hogy Brückner minden lehetőséget megragadott arra, hogy kirendeltségének diplomáciai külsőt kölcsönözzön. Ennek ékes példája, hogy miközben „irodája” és „rezidenciája” egyaránt a Gellért Szállóban helyezkedett el, messzemenőkig adott a külsőségekre. Megkövetelte a protokoll betartását, csak megfelelő rangú vendéget és csak előzetes bejelentés után volt hajlandó fogadni. A nála alacsonyabb rangú látogatókat beosztottjaihoz irányították. Ő maga viszont előszeretettel látogatta a többi nagykövetséget, ahol egyenrangú partnerként próbált fellépni.⁵²

Egy alkalommal még a szovjet nagykövetségénél is próbálkozott. Először telefonon, majd levélben kérte, hogy az ügyvivő, Nyikolaj Rodionovics Seleh fogadja őt. A protokoll értelmében az NSZK képvisellete csak a szovjet kereskedelmi kirendeltséggel vehette volna fel a kapcsolatot, így a szovjet nagykövetség válasza sem méltatta. Viszont nyugatnémet szempontból megérte a fáradságot, hiszen pozitív szovjet válasz esetén kiváló hivatkozási alap keletkezett volna arra, hogy más szocialista ország követségét is felkeressék. Bár a szovjet követséggel nem sikerült formálisan kapcsolatba lépni, Seleh ügyvivő országa és saját maga jó szándéka jeléül nem hivatalosan mégis fogadta Brücknert. A találkozón azonban leszögezte, hogy diplomáciai érintkezést semmi szín alatt nem kívánnak a nyugatnémet kereskedelmi kirendeltséggel folytatni, mert az nem csak a protokoll megszegését jelentené, hanem erősen sértené Magyarországot. Mindemellett hangot adott azon véleményének, hogy az NSZK tévúton jár akkor, ha a Hallstein-doktrínával próbálja sakkban tartani a kis országokat. Brückner megpróbált hasznot húzni a nem túl jól alakuló találkozókból, így Magyarország nyersanyagellátottságáról érdeklődött, ami a kirendeltség munkaköréhez idomuló téma lett volna. Seleh azonban erre sem volt hajlandó egyenes választ adni, csak arra figyelmeztette a kirendeltségvezetőt, hogy ne ringassák magukat olyan tévhitbe, hogy Magyarország nem tud megenni nélkülük.⁵³ Miután a szovjet ügyvivő kereken visszautasította Brückner formális és informális kapcsolatkeresését, a kirendeltség nem próbálkozott hasonló manőverrel.

51 = Uo. Feljegyzés, 1964. augusztus 12.

52 = Uo. Jelentés, 1964. november 24.

53 = Uo. Napi jelentés, 1964. szeptember 4.

A diplomatákon kívül a kirendeltség más beosztottjai is törekedtek a szigorú szabályok lazítására, bár teljesen más megfontolásból, mint a vezető diplomaták. A Gellért Szállóban működő kirendeltség a telexüzeneteket csak a szálloda gépével tudta eljuttatni Bonnba. A gépkezelőnek azonban kötelező volt minden üzenet másodpéldányát megőrizni. Az pedig, hogy a magyar állambiztonság ezekhez minden gond nélkül hozzáfért, nyílt titok volt még a kirendeltség alkalmazottai előtt is. Hans Jürgen Ockel – a kirendeltség titkára, a telexüzenetek kódolásának felelőse – megpróbálta rábírní a szállodai alkalmazottat, hogy a szabályzatot megkerülve tekintsen el másodpéldány elrakásától. Kérését nem teljesítették, a magyar állambiztonság számára viszont jelentették. Pedig Ockel csak munkát akart magának megspórolni, hiszen másodpéldány hiányában a telex tartalma részleges rejtjelezéssel is titok maradt volna. Mivel a szállodai telexes nem állt kötélnek, így a kirendeltség az üzenetek teljes „sifírozására” – rejtjelezésére – rendezkedett be, ami jelentős többletmunkát jelentett Ockel számára. Ellenben manőverével felhívta magára a kémelhárítás figyelmét, ráadásul próbálkozását nem apró szabályszegésnek, hanem egyenesen hírszerző tevékenységnek titulálták.⁵⁴

A kirendeltségvezetőnek további politikai „pofonokat” kellett elviselnie. Azok után, hogy a szovjet ügyvivő esélyt sem hagyott további találkozóknak, magyar részről az MNB elnöke (dr. László Andor államtitkár) az előzetes puhatolózások ellenére sem volt hajlandó fogadni, valamint Bognár Józseffel, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének elnökével sem tárgyalhatott.⁵⁵ Brückner nem viselte jól a sorozatos visszautasítást, illetve a számára teljesen nyilvánvaló állambiztonsági ellenőrzést, így amikor 1965. január 27-én Bécsből fogadott hívást, vehemensen kikelt a magyarországi helyzettel kapcsolatban: „A politikai helyzet siralmas – ezt a barátaim nagyon jól lehallgathatják – pocskék. Minden nap újabb udvariatság áll az NSZK ellen.”⁵⁶ A diplomata nem véletlenül vette ezeket rendkívül rossz néven, hiszen többről volt szó a saját önbecsülésénél, melybe a magyar bürokrácia lényegében lépten-nyomon belegázolt. Brückner és a kirendeltség nemcsak hazájukat, a Német Szövetségi Köztársaságot, hanem a nyugatnémet kormány, mindenekelőtt pedig a Gerhard Schröder külügyminiszter és Ludwig Erhard kancellár nevével fémjelzett Ostpolitikot is képviselték. A külügyminiszternek igazolnia kellett a közvélemény, az ellenzék és a kormány előtt, hogy a meghirdetett irányvonal helyes. A budapesti kirendeltség tulajdonképpen eredménykényszerben volt, hiszen előzetesen Magyarország konstruktív és problémamentes partnernek tűnt, ahol a legkönnyebbnek gondolták a kapcsolatfejlesztést. Schrödernek az 1965. szeptember 19-én tartandó Bundestag-választások előtt mindenképp szüksége lett volna pozitív visszajelzésekre, hiszen két oldalról is komoly kritika érte. Egyrészt az ellen-

54 = = ÁBTL 3.1.5. O-13471. Hans Jürgen Ockel. Javaslat, 1964. október 5., Jelentés 1964. december 8.

55 = = ÁBTL 3.1.5. O-14838/1. Dr. Hardo Brückner. Feljegyzés, 1964. szeptember 4., Tájékoztató jelentés, 1965. január 11.

56 = = Uo. Jelentés telefonlehallgatásról, 1965. január 27.

zékben lévő szociáldemokraták elégtelennek tartották a keletpolitika eredményeit, és fokozottabb nyitást szorgalmaztak, a másik oldalról pedig a kereszténydemokraták – a kormánykoalíció nagyobb pártja – a szocialista országok felé tanúsított „lojális politika miatt” bírálták.⁵⁷ A budapesti kirendeltségre tehát hatalmas nyomás nehezedett otthonról, de a magyar bürokráciát ez nem hatotta meg, a nyugatnémet diplomatáknak csak nagyon szűk mozgásteret engedtek. Magyarország minden szempontból védte az NDK és a keleti blokk érdekeltségeit, és nem volt hajlandó tolerálni a nyugatnémetek legapróbb térnyerését sem, így Brückner és csapata meglehetősen kellemetlen szituációban találta magát.

1964-ben a kereskedelmi kirendeltségek felállításakor és az azt követő három évben fokozatosan kirajzolódtak a nyugatnémet és a magyar elképzelések közti óriási különbségek. Már a kirendeltségek felállításakor látszott, hogy a magyarok nem kívánnak reprezentatív épületet adni Bonn képviselőinek, és a megkötött egyezmény kereteit sem szeretnék nem hivatalos formában bővíteni. A nyugatnémet diplomaták és a külügyminisztérium elképzelése az volt, hogy Magyarországon gyorsan célt lehet érni, és látható politikai eredményeket tudnak szállítani még az 1965-ös választások előtt. Erre azonban nem került sor, mert a magyar szervek minden tekintetben rugalmatlannak bizonyultak. Ugyanakkor az NSZK sem lépett ki külpolitikai direktívájának árnyékából, hiszen a fejlődő országoktól pont ugyanilyen rugalmatlanságot várt el az NDK kirendeltségeivel és konzulátusaival szemben. A behatolási politika csak annyiban volt sikeres, amennyit a magyar vezetés engedni akart, az pedig nem volt más, mint a kereskedelem stabilizálása és a már meglévő kereteken belüli fokozása. A magyar politika 1967-ig sikeresen hitette el a nyugatnémetekkel, és talán még bízott is abban, hogy a gazdasági kapcsolatokon kívül a politikaiak is fejlődhetnek, bár erre a kirendeltség megalakulásakor esélyt sem adtak. Amikor Románia bizonyította különutas külpolitikáját, és a Varsói Szerződés tagállamaival való egyeztetés nélkül megegyezett az NSZK-val, az álarc lehullott, és Magyarország egyértelmű válaszüthoz érkezett. A magyar politikai vezetésnek fontosabb volt a készülő belpolitikai reform biztosítása, mint a külpolitikai szabadság, így nem léphetett a román útra, hanem engedett a keletnémetek és lengyelek által kikényszerített, „varsói diktátumként”⁵⁸ ismertté vált új szovjet direktívának, mely értelmében Magyarország csak Bulgáriát előzhette meg a Bonnal való kapcsolatrendezés tekintetében. Ezzel a nyugatnémetekkel való diplomáciai kapcsolatfelvétel reális esélye hosszú időre lekerült a napirendről, csak 1973. december 20-án került rá sor.

57 = = ÁBTL 3.1.5. O-13470/1. Hermann Kersting. Jelentés, 1964. szeptember 5., Jelentés, 1965. február 4.

58 = = Az elnevezés Békés Csabától származik (Békés, 2009: 318–320).

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)

3.1.5. Operatív dossziék

O-13087. Meta Maria Pireau

O-13470/1. Hermann Kersting „Fürge”

O-13471. Hans Jürgen Ockel

O-13900. Karl Hübner

O-14011. Avila Maria Harlander „Cili”

O-14013. Karl Heinz Homer „Ujonc”

O-14027. Georg Hoppen

O-14029. Marie Luise Minna Julia Keilwagen

O-14030. Richard Böer

O-14829. Jacobine Strang „Vénlány”

O-14836. Dr. Robert Laub

O-14838/1. Dr. Hardo Brückner

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL-OL)

XIX-J Külügyminisztérium

I-j. NSZK (1945–1964)

=== Hivatkozott irodalom ===

Békés, 2004

Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945–1990.* Budapest, Gondolat.

Békés, 2009

Békés Csaba: Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság 1967–1975. In Tischler János (szerk.): *Kádárizmus – mélyfúrások.* Budapest, 1956-os Intézet. 315–351.

Gray, 2003

Gray, William Glenn: *Germany's cold war – The global campaign to isolate East Germany 1949–1969.* Chapel Hill, The University of North Carolina Press.

Kiss, 1976

Kiss J. László: Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig. A magyar–NSZK kapcsolatok egy évtizede 1963–1973. *Külpolitika*, 3. sz. 40–65.

Ruff, 2007

Ruff Mihály: A két német állam. In Békés Csaba (szerk.): *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban.* Budapest, 1956-os intézet – Gondolat.

Fodor–Búza (szerk.), 2015

Zuglói Lexikon. Szerkesztette: Fodor Béla és Búza Péter. Budapest–Zugló, Budapest Főváros XIV. Kerület Zuglói Önkormányzata – Herminamező Polgári Köre.

=== Nyomtatásban megjelent források ===

A Német Szövetségi Köztársaság..., 1993

A Kormány 76/1993. (V. 12.) Korm. rendelete. A Német Szövetségi Köztársaság követési ingatlanának tulajdonjogáról. *Magyar Közlöny*, május 12. 3322.

A magyar külpolitika dokumentumai, 1963

A magyar külpolitika dokumentumai. 3–4. sz. Külügyminisztérium Dokumentációs Osztály. 1963. december 31.

Statisztikai Évkönyv 1948

Statisztikai Évkönyv 1948. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1950.

Statisztikai Évkönyv 1949

Statisztikai Évkönyv 1949. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1950.

Statisztikai Évkönyv 1950

Statisztikai Évkönyv 1950. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1951.

Statisztikai Évkönyv 1951

Statisztikai Évkönyv 1951. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1952.

Statisztikai Évkönyv 1952

Statisztikai Évkönyv 1952. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1953.

Statisztikai Évkönyv 1953
Statisztikai Évkönyv 1953. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1954.

Statisztikai Évkönyv 1954
Statisztikai Évkönyv 1954. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1955.

Statisztikai Évkönyv 1955
Statisztikai Évkönyv 1955. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1957.

Statisztikai Évkönyv 1956
Statisztikai Évkönyv 1956. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1958.

Statisztikai Évkönyv 1957
Statisztikai Évkönyv 1957. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1959.

Statisztikai Évkönyv 1958
Statisztikai Évkönyv 1958. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1960.

Statisztikai Évkönyv 1959
Statisztikai Évkönyv 1959. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1960.

Statisztikai Évkönyv 1961
Statisztikai Évkönyv 1961. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1962.

Statisztikai Évkönyv 1962
Statisztikai Évkönyv 1962. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1963.

Statisztikai Évkönyv 1963
Statisztikai Évkönyv 1963. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1964.

Statisztikai Évkönyv 1964
Statisztikai Évkönyv 1964. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1965.

Statisztikai Évkönyv 1965
Statisztikai Évkönyv 1965. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1966.

Statisztikai Évkönyv 1966
Statisztikai Évkönyv 1966. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1967.

Statisztikai Évkönyv 1967
Statisztikai Évkönyv 1967. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1968.

Statisztikai Évkönyv 1968
Statisztikai Évkönyv 1968. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1969.

Statisztikai Évkönyv 1969
Statisztikai Évkönyv 1969. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1970.

Statisztikai Évkönyv 1970
Statisztikai Évkönyv 1970. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1971.

Statisztikai Évkönyv 1971
Statisztikai Évkönyv 1971. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1972.

Statisztikai Évkönyv 1972
Statisztikai Évkönyv 1972. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1973.

Statisztikai Évkönyv 1973
Statisztikai Évkönyv 1973. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1974.

==== **Sajtó** ====

Magyar Nemzet

Népszabadság

Világgazdaság

==== **Internet** ====

M. Szebeni, 2009

M. Szebeni Géza: Vigyázó szemetek Moszkvára vessétek... avagy Kádár és a német kancellárok. *Grotius*. http://www.grotius.hu/doc/pub/FOEPEY/2009_60_m.szebeni_geza.pdf (utolsó letöltés: 2021. március 31.).

MTVA Archívum Fotóarchívum. <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-VGtISGFvblVQOEFQbVBJV2JZK3RzZitTWVNIUVc3T2hZaElsSotFRiVpUTo> (utolsó letöltés: 2021. február 10.).

Kulcsszavak

=====

NSZK, NDK, külpolitika

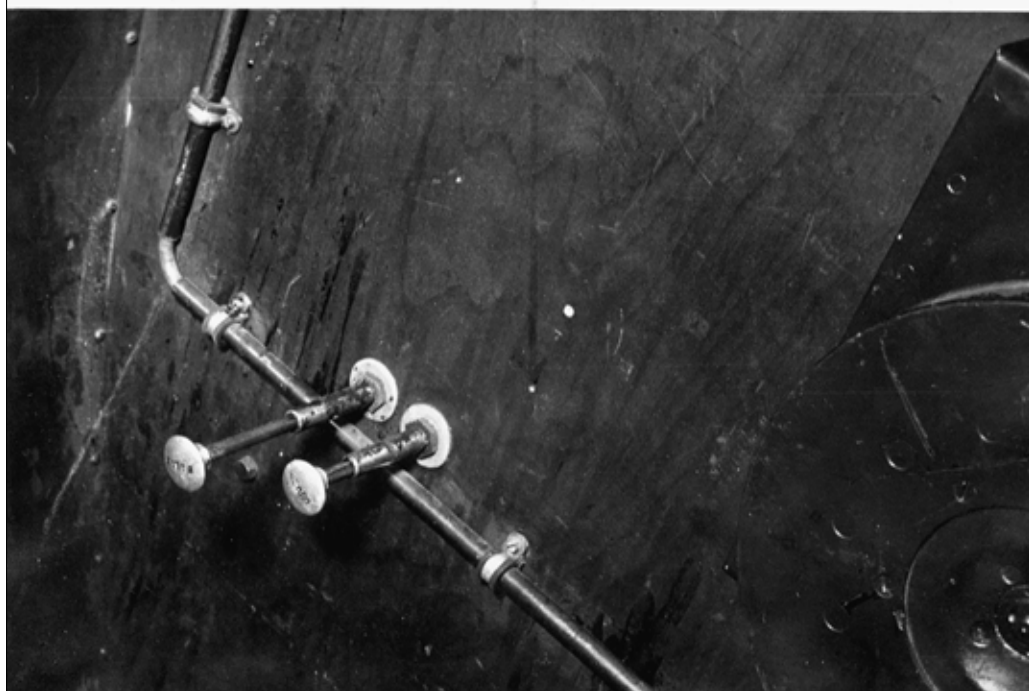
/ Establishment of the West- German Trade Office in Budapest /

In the autumn of 1963, Hungary and the FRG agreed on establishing mutual trade offices to stabilize their economic relations and improve the relations between the two countries and their citizens in the long term. This study examines the difficulties and the consequences related to the establishment of the offices from both commercial and political aspects.

The paper points out that the concepts of the two countries regarding the implementation in practice stood in contradiction. Hungary tried to capitalize as much as possible on the commercial aspects of the agreement but refused to make political or cultural concessions to the FRG to the detriment of the GDR. However, Bonn's objective was to obtain political concessions in Budapest as soon as possible, by strengthening the economic relations. As a result, the West German representatives in Budapest were confronted on many issues with the Hungarian bureaucracy.

The establishment of the trade offices was not plain sailing. Nevertheless, it guaranteed stable trade until 1967 as well as a perspective to settle political relations between the two countries.

Válaszfal vezetőfülke felé eső
oldalán látható folytonossági
hiány.

===== Petrás Éva =====

/// „Békés együttélés helyett békés együttműködés”¹

Kerkai Jenő SJ ún. somogyi terve 1964-ből

A címben idézett gondolat, „békés együttélés helyett békés együttműködés”, Kerkai Jenő jezsuita pátertől származik,² aki egy 1964-ben készült írására visszautalva írta naplójába ezt a mondatot. Az írás célja szerint körüljárta a római katolikus egyház cselekvési lehetőségeinek néhány elképzelhető új területét a kádári Magyarország viszonyai között. Forrásközlésünk első dokumentuma ezt az ún. „somogyi terv”-et tartalmazza, míg a második, rövid dokumentum Kerkai vonatkozó naplórészlete. Az „együttélés” inkább passzív, míg az „együttműködés” aktív attitűdöt feltételez. Kerkai maga is erre a különbségtételre építette fel tervezetét, amelyet a feljegyzésen található autográf jegyzet szerint 1964 áprilisában írt és Kádár János számára is megküldött. Nem arról van azonban szó, hogy Kerkai Jenő 1964-ben, hosszú börtönévek után, egészségi állapotában megrendülve, egyszerre csak szolgálatait ajánlotta volna fel a rendszer és annak vezetője számára. Éppen hogy nem, hiszen mi sem állt tőle távolabb, mint amit „együttműködés” címszóval maga a rendszer forszírozott a katolikus egyház vezetői és tagjai számára. Vagyis nem a békepapság útjára gondolt, nem is állambiztonsági értelemben használta a szót, amikor „együttműködésről” beszélt, de még csak nem is „a túlélni, ahogy lehet” praxisát akarta legitimálni. Arról gondolkodott, hogy a katolikus egyháznak, tágabban pedig a kereszténységnek milyen szerepe

1 = = Kerkai beadványa is a témája volt az NKE EJKK Molnár Tamás Kutatóintézete által 2020. március 6-án rendezett Értelmiség a Kádár-korszakban – viták és irányzatok című konferencián elhangzott „Békés együttélés helyett békés együttműködés – Katolikus modus vivendi-variációk a kádári Magyarországon az 1960-as és 1970-es években” c. előadásomnak.

2 = = Kerkai Jenő SJ (1904–1970), jezsuita szerzetes, a Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testülete, az 1935-ben alapított KALOT létrehozója, fő szervezője és országos elnöke. 1949-ben letartóztatták, összességében tíz év börtönbüntetésre ítélték, amelyet rövid, 1956–1957-es megszakítással maradéktalanul letöltött. 1959-es szabadulása után Dunaharaszttiban a MAHART-nál volt fizikai dolgozó, majd a püspökszentlászlói egyházi szociális otthonban lett segédlelkész. 1964-től haláláig Pannonhalmán élt. Életről többek között lásd András–Bálint–Szabó (szerk.), 1995; Balogh, 1996: 42–72.; Cseszka, 2006: 683–692.; pereiről: Bánkuti, 2011: 96–98.

lehetne a magyar társadalomban, milyen értékszempontokat hozhatna be, miközben saját helyzetét stabilizálja. Konkrét javaslatot is tett beadványában, amely Somogy megyében modellezte a nagyobb egyházi társadalmi szerepvállalás jótékony hatását az egészségügyben és a termelőszövetkezeti gazdálkodásban.

A javaslat előképe, modellje a két világháború közötti legsikeresebb katolikus hivatásrendi szervezet, a Katolikus Agrárfűzési Legényegyletek Országos Testülete, a KALOT volt, amelynek Kerkai egykor országos elnökeként működött. Somogyra nem véletlenül esett választása. Ezt indokolta helyismerete, tapasztalata, valamint a KALOT betiltása után rövid ideig működő és nevéhez köthető ún. „somogyi kísérlet” is, amely lelkipásztori, szociális és gazdasági szempontok együttes alkalmazásával éltette volna tovább a KALOT-tradíciót. Akkor ez nem valósulhatott meg, de úgy tűnik, Kerkai megőrizte az ötletet, melynek nyomán az 1960-as évek első felében a világegyházi trendek – a II. vatikáni zsinat és tanításai – hatására és a magyar belpolitikai helyzet változásait tapasztalva elevenítette fel és gondolta tovább a korábbi elképzeléseket.

Kerkai kezdeményezése a katolikus egyház és a szocialista állam, tágabban pedig a kereszténység és a marxizmus közötti közeledésre nagyon is aktuális volt, a gondolat az 1960-as években mondhatni reneszánszát élte. Rónay György katolikus író, esztéta, a *Vigília* 1969 és 1978 közötti főszerkesztője így fogalmazta ezt meg egy 1967-es interjújában: „Európa két szellemi nagyhatalma a katolicizmus és a marxizmus; az összes többi kisebb-nagyobb hatósugarú eszmeiség is végeredményben e kettő egyike felé orientálódik. Mind nyilvánvalóbb, hogy Európában sem a kommunisták, sem a katolikusok nélkül nem oldhatók meg a politikai és társadalmi problémák. Ezért a presztizs-vitáknál ma fontosabb megkeresni az érintkezési pontokat, hogy közös erőfeszítéseket lehessen tenni a békéért és az emberi méltóságot ért sértések visszaszorításáért. Az a párbeszéd, ami ebből a felismerésből a nyugati marxisták és katolikusok között kialakult, szerencsés kezdet.”³

A kádári Magyarországon azonban alapvetően mások voltak a feltételek egy ilyen párbeszédre, mint Nyugat-Európában,⁴ hiszen a katolikus egyház és az állam viszonyának terheltsége, az aszimmetrikus erőviszonyok, az államszocializmus egyházpolitikája – vagyis az egyházüldözés realitása – összehasonlíthatatlanul más keretfeltételeket jelöltek ki erre. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. júniusi határozatában ugyan kimondta, hogy „mivel az egyházak a szocializmus körülményei között is hosszú ideig létezni fognak, szükséges a szocialista állam és a különböző egyházak közötti együttműködés,”⁵ de ez az együttműködés az 1956-os forradalom után az egyházakkal újrakötött megállapodások által ismét megszilárdított és meghatározott régi keretek között folyhatott csupán. Bár a II. vatikáni zsinat (1962–1965) pozitívan hatott a helyi

3 = = Látogatóban. *Élet és Irodalom*, 1967. április 15. In: Rónay, 2004: 21.

4 = = A nyugat-európai és a magyar helyzet különbségének elemzéséhez lásd Hatos, 2014: 23–39.

5 = = Balogh–Gergely (szerk.), 2005: 1003.

egyházak, köztük a magyar katolikus egyház életére is, és 1964-ben a kádári külpolitika nagy sikereként létrejöhetett egy részleges megállapodás is a Vatikán és a Magyar Népköztársaság között,⁶ mindazonáltal a Vatikán új keleti politikája, az Ostpolitik, amely virágkorát éppen az 1960-as és 1970-es években élte, mégsem tudta a kereteket lényegesen kitágítani.

Nem tudjuk, Kádárhoz ténylegesen eljutott-e Kerkai írása, és a helyzet ismeretében „természetesnek” kell tekintenünk azt is, hogy terve papíron maradt csupán, valódi esély a megvalósulására nem volt. Pusztán gondolat kísérlet formájában is tanúsodik azonban arról a szociális, gazdasági és teológiai potenciálról, amely a modern katolikus társadalomtudományos gondolkodásban rejlett, és amelynek haláláig fáradhatatlan munkása és jelentős képviselője éppen Kerkai Jenő volt.

I. DOKUMENTUM

Tervezet

az Állam és az Egyház együttműködési módjainak és lehetőségeinek kikísérletezésére

I. A kísérlet célja.

1. Az Állam és az Egyház közötti rendszeres és módszeres együttműködés országos megszervezése előtt az országos együttműködést célzó kísérletként *egy tájegységen belül* (egyetlen megyében) *kísérletezni az együttműködés módjait és lehetőségeit.*
2. A kísérlet végrehajtását *állami és egyházi szakképzett megbízottak végeznék*, akik mindkét részről *egyenrangú félként a kölcsönös tisztelet és bizalom alapján* állnának. Az Egyház részéről magam vállalom a kísérlet irányítását, mint aki ismerem a Vatikán intencióit és bizalmát bírom. Társakul magam mellé egyházi részről csak szakképzett, az állam iránt jóindulatú, **XXIII.** János-szellemiségű⁷ egyháziakat,⁸ esetleg vallásos civileket fogadok el, elsősorban dr. Takáts Ágostont⁹ (Pécs, Uránváros 36.), mint régi munkatársamat.

II. A kísérlet módja.

Jelenleg két olyan területet látok, ahol az Állam és Egyház részéről a rendszeres és módszeres együttműködés nemcsak lehetséges, hanem hasznos, sőt szükséges: a mezőgazdaság és egészségügy.

6 == Balogh–Fejérdy–Szabó, 2018.

7 == XXIII. János (Angelo Giuseppe Roncalli, 1881–1963), 1958 és 1963 között római pápa.

8 == Kerkai itt a II. vatikáni zsinat szellemiségét képviselő katolikusokra gondol.

9 == Dr. Takáts Ágoston (1921–2005), matematikus, egykori jezsuita szerzetesnövendék, 1947-ben Kerkai közvetlen mozgalmi munkatársa. 1948-ban börtönbe került, majd három évet a recski munkatáborban töltött.

1. *A mezőgazdaság területén* sorsdöntő a közösségi gazdálkodás virágzásának előmozdítása, termelékenységének fokozása. Az anyagi érdekeltségen túli kedvet, munkakedvet, életkedvet mi tudjuk felébreszteni. Mezőgazdasági viszonylatban a megyei kísérlet hármas irányt vehetne:

a. a tsz-dolgozók többségét kitevő *nők lelki energiáját leghatékonyabban egy nagy tény által ébreszthetnők fel*. Általában a magyar paraszt, de elsősorban a paraszt nő számára nem agitáció, hanem tények kellene. Ilyen nagy tény lenne, ha az ország területéről 20–30 mezőgazdaságilag és kertészetileg magasan képzett apácát összetoboroznánk, akik alkalmas helyen *egy tekintélyes kertészet közösségi megművelésével bemutatnák ezen életforma értékeit és szépségeit*.

b. Ugyanilyen nagy tény lenne a kísérleti megyében *járásonként egy mintafalu létrehozása*, mely az egész járásban éreztetné hatását.

Ezekben a mintafalvakban *az elsődleges főmunka az együttműködő állami és egyházi erők részéről a mintafalu kialakítását célzó összedolgozó erőfeszítés a vallási tértől a kulturális, gazdasági és szociális téren keresztül a politikumig, vagyis az egyházközségtől a Hazafias Népfrontig*.

c. a kísérleti megye területén mind a férfiak, mind a nők számára állami és egyházi közös előadó gárdával *tanfolyamok tartása a közösségi élet és közösségi gazdálkodás mélyebb megalapozása céljából*. Ezekben a tanfolyamokon előre megállapított közös program alapján egyházi részről a vallási és erkölcsi alapvetés, állami részről pedig a tudományos, gazdasági és politikai (Hazafias Népfront) kifejtés és továbbképzés történnék a vallásos rétegek (elsősorban az egyházközségi vezetőség) számára, az új szociális rendbe való beilleszkedés és abban való tevékeny részvétel céljából.

2. *Egészségügy területén* jelentős a népegészségügy és szociális ellátás minőségi emelkedése.

a. *a Vöröskeresztben való együttműködés* ugyancsak megvalósítható, amennyiben az egyéni és közösségi felelősségtudat kifejlesztésében az Egyház jelentős segítséget nyújthat, továbbá a beteg- és családgondozás területén ugyancsak jelentős tapasztalattal rendelkező egyháziak állnak rendelkezésre.

b. a szépen fejlődő szociális otthon hálózat sajnos nem rendelkezik elegendő személyzettel, ugyancsak megoldható lenne *állami és egyházi előadó gárdával központilag a szociális otthonok számára hivatástudattal és szakértelemmel rendelkező ápoló- és gondozó személyzet kiképzése*.

III. a kísérlet várható eredménye.

Ezen kísérlet teljesen megfelel mind XXIII. János „Pacem in terris” enciklikája¹⁰ szellemének, mind az MSZMP Központi Bizottsága februári határozatainak a mezőgazda-

¹⁰ = = A „Pacem in terris” („Békét a földön”) kezdetű enciklikát XXIII. János pápa 1963. április 11-én adta ki.

ság helyzetéről,¹¹ mind pedig Kádár János miniszterelnök beszédének a Hazafias Népfront országos kongresszusán.¹² Ezt a kísérletet már meg lehetett és meg kellett volna kezdeni 1948-ban, nem rajtam múlt, hogy nem kezdődött meg. Most viszont megvan rá a mód és lehetőség, a történelem is sürget, magam részéről maradék erőmmel rendelkezésre állok. (Csak megemlítem, hogy fenti mindkét területen az Egyháznak évezredek érdemei vannak, hisz Európa összes népeit szerzetesek tanították meg a földművelésre, a kórházak, szeretetotthonok nagy része pedig egyházi kezelésben volt.)

A kísérlet megyei jellegű, melynek megvalósítására Somogy megyét javaslom, mivel népiségi és vallási szempontból tájegységet alkot, magam is ezt a területet ismerem legjobban.

A kísérlet, amennyiben nem vezet a kívánt eredményre, bármikor módosítható vagy megszüntethető.

Amennyiben a kísérlet eredményes, fokozatosan kiterjeszhető az egész országra, melynek eredménye – rendületlenül bízom benne – az egész magyar nép további felemelkedése.

Püspökszentlászló, 1964. április 5.

[OSZK Kt. 216. f. 495. ő. e. Kiemelések az eredetiben.]

2. DOKUMENTUM

Részlet Kerkai Jenő naplójából, 1966

Január vége felé tavaszias újjászületés érzése lüktet megfiatalodott testemben – lelkemben. Ilyesféle zsongott 1964-ben is, mikor az infarctus cordis kíméleti hónapjai múltával kialakultak a „somogyi terv” körvonalai.

Ezt a tervet eljuttattam Kádár János min. elnök és pártfőtitkár úrhoz. Lényege abban állt, hogy a békés együttélés helyett a békés együttműködés kísérletét kellene kitapasztalni egyetlen megye területén az Egyház és Állam szociális erői között.

Nemsokára megtudtam a Kádár körüli „agytröszt” véleményezését:

- a terv jó, de még korai – így az egyik.
- a terv okos, de még veszélyes – így a másik.

11 = = A kollektivizálás befejeződése és a szocializmus alapjainak lerakását deklaráló nyilatkozatok után már 1963-ban megindult az agrárszektor reformjáról szóló tervezés. Erről lásd: Varga, 2018: 2. a paraszti életforma válságát, a magyar parasztságnak társadalmi tömbként való eltűnését és ennek következményeit elemzi társadalomtörténeti szempontból: Horváth, 2020: 13–53.; Ö. Kovács, 2020: 55–96.

12 = = Kerkai itt vélhetően Kádár Jánosnak a Hazafias Népfront Országos Tanácsa 1961. december 8-i ülésén tartott felszólalására gondol: „Aki nincs a Magyar Népköztársaság ellen, az vele van; aki nincs az MSZMP ellen, az vele van; és aki nincs a népfront ellen, az vele van.” Kádár, 1961: 3–4.

A harmadik talán a legtalálóbbs és őszintébb:
– Jó, jó, de mi lesz a Párttal, ha az egyházi erők is dolgozni kezdenek...?
Ezzel zátonyra is futott...

[OSZK Kt. 216. f. 498. ő. e. 12. és 12/a. Kiemelés az eredetiben.]

=== Levéltári források ===

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.)
Nagy Töhötöm személyi hagyatéka. 216. f. 495. ő. e.; 216. f. 498. ő. e. 12. és 12/a.

=== Hivatkozott irodalom ===

András–Bálint–Szabó (szerk.), 1995
András Imre – Bálint József – Szabó Ferenc (szerk.): *Kerkai Jenő emlékezete*.
Budapest, Kerkai Jenő Egyházsociológiai Intézet.

Balogh, 1996
Balogh Margit: A „Kisatya”: Kerkai Jenő SJ. (1904–1970). In: *Az idő élén jártak. Kereszténydemokrácia Magyarországon (1944–1949)*. Szerkesztette: Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál. Budapest, Barankovics István Alapítvány. 42–72.

Balogh–Fejérdy–Szabó, 2018
Balogh Margit – Fejérdy András – Szabó Csaba: Az 1964-es magyar–szentszéki részleges megállapodás. *Archivnet*, 6. sz. <http://www.archivnet.hu/az-1964-es-magyar-szentszeki-reszleges-megallapodas> (letöltés: 2021. február 21.).

Balogh–Gergely (szerk.), 2005
Balogh Margit – Gergely Jenő (szerk.): *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*. 2. kötet. Budapest, História – MTA TTI.

Bánkuti, 2011
Bánkuti Gábor: *Jezsuiták a diktatúrában. A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya története 1945–1965*. Budapest, L’Harmattan – Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – ÁBTL. 96–98.

Cseszka, 2006

Cseszka Éva: Jezsuita életút a diktatúrák árnyékában. Kerkai Jenő politikája.

In: *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig.*

Szerkesztette: Szilágyi Csaba. Piliscsaba, PPKE BTK. 683–692.

Hatos, 2014

Hatos Pál: Keleti politika – nyugati gyökerek. A vatikáni Ostpolitik kulturális kontextusa. *Pro Minoritate*, 1. sz. 23–39.

Horváth, 2020

Horváth Gergely Krisztián: a vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. Kortárs szempontok egy évtized értékelésében. In: *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években.* Szerkesztette: Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián. Budapest, BTK – NEB. 13–53.

Ö. Kovács, 2020

Ö. Kovács József: a téeszneurózisról. „Gyenge” téeszek és földügyek a kollektivizált vidéki Magyarországon. In: *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években.* Szerkesztette: Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián. Budapest, BTK – NEB. 55–96.

Rónay, 2004

Rónay György: Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Budapest, *Vigilia*. 21–30.

Varga, 2018

Varga Zsuzsanna: az Új Gazdasági Mechanizmus elfeledett sikertörténete: a termelőszövetkezeti szektor. *Betekintő*, 2. sz.

==== Sajtó ====

Kádár, 1961: 3–4.

Kádár János felszólalása a Hazafias Népfront Országos Tanácsa 1961. december 8-i ülésén. *Népszabadság*, 1961. december 10.

Kulcsszavak

=====

katolikus egyház, Kádár János, egyházak

/ “From Peaceful Coexistence to Peaceful Cooperation” /

**The so-called “Somogy Project”
of Jenő Kerkai SJ in 1964**

Jenő Kerkai, an outstanding social thinker and organizer of the Catholic agrarian youth before World War II and a persecuted Jesuit in the 1950s, elaborated a detailed project on a possible cooperation of the Hungarian Catholic Church and the communist state in 1964. The project was not a submission to the anti-religious aims of the atheist regime by any means. However, experiencing the new waves of Christian-Marxist dialogue as a consequence of Vatican Council II and resulting from his pre-war experiences, Kerkai outlined a pro-active cooperation of church and state in certain social issues like agriculture and healthcare, which he intended to model in one county of Hungary, in Somogy. He sent his plan to János Kádár, the first secretary of the Hungarian Socialist Workers’ Party, but did not receive a reply.

Our source publication contains two relevant documents: Kerkai’s description of the Somogy project and a detail from his diary reflecting the outcome of his plans.

= Dühöngő =
////////////////////

===== Hajnal Géza =====

/// „Nem találunk szavakat”

Szőnyi Tamás Molnár Gál Péter (MGP) naplójáról írt kritikáját olvasva Esterházy Péter legendás kezdőmondata jutott az eszembe.¹ Szőnyi asztalt beszakító kétkötetes remekét, a *Titkos írást*² rendszeresen forgatom tanulmányaim írása közben. Szerzőjével egyszer-kétszer váltottam szót az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTTL) kutatótermében vagy éppen a szomszédos Hunyadi téri csarnokban.³ Tudása, hozzáállása elismerésre méltó, emellett habitusa is megfogott. Így nem valamiféle szakmai bajszhúzogató inspirálja cikkemet, hanem annak végig-gondolása, hogy nem tévedett-e, mikor MGP-re koncentrálna az alábbi bekezdést írta recenziójában:

„MGP tudhatta, hogyan oldott meg egy hasonlóan emberpróbáló feladványt Esterházy Péter, miután elégették az édesapja ügynöki munkásságát őrző dossziékat. Ismerhette Esterházy módszerét, láthatta, miként működik, s ehhez képest is alakíthatta ki a magáét. Az író időrendben, akár mondatonként, sőt olykor szavanként reflektált apja jelentéseire. MGP más módszert választott.”⁴

Érteni vélem, hogy Szőnyi Tamás Esterházy Péter kapcsán elsősorban a *módszerére* kíván reflektálni, erről is kifejtem majd a véleményemet, de nehezen tudok elmenni a *megoldott emberpróbáló feladvány* mellett. Valóban megoldotta EP a feladványt? Ahogy az író maga kérdezhetné: Mit is oldott meg? Talán a *megpróbálta megoldani* lett volna a pontos kifejezés, az immár nagykorúvá vált *Javított kiadás* című regény említése kapcsán.⁵ Esterházy Péternek azonban – ellentétben mondjuk két íróval, Csurka Istvánnal és Tar Sándorral, akiknek a saját múltjukkal kellett elszámolniuk – nem a maga bűnével, árulásával (hosszan sorolható) kellett szembenéznie, hanem az akkor már halott apjával. Újraolvasva szövegét, ennyi év távlatából még inkább látszik, hogy a fiút nem csupán az apja üdve izgatta, hanem a sajátja is. Hogy mi lesz ővele,

1 = Szőnyi, 2020.

2 = Szőnyi, 2012.

3 = „Kimentem a közeli piacra banánért” – írja Esterházy Péter apja állambiztonsági tevékenységével kapcsolatos iratainak tanulmányozása közben.

4 = Szőnyi, 2020.

5 = Esterházy, 2002.

hogy ez a szégyenletes ügy, az apa ügynök volta, napvilágra került. Hol lesz a helye íróként, aki éppen befejezte tíz év óta írt családregényét, a *Harmonia celestis*,⁶ ha tetszik, az apja márványba faragott szobrával. (Persze erről szó sincs...) Mi lesz a családjával, a családjával *nevével*? Mit kell máshogyan értelmeznie, elsősorban magának – később olvasóinak – a saját korábbi szövegeiben? Tehát a *Javított kiadás* elsősorban Esterházy Péterről, nem pedig Esterházy Mátyásról szól. Az apák és fiúk problémakör újra és újra fölvetődő dilemmáinál mindig nyugvópontra jutunk, ha elfogadjuk alapvetésül: mindenki a maga tetteiért felelős. Jelen esetben a fiú azért, hogy hogyan ír az apjáról. Lehetséges, hogy többet ártott apjának a *módszerével* – jelesen a könyvírással, jelentései ízekre szedésével –, mint amit megérdemelt. Noha két évig hordozta magában a családján esett szégyenfolt okozta fájdalmat, ami ebből a szempontból nagy idő, de mégsem volt türelme megvárni, hogy kihűljenek a frissen olvasott akták, lecsillapodjanak a jogosan feltörő indulatai, hogy kellően eltávolítsa magától a problémát. Hanem a saját eszközével, az írással próbálta feldolgozni a történeteket. Az írást mint terápiát próbálta alkalmazni. Dés László emlékezett⁷ vissza barátja halála után élete traumájára, s érthetően elfogult mondataiból is kiviláglik, hogy a feldolgozás nem sikerült. *Hiába írta ki magából*. Dés szerint etikailag, irodalmilag, esztétikailag rendben van a könyv, *nagy írás és nagy emberi tett*, csak éppen mentálisan nem használt.

A *Javított kiadás* megjelenése után három évvel Vámos Miklós (az ő apja életében is voltak szégyenfoltok: Rajk titkára volt) faggatta kollégáját egy pódiumbeszélgetésen.⁸ Vámos dicsérte a könyvet, ám az volt a benyomása, hogy EP *semmilyen mentséget nem talált* apja számára. Erre EP kurta „*dehogynem*”-mel és kézlegyintéssel felelt. Majd tovább folytatva elmondta, hogy a „*valóság tudomásulvételének egy abszurd helyzete volt a számomra, és ennek megfelelően abszurdan viselkedtem, és abszurdan gondolkodtam a magam számára. És ezt írtam én le.*” Tökéletesen tisztában volt tehát vele, hogy mit csinált. Vámos Miklós tovább feszegette EP aktuális érzelmeit; vajon az eset eltávolította a fiút apjától, vagy éppenséggel jobban megszerettette vele? „*B változat*” – érkezett a szomorkás válasz. Ám az olvasónak és az utókornak a könyv maradt.

Hosszan elemezhető a *Javított kiadás* stiláris, művészi, irodalmi szempontok alapján, amit sokan meg is tettek korábban,⁹ egyértelművé téve, hogy EP szövege alapvetően az irodalom tárgykerébe tartozik. Fontos tisztázni, hogy egy regényről beszélünk, ráadásul olyanról, mely egy másik regénynek a mellékleteként született a szerző egyértelmű szándéka szerint. A két mű együtt értelmezendő. Szőnyi Tamás viszont az állambiztonsági szervek iratainak szakavatott elemzője, és cikkét sem egy irodalmi folyóiratban, hanem egy szakmai periodikában jelentette meg.

6 = Esterházy, 2000.

7 = Dés, 2016.

8 = Vámos Miklós és Esterházy Péter beszélgetése az Alexandra Könyvesházban, 2005. december 21. <https://www.youtube.com/watch?v=vXo2LoSnZCo> (Utolsó letöltés: 2021. február 24.)

9 = Ezek közül itt csak kettőt említek, amelyek a regény megjelenése utáni évben górcső alá vették az összes megjelent recenziót. Olasz, 2003; Böhm (szerk.), 2003.

Tényszerűen megállapítható: Esterházy Mátyást beszervezték, és jelentéseket írt. Ez akár tekinthető árulásnak is. Ám, hogy ártott-e valóban bárkinek is (az ügynökök jelentéseivel foglalkozó történészek, nagyon helyesen, megkülönböztetik az ártó, készakarva rosszat tevő és a teljesen ártalmatlan jelentésírókat, lásd erről például Ungváry Krisztián cikkét¹⁰), később bocsánatot kért-e, meggyóna-e bűnét stb., stb., ezek mind mérlegre teendők ahhoz, hogy erkölcsi ítéletet mondhassunk valaki fölött. (Persze előbb a *saját szemükből a gerendát...*, illetve *az vesse rá az első követ...*) Ettől még megértjük, ha a fiának mindez rosszul esett. Más fiak, esetleg unokák, ezt máshogyan *oldották meg*.¹¹

A Csanádi fedőnevű ügynök jelentéseit tartalmazó dossziét nem tanulmányoztam, de átfutottam a levéltári adatbázisban, hogy kikről jelentett. Nem írt olyanokról, akik fia, Péter köréhez tartoztak; se tanáraitól, se írókról, hanem a saját arisztokrata rokonairól, barátairól: grófokról, tengerésztisztekről, papokról, nagykövelekről, akik kényszerből sokszor fizikai munkával tartották el családjukat, átérték a kitelepítést, esetleg a börtönt. Azokról, akikről kérték, hogy jelentsen. És lehet, hogy nekik jelezte, ne mondjanak előtte semmi kompromittálót. Ez bevett ügynöki megoldás volt a hetvenes–nyolcvanas években. Az is elképzelhető, hogy volt, akitől bocsánatot kért. A fiaitól nem. Ő is próbálta *megoldani az emberpróbáló feladatot*.

Az ügynöki jelentéseket olvasó kutatóban kialakul egy kép a jelentésíróról, próbálja megérteni cselekedetei hátterét, gondolkodásmódját. Ugyanakkor nem tekinthet el attól a nagyon fontos kérdéstől, hogy mi volt a kiindulási pont, az origó, jelesül, hogy miért és milyen körülmények között szervezték be az ügynököt. Ez Esterházy Mátyás esetében homályban marad. Vélhetően eltűnt a beszerzési dosszié.

Ismerve a jelentések jellemzőit, megállapítható például, hogy a gépelt verziók sokszor nem az ügynök szavait tartalmazzák. Sokáig Esterházy Mátyás sem volt hajlandó leírni megfigyeléseit, tapasztalatait („*az ügynök minden alkalmat megragad arra, hogy írásos jelentést ne adjon, nem akarja személyét kompromittálni*”¹²), hanem a tartótiszttel történt beszélgetés alapján készült el a jegyzőkönyv. Magyarán nem a szerző szavait, illetve nem biztos, hogy az ő szavait olvassuk. Valaki diktálta, valaki legépelte. Szövegmodosulás történt. Ráadásul ezeknek a jegyzőkönyveknek sokszor a tartótiszt által írt megjegyzéseit kommentálja az író könyve első harmadában, tehát végképp nem apja szavait. („*Feladat*,” „*Intézkedés*” szerepel a jelentések végén.) Majd a saját szövegét, a *Harmonia caelestis*t vizsgálja, azt fürkészve, hogy akaratlanul nem történt-e benne utalás apja besúgó voltára. A fikciót méri a valósághoz. Ez már valóban az irodalom tárgykörébe tartozik. A recenzensek ki is emelték, hogy az ügynöki jelentések önmagukban unalmasak, sekélyesek lettek volna, milyen jó, hogy irodalmat kaptak helyette.

10 = Ungváry, 2006.

11 = Pokorni Zoltánnak például kétszer kellett szembesülnie ősei bűneivel. Megtette anélkül, hogy pálcát tört volna felettük. Igaz, akkor már mindkét eset napvilágot látott a történészi elemző munkát követően.

12 = Esterházy, 2002: 52.

Ám a későbbiekben sem ismerhetjük meg az apa szavait (akár módosultak, akár nem), mivel EP nem közli egyetlenegyszer sem egyben a jelentéseket. Szavakat és mondatokat emel ki belőle, azokra reflektál, de leginkább ő narrálja az eseményeket az általa olvasottak alapján. Mi, befogadók nem ismerhetjük meg, mit írt le az apa. Eltűnnek a mondatok és a szavak. Magának leírja, többször utal is erre. „*Hol Ottlikot másolok, hol ilyesmit, nagy a fésztaóv.*” Tényleg olyan nagy ez a fésztaóv a saját eljárását tekintve? Hiszen mindkétszer ugyanaz történik: az olvasó nem láthatja az eredeti szöveget, a valódi forrást. A két másolás inverze egymásnak. Ottlik *Iskola a határonját* szó szerint lemásolja egyetlen papírlapra, ezzel olvashatatlaná teszi. Apja szövegét lemásolja ugyan, ám nem teszi közzé, ezzel teszi olvashatatlaná.¹³

Mindezek alapján úgy vélem, hogy a *Javított kiadás* című regény nem nevezhető *módszernek*, másoknak végképp nem ajánlható, és önmagában nem alkalmas a sokat emlegetett szembenézésre sem.

Szőnyi Tamás MGP könyvéről írt recenziójából is megtudhatjuk, hogy a színikritikus Luzsnyánszky Róbert néven írt jelentései még életében megjelentek,¹⁴ ha a szakember feltételezése szerint hiányosan is, mégis több száz oldalon olvasható, egybefüggő szövegrészekkel. A *Coming out* című könyvet pedig szerzője megírása után mégsem kívánta kiadni, jogörököse döntött így tíz évvel MGP halála után. Így ezt a művet is *másképpen* érdemes talán olvasnunk.

=== Hivatkozott irodalom ===

Böhm (szerk.), 2003

Böhm Gábor (szerk.): *Másodfokon. Írások Esterházy Péter Harmonia caelestis és Javított kiadás című műveiről*. Budapest, Kijárat.

Dés, 2016

Dés László: <szaxofonozz, majd:>. In Kőrössi P. József (szerk.): *A megrendülés segédigéi*. Budapest, Noran Libro.

Esterházy, 2000

Esterházy Péter: *Harmonia caelestis*. Budapest, Magvető.

Esterházy, 2002

Esterházy Péter: *Javított kiadás – melléklet a Harmonia caelestishez*. Budapest, Magvető.

¹³ = = Már önmagában az nagy tett a részéről, hogy apja jelentéseit pirossal szedték a könyvben, hiszen EP írói felfogásának alapvetése volt a vendégszövegek hivatkozás nélküli beépítése szövegeibe.

¹⁴ = = Fonyódi (szerk.), 2004.

Fonyódi (szerk.), 2004

Fonyódi Péter (szerk.): A rivaldafény árnyékában. A „vágatlan” Luzsnyánszky dosszié.
Budapest, Magyar a Magyarért Alapítvány – Kapu Könyvek.

Olasz, 2003

Olasz Sándor: A Javított kiadás antinómiái. *Új Forrás*, 3. sz.

Szőnyei, 2012

Szőnyei Tamás: Titkos írás. *Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*.
Budapest, Noran.

Szőnyei, 2020

Szőnyei Tamás: Outcome. Molnár Gál Péter: Coming out. *Betekintő*, 4. sz. 129–138.

Ungváry, 2006

Ungváry Krisztián: Mozgástér és kényszerpályák. (Ecsetvonások egy egyházfő életrajzához). *Élet és Irodalom*, 2006. február 3. 10–11.

=== Internetes hivatkozás ===

Vámos Miklós és Esterházy Péter beszélgetése az Alexandra Könyvesházban,
2005. december 21. <https://www.youtube.com/watch?v=vXozLoSnZCo>
(Utolsó letöltés: 2021. február 24.).

Kulcsszavak

=====

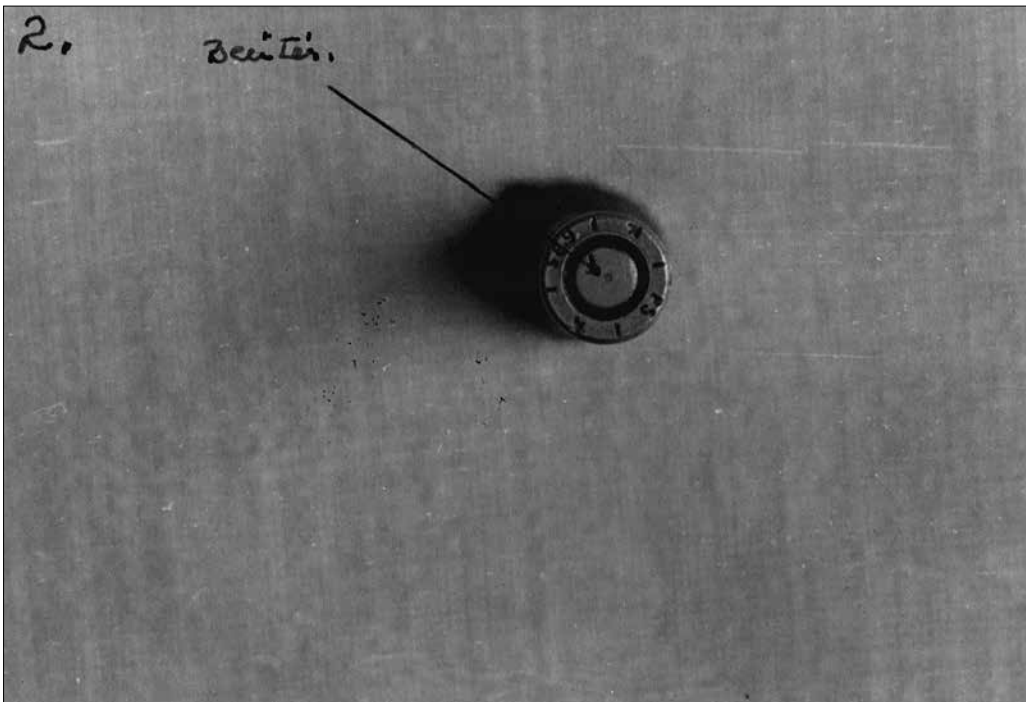
értelmiség, kultúra, recenzió

/ We Can't Find the Words /

Tamás Szőnyei has written a review about Péter Molnár Gál's memoirs. He refers to Péter Esterházy's novel *Javított kiadás* (Revised Edition) as an acceptable method of facing someone's past as an agent. In my response I challenge Szőnyei's statement. I regard Esterházy's book as a work of literature, and therefore I only consider it to be relevant in the domain of literature. The reader cannot learn the content of the agent's reports or the conditions of the agent's recruitment in their entirety. Moreover, *Javított kiadás* is a work of literature that cannot be interpreted in itself but only as an annex to *Harmonia Caestis*, which had been written earlier; as a sequel of a family novel and an artistic depiction of a complicated father-son relationship.

Péter Molnár Gál's reports are already available to readers, and his diary has been published posthumously. As the author revoked his permission of publication, it is not appropriate to pass a moral verdict based on the text.

===== Szőnyei Tamás =====

/// „Esterházy szemüvege”

Keressük a szavakat, ahogyan a mind kevésbé érzékelhető különbséget az egyre fogyatkozó létszámú árusok zöldség-gyümölcs kínálata között a kívülről szépen felújított Hunyadi téri csarnokban. Kiugrunk ide a szomszéd épületből, s olykor még vásárlás közben is levéltári kérdésekről váltunk szót. Aztán dossziék és könyvek közé visszatérve próbáljuk megfogalmazni gondolatainkat szöveg és olvasat, jelentés és jelentés, fikció és valóság bonyolult viszonyairól. Ezt tette Hajnal Géza is. Töprengésre készítette írásom egyik bekezdése Molnár Gál Péter *Coming out* című memoárjának és Esterházy Péter *Javított kiadásának* különbözőségéről, s kétségének adott hangot Esterházy írói-iratfeldolgozó módszerét és annak eredményét illetően.¹

Hajnal Géza gondolataira reagálva el kell mondanom, mennyire inspiratív volt számomra a *Javított kiadás*. Akkor jelent meg, amikor a rockzenei élet állambiztonsági megfigyeléséről szóló könyvemen dolgoztam.² Más céllal és más pozícióból, mint Esterházy. Mégis segített abban, hogy megtaláljam a magam módszerét az állambiztonsági iratok olvasásához, értelmezéséhez és feldolgozásához. Ez járt a fejemben, amikor azt írtam, hogy MGP (is) Esterházy művének ismeretében láthatott hozzá a sajátjához.

Úgy vélem, a színikritikusnak kevésbé sikerült megoldania a magára rótt feladatot, mint az írónak. Mi lehetett ez a feladat? Egyetlen szóba sűrítve: a reflexió. MGP esetében arra, amit vele műveltek, és amit – „Luzsnyánszki Róbert” fedőnéven, az ügynöki hálózat tagjaként – ő maga tett másokkal. Esterházy esetében arra, amit az apjával műveltek, és amit a „Csanádi” fedőnéven foglalkoztatott apa tett másokkal. Beleértve a fiát is, aki például azt is apja egyik dossziéjából tudta meg, hogy 1961-ben, tízéves korában, Bécsbe szóló útlevelét a tartótiszt kézbesítette. Fanyar öniróniával jegyzi meg: „...az ávó dolgozott a nyelvérzékemen...”³

Hajnal Géza irodalmi nézőpontból elfogadja, történelmi szempontból viszont kifogásolja, hogy Esterházy Péter nem teljes jelentéseket közölt apja munka-dossziéiból, hanem csak kimetszett részleteket. Ezzel eltüntette volna „Csanádi” szavait, megfosztva az olvasót a valódi forrás, az eredeti szöveg megismerésétől.

1 == Molnár Gál, 2020; Esterházy, 2002.

2 == Szőnyei, 2005.

3 == Esterházy, 2002: 159.

Szerintem ez tévedés. A *Javított kiadás* nem akart forrásközlés lenni, nem is az. Szemben *A rivaldafény árnyékával*, amely forrásközlés kívánt volna lenni, mégsem az lett, mert alcíme ígéretével ellentétben nem te(he)tte „vágatlan” formában közzé MGP dossziéját.⁴ Nem értem, miért tartja hibának Hajnal Géza azt, hogy az író önmagát, érzéseit, kínjait, kételyeit, félelmeit stb. beleviszi művébe, kiemelve a számára legérzékenyebb, leginkább kétségbeejtő, megvilágosító stb. eseményeket, apróságokat, szófordulatokat. Időrendben haladva hagyja kibontakozni különös, realista fejlődésregényét a belügy diktálta forgatókönyv mentén, de saját, finom ívű, fémkeretes szemüvegén keresztül. Ráadásul még az sem igaz, hogy kivonta belőle apja szavait, aki eleinte nem akart jelentést írni, ezért csak szóban referált. A tartótiszti függő beszéd (amikor találkozzuk után a tiszt veti papírra azt, amit az ügynöktől megtudott) a *Javított kiadás* 52. oldaláig, 1957 márciusától novemberéig tart. Onnantól bő húsz éven és több mint kétszáz oldalon át teljes a szerzői trió: a tiszt mellé beszáll az egyes szám első személyt használó ügynök, s persze az elsőtől az utolsó szóig ott van a kettejüket olvasó és megszerkesztő, szavaikat, mondataikat kommentáló s apja kézírását felismerő író. Igen, Esterházy függő beszédet használ. (Van benne praxisa. De nem csak ezért bízhatunk benne.) Tömöríti a talált szöveget, kiemel és elhagy belőle. Mint mindenki más, aki iratokat dolgoz fel. Mindannyian saját narratívát hozunk létre munkáinkban.

Rendben van ez így. Sőt. Esterházy Péter pontosan ezzel az írói módszerrel teremti meg egy állambiztonsági ügymenet egészének és részleteinek egyedi és autentikus olvasatát, amire más nem lehetett volna képes „Csanádi” ügynök négy dossziéja alapján. Szerintem ez – szemben Hajnal Géza véleményével – maga a színtiszta szembenézés. (Ismeret hiányában nem mehetünk bele abba, hogy mindez hozzájárulhatott-e megbetegedéséhez.⁵) Esterházy írói módszere működőképes, de a téma történeti feldolgozása természetesen más megközelítést igényel. Saját szempontjából fair, irodalomkedvelői szempontból szerencsés, hogy ő írta meg elsőként „Csanádi” történetét, de a pálya szabad, bárki feldolgozhatja ugyanezeket a dossziékat, megpróbálkozhat a *Javított kiadás* bővített, kritikai kiadásával, megcélözva akár a magyar arisztokrácia egészét is az ÁBTL iratai alapján. Nem lesz híján alapanyagnak, és találhat más beszervezetteket is.

Hajnal Géza hozzászólásában azt is fölveti, hogy Esterházy Péter írói módszere talán többet ártott apjának annál, mint amennyit az „megérdemelt” volna. Nehéz ügy ez. Ilyen mércénk nincs. Az ártás megmérhetetlen. Esterházy belső mércéje a családjuk

4 = = Memoárja szerint „mesterkéltlen ostoba” fedőnevét MGP y-nal találta ki. „Luzsnyánszki Róbert” nevét a dosszié borítóján i-vel írták. Az ebből összeállított kötet címében is y áll: *A rivaldafény árnyékában. A „vágatlan” Luzsnyánszky dosszié.* Fonyódi (szerk.), 2004.

5 = = Képzőművész fia, Esterházy Marcell tett ilyen értelmű utalást egy pódiumbeszélgetésen, a Forgács Péterrel és Gerhes Gáborral közös, *Jelentés* című kiállítás (Robert Capa Kortárs Fotográfiai Központ, 2015. november 17. – 2016. március 13.) alkalmából, ahol ő a nagyapja és az apja írógépeiről készített „portréfotóit” is bemutatta *Hermes and Erika* címmel. Esterházy Péter 2016. július 14-én hunyt el, 65 éves korában.

és a dosszié négy kötetének ismeretében működött. Abban sem vagyok biztos, hogy ártott-e az apjának egyáltalán. De ha mégis, akkor azt miként mérhetnénk meg? Hogyan aránylik a fiú könyvének „ártó” hatása az apja által mások ellenében, a rendszer fenntartóinak érdekében véghezvitt ártáshoz?

Hajnal Géza szerint „Csanádi” esetleg jelezte környezetének, hogy ne nyíljanak meg előtte, vagy megbeszélte volna velük, hogy mit jelentsen róluk, azaz dekonspirált volna. Esterházy Péter nem írt az ügynök lelepleződéséről. El nem tudom képzelni, hogy ilyen lényeges körülményt kihagyott volna. Nem érdemes feltételezésekbe bocsátkoznunk. Egyébként minden kérdés jogos, csak épp sok mindenre nincs biztos válaszunk. Ezzel kell beérnünk.

==== Hivatkozott irodalom ====

Esterházy, 2002

Esterházy Péter: *Javított kiadás – melléklet a Harmonia caelestishez*. Budapest, Magvető.

Fonyódi (szerk.), 2004

Fonyódi Péter: *A rivaldafény árnyékában. A „vágatlan” Luzsnyánszky dosszié*. Magyar a Magyarért Alapítvány – Kapu Könyvek.

Molnár Gál, 2020

Molnár Gál Péter: *Coming out*. Budapest, Magvető.

Szőnyi, 2005

Szőnyi Tamás: *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Budapest, Magyar Narancs – Tihany-Rév Kiadó.

Kulcsszavak

=====

értelmiség, kultúra, recenzio

/ Esterházy's Glasses /

A Reply to Géza Hajnal's article

“Coming out,” the memoirs of Péter Molnár Gál was published in 2020. In his review, Tamás Szőnyei suggested that the renowned Hungarian theatre critic might have chosen a wrong method of dealing with the reports he had submitted to the political police between 1963 and 1978. According to Szőnyei, Péter Esterházy's method proved more fruitful in his book *“Javított kiadás”* (Revised Edition) about the reports written by his father who had also been an informer of the secret service. Reflecting on the book review, Géza Hajnal criticised Esterházy's method because the writer cited only parts of the reports instead of disclosing them in their entirety. In his reply to this criticism Tamás Szőnyei argues that Esterházy's method was exactly suitable to express his feelings towards his father and the system that had forced his father into a humiliating role.

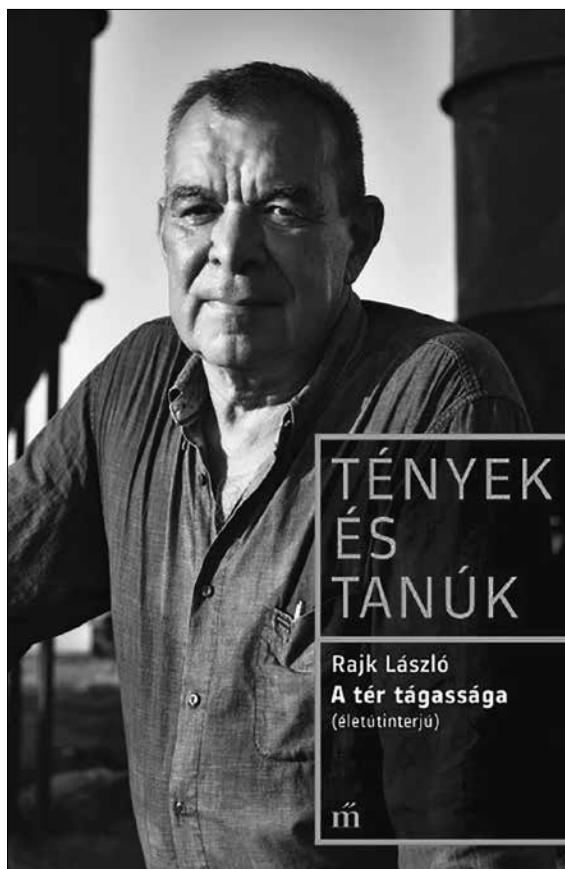
= Szemle =
////////////////////

/// Papp István

=== **Ami a homlokzat mögött rejtőzik**

**Rajk László: A tér tágassága. Életútinterjú.
(Tények és Tanúk)**

Budapest, Magvető, 2019. 550 p.

Rajk László életútinterjújának, amely voltaképpen két, tíz év különbséggel felvett beszélgetés összeillesztése révén keletkezett, számos olvasata lehetséges. A kínálkozó elemzési szempontok nem könnyítik meg a recenzens dolgát, mivel egy kortársunkról kell írnom, aki markáns, határozott, kiforrott politikai és esztétikai nézetekkel bír. Bár a kötet előszavában az olvasható, hogy Rajk Lászlóból „sosem vált hivatásos politikus,” ezt leegyszerűsítő és téves állításnak tartom. Nem csupán hatéves parlamenti képviselősége és a Szabad Demokraták Szövetségében hosszabb időn át viselt, választott megbízatásai miatt, hanem azért is, mert a könyv egésze a politikum, a kemény közéleti állásfoglalás Rajk életében betöltött fontosságáról győz meg minket. Ugyanakkor legalább ennyire relevánsak az interjú alanyának az

építészetről, az avantgárd művészetéről, a színházról, a filmről előadott gondolatmenetei, amelyek nem csupán műveltségét, olvasottságát, kíváncsiságát bizonyítják, hanem

számos esetben érzékeny, a társadalom és a kor jellegzetességeit kitapintó, felfedező lelkületéről és intellektusáról is árulkodnak. Legalább két egyenrangú szerepről beszélhetünk: az építész, a díszlet- és látványtervező, illetve a politikus egymással összefonódó, egymást kiegészítő, néha kicsit egymással feleselő identitásról.

A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy a szöveg azon állításait, részleteit tegyem mérlegre, amelyek talán kevesebb figyelmet kapnak más elemzők értékelésében, mégis segítenek egy színes, eleven portré megrajzolásában. Éppen ezért nem foglalkozom sokat az 1989 és 2019 közötti évek közéleti megnyilvánulásaival, mivel ezen korszak eseményeiről Rajk Lászlónak jól ismert, a nyilvánosság előtt számos alkalommal elmondott, artikulált véleménye volt, amelyhez képest sok meglepetés nem éri az olvasót. Annyit jegyezhetünk meg, hogy politikai életútjának konkrét döntéseit, eseményeit nem vette komoly kritika alá, nem érezte szükségét valamiféle revíziónak, ugyanazt képviselte a diktafon előtt, mint az interjúkban, nyilvános beszédekben és publicisztikákban.

Mindenképpen előre kell bocsátani, hogy bizonyos szempontból kivételes és egyedülálló alkotással van dolgunk. Az első oldalon kelt, Köszönetnyilvánítás című rövid összegzés végén, amely Rajk utolsó előtti, nyilvánosságnak szánt írása volt, a 2019. szeptember 7-i dátum áll. A kötet záró oldalain található fotógyűjtemény utolsó darabja a családi ebédlőasztalon heverő kéziratot (ez utóbbit szó szerint kell érteni, mivel szemmel láthatóan kézzel rótt sorok szerepelnek a papírlapon) örökítette meg, amely a keltezés szerint egy nappal később született.¹ A szerkesztők által jegyzett előszó szeptember 10-én készült el, Rajk László az ezt követő napon hunyt el. Az előszóból is kiderül, hogy a kötet munkálatai közben vált ismertté gyors lefolyású, súlyos betegsége, s így csak roppant tudatos erőfeszítés révén fejeződhetett be a kézirat. Nemigen tudok hasonló memoárt vagy ilyen terjedelmű interjút, amely a szó szinte legszorosabb értelmében a szerző végakarátának tekinthető, hiszen a summázat majdnem napra pontosan egybeesik a földi életpálya lezárultával. Ez mindenképpen komoly és tiszteletre méltó szellemi teljesítményről árulkodik, amely önmagában is főhajtást érdemel.

Mint minden életpálya története, Rajk Lászlóé is a szüleivel kezdődik, s ez az ő esetében eléggé közismert módon egy igen nehéz történet. A „kis” vagy az „ifjú” jelzővel nem könnyű együtt élni, hiszen egy ismert apa árnyékában és nyomában – akár rokonszenv, akár ellenszenv övezi az emléket – az örök viszonyulás kényszere alatt él az ember. Ezzel a ténnyel sokszor foglalkozott Rajk László is. A hosszas beszélgetés során több alkalommal hangsúlyos témaként került elő az 1949-ben koncepciók perben kivégzett, de előtte a diktatúra kiépítésében fontos szerepet játszó idősebb Rajk László személye. Ezzel kapcsolatban egyértelmű a fiú véleménye: *„...amit apám tett abban a négy évben, amikor vezető, hatalmon lévő kommunista politikus volt, számomra elfogadhatatlan. A demokratikus ellenzékben többen épp az apáink által fel-*

1 = = Ennek szövegét lásd Rajk, 2019.

épített rendszert próbáltuk lebontani.” (18.) Vagyis tényleg létezett „apák és fiúk”-probléma, ám ennek megértéséhez sokkal inkább Turgenyevhez érdemes fordulni, mintsem a mulandó és gyatra pamfletok papírra vetőihez. A magyar eszmetörténetben korábban is akadt ehhez hasonló jelenség, amikor a 20. század elejének radikális értelmisége többek között az apáik által elfogadott és helyeselt asszimilációs stratégia és konszenzus ellen emeltek nagyon határozottan szót. A közismert példák sorában Lukács Györgyöt vagy éppen Sinkó Ervint említhetjük, de a náluk idősebb Ady Endre vagy Szabó Dezső szintén kritikus, ám a megértést is magában foglaló módon viszonyultak apjukhoz.

Ugyancsak érdemes kiemelni Rajk László és Bauer Tamás eltérő megközelítését ebben az érzékeny kérdésben, ami egy 1987-es vitában mutatkozott meg. Ekkor egy Bauer Miklós személyét érintő Marosán-beszéd volt a vita tárgya, amely a szamizdat Hírmondóban látott napvilágot. Ennek kapcsán így fogalmazott Rajk: *„Én nem voltam a szerkesztőség tagja, de többek között az én véleményemet is kérdezték, és látatlanban azt mondtam, hogy természetesen le kell közölni, és ha bármi ilyesmit terveznek az apámmal kapcsolatban, azt is le kell hozni.”* (20.) Ezek után aligha szokatlan, sőt majdnem logikus és természetes, amit Rajk László és Hobo személyes viszonyáról olvashatunk: *„Hobóval való kapcsolatomból egyébként nagyon régi, mély és összetett. A kommunista szülői háttér, az apák ideológiájával való valamilyen szembeállítás, a Kex, sőt még a kosarazás is korai közös pont volt az életünkben.”* (424.)

A politikai eszmékhez, a hithez, a közösség parancsainak való alávetéshez történő viszonyulás ugyancsak a hosszú beszélgetés újból és újból felszínre bukkanó problémája, amelyre nyilván sokkal egyszerűbbnek tűnik a reakció, ha nincs személyes érdekeltégünk. Ebbe a tágabb kérdéskörbe tartozik, hogy miért vállalta idősebb Rajk László 1949-ben a Párt érdekében a bűnös szerepét, miközben tudta, hogy hazugság, amire rávették. A személyes meggyőződésből fakadó áldozatvállalást fia nem érezte meggyőző magyarázatnak, inkább az a kérdés izgatta a kommunista eszmeiség kapcsán, hogy *„egy működésképtelen, szörnyű bűnökhöz és szenvedéshez vezető eszmerendszer hogyan volt képes a húszas–harmincas években magához vonzani ennyi hihetetlenül tisztességes és okos embert”* (19.). A kérdésre csupán összetett és bonyolult válasz adható, hiszen nem csupán a moszkvai perek, hanem a Horthy-rendszer radikális tagadása és társadalmi viszonyai felől is lehet és kell is a magyar kommunista mozgalomra tekinteni. Vagy elég csupán arra utalni, hogy Rajk László többször beszél az antiszemitizmus iránti erős ellenszenvéről, hangsúlyozza szüleinek az 1944-es ellenállásban végzett tevékenységét, de mindezt nem kapcsolja össze azzal a döntéssel, hogy valaki kommunista lesz-e, vagy sem. Számos más ok mellett az antifasiszta szülői örökség is közrejátszott abban, hogy mély elkötelezettséggel dolgozott a 2004-ben megnyitott auschwitz-i magyar kiállítás látványtervein, amely végeredményben Rajk László életének egyik legkomolyabb eszmei hagyatéka lett.² Összességében talán annyit

² = A korábbi tárlatokról és az azok megvalósításában fontos szerepet játszó Horn Emil muzeológusról, Rajk egyik mentoráról lásd Szécsényi, 2018.

vonhatunk le tanulságként, hogy bár feltehetően nagyon sok embernél jobban ismerjük szüleinket, de ebből nem feltétlenül következik, hogy jobban is értjük életük minden döntését.

A pártérdeknek való alárendelődés kérdése előkerül a demokratikus politikai rendszerekben is, amint azzal Rajk László maga is szembesült. A kritikai értelmiség és a professzionális politikusi szerep ellentmondását ő sem tudta feloldani – mint ahogy mások sem, tegyük hozzá empatikusan. Bár 1996-ban morális okokból, az SZDSZ-nek az ún. Tocsik-botrányban való érintettsége miatt mondott le képviselői mandátumáról, mégis hangsúlyozza pártjához való hűségét és erős kötődését, tehát a problémát, a belülről feszítő érzést ő is sokáig megtapasztalta. Nagyon érdekes, ahogy külföldi példák mentén bontja ki ennek a kérdésnek a velejét: *„Ez persze egyszerre jó, de egyben kritizálható folyamat is, valljuk be, a 68-as generációnak ez a dilemmája, szenvedtünk is tőle morálisan: bemenni, s ha igen, milyen szintig, az »uralkodó osztályba«.* Gondold el, a San Franciscó-i városházán egyszer csak felbukkannak a korábban az utcán füvező hippik, és elkezdik alakítani a várost. A francia Liberationból, ebből az újbalos indíttatású egzisztencialista, kicsit anarchista, a társadalmi és kulturális hierarchiát folyton megkérdőjelező, lázadó szellemű lapból lassacskán veretes liberális értelmiségi fórum lesz.” (283.) Az értelmiség osztályhatalmáról szóló töprengések persze megint nem vadonatúj gondolatok, mint ahogyan a farmer fogyasztási cikké válása is régi történet már, így csupán annyit konstatálhatunk, hogy Rajk László is arra kényszerült, hogy a hatalom gyakorlásának konzervatív természetét felismerje, a forradalmi hevület és az intézményesült gondolat kettősségével számot vessen.

Ám kanyarodjunk vissza az életút élesen megvilágított éveire, melyek számos ismerettel, meglátással gyarapítják az olvasót. A „Ki is vagyok valójában?” az emberek elsöprő többségének látszólag könnyen megválaszolható kérdés, hiszen megmondjuk vezeték- és keresztnévünket, s ezzel azonosítjuk magunkat. Itt most tekintsük el az identitás mélyebb bugyraitól és idézzük fel, miként feleltek a hatalom gyakorlói a Rákosi-korszakban arra a voltaképpen egyszerű kérdésre, hogy hogyan hívják az 1949-ben kivégzett bel- és külügyminiszter fiúgyermekét. Az idézet hosszú, de megéri végigolvasni, mert az interjúfolyam egyik legerősebb, leghatásosabb részlete: *„1951 nyarán adoptáltak, és innentől a történet teljesen olyan, mintha Örkény írta volna tovább az 1949 című egypercesét. Először Nyanyikát, anyai nagymamámot jelölik ki gyámnak, ezeken az 1951. június 29-i okmányokon Rajk László vagyok, az otthonbeli Kovács István névnek nincs nyoma. Augusztusban nagynénémék örökbe fogadtak, attól kezdve Györk László vagyok, kinek apja Györk Lajos (a nagybátyám), anyja Földi Julianna. 1951. október 23-án azonban nevem Györk Istvánra változik, mert nagybátyámék kisebbik fiát szintén Lacinak hívták, két gyerek egy családban nem lehet ugyanolyan néven. A novemberben kiadott anyakönyvi kivonatból azonban eltűnt anyám neve, anyámnak édestestvére, Földi Margit lett bejegyezve. Amikor anyám 1954-ben kiszabadult, Györk Lászlóné névre kapta a személyi igazolványát. Ezzel egy időben a több éve kivégzett apám, Rajk László nevét 1954. július 13-án »saját kérésére« Györk Lászlóra változ-*

tatják, erre a névre – az adminisztráció nem hibázik – kiadnak anyámnak házassági anyakönyvi kivonatot és apámról halotti bizonyítványt is. Ekkor a hatóság felbontja nagynénémekkel az örökbefogadást, a nevem ismét változik, vissza Györk Lászlóvá – a gyámhatósági határozat megint érdekes, mert abban az áll, »a kiskorú érdekében áll, hogy korábbi családnevét ne kapja vissza«. Ezt aztán 1955 októberében anyám szívóságának köszönhetően felülbírálják, és októberben apám ismét »saját kérésére« nevet változtat, okiratban visszakapja a Rajk vezetéknévét, és innentől anyám és én is visszkapjuk a nevünket, én Rajk László vagyok, ő Rajk Lászlóné, született Földi Julianna.” (30–31.)

Könnyű lenne a rendszer abszurditásán méltatlankodni, netán valamiféle fekete humort látni a halott ember akaratából történt névcsereben, ám lehetséges egy mélyebb olvasat is. A politikai élet hullámlása, a rehabilitáció ügyének vontatott vánszorgása éppen úgy tetten érhető ebben, mint az a szégyen és zavar, amit az adminisztratív eljárásokban résztvevők éreztek és mégis vállaltak. Kamaszkorban vagy akár 8–9 éves gyermekként a névvel, tehát az identitással való önkényes hatalmi dobálódzás mélyebb megrázkódtatást is okozhatott volna. A szerző Mérei Ferencre hivatkozik, aki 1960 táján megállapította, hogy a kicsiny Rajk László önvédelmi reflexe működött, és törölte a gyermekotthonban töltött éveket (27.). Ám az 1956-ot követő évek, a snagovi fogság korszaka már sokkal összetettebb, emlékekkel dús időszak, mely különös közöséget hozott létre az akkori gyermekek körében: „*Furcsa, zárt együttlét volt, mind a mai napig valahogy összeköt bennünket ez a száműzetésélmény, amit persze gyerekként másképpen éltünk meg.*” (47.)

A családi kötelékek felidézéséhez még azt tehetjük hozzá, hogy az örökölt név sajátos, fals beállítódást eredményezett: Rajk Lászlót mindenki édesapjához kapcsolta, akivel csupán intellektuális természetű ismeretek és közvetett emlékek kötötték össze, miközben az édesanya szerepe sokkal meghatározóbb volt a tényleges élettörténetben. Erről a viszonyról sokat megtudunk, de közel sem mindent. Főként a közéleti szereplő, a fiát segítő, védelmező, az özvegy Rajk Lászlóné portréja rajzolódik ki előttünk, a mindennapok intimitása rejtve marad, bár nem is szükséges, hogy nyilvánosságra kerüljön. Ebből adódóan viszont mégis az a kérdés kerül előtérbe, milyen szálakat mozgatott az özvegy, kikkel harcolt, milyen mély ellenszenveket táplált vagy éppen baráti kapcsolatokat ápolt. Ehhez a kérdéskörhöz, tágabban véve a Kádár-korszakban is változatlanul eleven informális hálózatok természetéhez kapunk hasznos adalékokat. Így például azt a fontos mondatot, amely két KB-tag, Orbán László és Sándor József kapcsán fogalmazódott meg: „*Mindazok ellenére, ami történt, maradtak kis hidak, kapcsolatok a régi időkbelől.*” (52.) Ez nem is történhetett másképp, hiszen az egynemű közeg elég ritka, márpedig a hajdani illegális és legális kommunista mozgalom minden utólagos beállítás dacára igen vegyes társaság volt, amelyet többek között töredékes, szaggatott élettörténetek sokaságával lehet jellemezni. Ez kényes egyensúlyt, különös emberi viszonyokat jelentett, amelyet nehéz volt kívülről megítélni.

Erre világít rá a Charta '77 aláírásgyűjtő akció kapcsán elmondott történet, amikor Rajk Lászlóné nem írta alá a tiltakozó ívet, hiszen azon szerepelt Hegedüs András neve, aki számára nem a megtért kritikai gondolkodót, hanem örökre a sztálinista miniszterelnököt jelentette (168–169.). S ugyancsak érdemes megemlékezni a női politizálás erejéről, arról a pillanatról, amikor 1974-ben Rajk László édesanyja Károlyi Mihályné és Duczynska Ilona társaságában megjelent Haraszi Miklós bírósági tárgyalásán: „*Amelyen meg sem szólaltak, de a puszta látvány, amit nyújtottak, elképesztő hatással lehetett.*” (89.) Ez az apró részlet nem csupán a századforduló radikális értelmiségének és a szerveződő demokratikus ellenzéknek a szimbolikus összekapcsolását jelentette, hanem rátapintott a rezsim legitimációs deficitjére is: a hivatalosság rangjára emelt marxizmus–leninizmus fokozódó kiüresedése miatt ekkoriban kezdtek el viszszenyúlni a „haladó hagyományok” képviselőihez, ám ez a döntés kitérítette a hagyományok őrzőinek, hordozóinak mozgásterét is. Ez a szimbolikus erő mutatkozott meg a három asszony közös fellépésében.

Talán már joggal türelmetlenkedik az olvasó, hogy mikor kerül sor Rajk László élettörténetén belül annak a fejezetnek az értékelésére, amely a pálya zenitjének tekinthető: a szamizdat irodalom, az ellenkultúra és a politikai ellenzékiesség bemutatására. Ez nem annyira könnyen megragadható kérdéskör, mint ahogyan elsőre képzelnénk, hiszen nem magától értetődő, hol kezdődik a kulturális ellenállás határa, mikortól beszélhetünk politikai tettről.³ Amikor Rajk László saját gimnazista éveiről mint a világirodalom nagy alkotásaival való megismerkedés idejéről beszél, ehhez az alábbiakat fűzi: „*De a fő, hogy a kultúra, az olvasás divat volt, ráadásul valamiféle lázadó, ellenzéki aura vette körül.*” (58.) Ennek a szemléletnek a továbbvitele jelenik meg abban a hozzáállásban, amelyet általában az ellenkultúra jelentőségéről fogalmazott meg Rajk László. A kódolt, rejtett, áthallásos művészi megközelítés nagyon nem az ő világa volt, egészen más úton kívánt járni, s ezért találta meg helyét azokban a leegyszerűsítően neoavantgárdnak nevezett színházi, építészeti, képzőművészeti törekvésekben, amelyek az 1970-es években bontakoztak ki Magyarországon. Ennek a közegnek a legfőbb vonzereje sokkoló nyíltságában, brutális őszinteségében rejlett: „*Ne azon agyaljunk, hogy mi az üzenet, lehessen végre szabadon és nyíltan beszélni. Nincs többé kettős beszéd, nincs »üzenet«.* Az az üzenet, hogy nincs üzenet.” (69.) Ez a felfogás alapvető ellentétben állt a Kádár-korszakban létező népi ellenzék megközelítésével, amelynek fő célja éppen az üzenetek célba juttatása volt, allegorikus alkotások, rejtett, becsomagolt célzások, parabolák, a történeti múltba ágyazott elbeszélések révén. Ezt az értelmiségi magatartási mintát Illyés Gyula alakította ki, s ő voltaképpen Babbitstól és Németh Lászlótól kölcsönözte ennek legfontosabb elemeit. Ezek után aligha meglepő, hogy a különböző ellenzéki áramlatok közötti együttműködés esélyeit firtató kérdésre Rajk László így válaszolt: „*Számomra régóta, mondhatni kezdettől teljesen világos volt, hogy a kulturális, mentalitásbeli szakadék olyan mély, és olyan régi gyökerű,*

3 == Az ezzel kapcsolatos vitákról lásd Apor–Horváth, 2018.

hogy végső soron nem lesz áthidalható. Mindig is olyan feszülő ellentétet éreztem abban a politizáló értelmiségi, kulturális közegben, amelyben mozogtam, hogy úgy sejtettem, ezt lehetetlen összefésülni.”(278.)

A Kádár-korszak ellenzéki mozgólódásainak a csúcspontját az 1985 nyarán tartott monori találkozó képezte, hiszen a különböző áramlatok közötti párbeszéd révén ekkor még a közös fellépés, netán az intézményes kooperáció megvalósítása sem tűnt lehetetlennek.⁴ A népiek, a demokratikus ellenzékhez tartozók és a reformközgazdászok találkozója Rajk László emlékezetében negatív tónust kap, elsősorban Csurka István „Új magyar önépítés” című előadása miatt. *„Számomra egészen megrendítő volt – idézte fel az interjú alanya –, hogy ezek szerint mennyire mélyen gyökerező antiszemitizmust hordoz magában. Az előadása rejtett, kódolt szálában, még ha nagyon bújtatva is, de végighúzódtott az antiszemita indulat, például amikor a kultúrbugrisokról értekezett.”*(248.)

Vajon tényleg így élte meg akkor, a monori kempingben e fontos találkozót Rajk László? Nem inkább az utólagos értékelés erősen torzító hatása léphetett életbe a beszélgetés során? Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy igen. Így például egy olyan apróság, hogy kutyáját Szársónak nevezte el, *„az ottani találkozó emlékére, hiszen Monor mégiscsak annak az 1943-as szársói találkozónak az ötletéből szerveződött, Donáth azt a református hagyományt akarta valahogy átmenteni”* (246.). Ennek a résznek minden szava kiemelten fontos. Egyrészt újból megerősíti Donáth Ferenc tudatos stratégiáját és kiemelkedő integratív képességét, mely döntően hozzájárult a különböző ellenzéki áramlatok közötti dialógus megteremtéséhez és fenntartásához. Másrészt Rajk utal a magyar reformátusság egyik fontos hagyományára, amely a szociális kérdések, mint kiemelt nemzeti ügyek előtérbe állításán alapult. Fontos megjegyezni, hogy a beszélgetés során többször is reformátusként beszélt magáról.

Tartalmi szempontból is érdemes kicsit összevetni, hogy van-e valamilyen átfe­dés Rajk László és Csurka István, vagy az építészetnél maradványok, példának okáért Rajk László és Makovecz Imre társadalom- és kultúrakritikai nézetei között. Ennél aligha lehet meghökkenőbb gondolati párhuzamot felvetni, már csak azért is, mert a vissza­emlékező maga is határozottan állítja, hogy Makovecznek *„egészen más volt az ízlése és világlátása, mint nekem, mégis, volt egyfajta kölcsönös respektus közöttünk”* (232.). Igaz, mindezt az 1980-as évek első felének keszthelyi tervpályázata kapcsán mondja, bár nem zárja ki, hogy a későbbiekben is fennállt ez a fajta tisztelet.⁵ Ám ennél sokkal érdekesebb, ahogyan Rajk László az 1960-as évek legradikálisabb társadalmi újjító

4 = = A mérvadó történelmi értékelés szerint „Monor a magyar ellenzéki csoportok politikai tudatosodásának és együttműködésének fontos állomása volt – egyelőre a válság diagnózisának felállításával. Megindult egy közös gondolkodás a kiút elképze­léseiről, vagyis politikai programok kialakításáról is.” Rainer M., 2010: 94.

5 = = „Rajk László építész szerint szabad, kereső ember volt, aki építészetével alternatívát mutatott fel a Kádár-korszak unalmas és szürke középszeréhez képest.” Meghalt Makovecz Imre, 2011.

mozgalmával való rokonszenvét kifejezésre juttatja: „*A hippivilágot és -életformát sem a hatvanas években találták ki. Ugyanakkor, és ezt Amerikában és Mexikóban akkoriban különösen jól lehetett érzékelni, ugyanez a lázadó, kivonuló, forradalmi, népbárát kulturális világ villámgyorsan kezd kommercializálódni, részévé válni ugyanannak a fogyasztói világnak, konzumidiotizmusnak, amelyiknek az ellenében született.*” (154.) Anélkül, hogy mélyebben taglalnánk Csurka és Makovecz politikai nézeteit, bizvást mondhatjuk, hogy mindkettőjük esetében igen hangsúlyos elem a fogyasztói társadalom radikális kritikája, s a *konzumidiotia* kifejezés is markáns eleme ennek a bíráltnak. Mielőtt végképp zavarba hoznánk e sorok olvasóit, szögezzük le: a hasonló nyelvi elemekkel és érzésekkel dolgozó kritika más forrásból fakadt. Míg a népiek és a hozzájuk közel állók gondolkodását a paraszti kultúra elmúlása miatti szomorúság és csalódás hatotta át, addig Rajk Lászlót nagyon erősen inspirálta az 1920-as évek orosz avantgárdja, amelyet az 1970-es években kezdtek ismét felfedezni. Ezzel együtt a nyers materializmus tagadása és a művészi igény közös volt ezeknél a sok tekintetben igen különböző embereknél. Talán nem véletlen, hogy a Lehel téri vásárcsarnok és a sevillai világkiállítás magyar pavilonja egyaránt képes volt érzelmeket, akár erős érzelmeket is kiváltani, amelyeket sok kortárs épület esetében nemigen tapasztalunk.

Még egy fontos, meg nem idézett pillanat erejéig maradjunk Monornál. A reformközgazdászokat képviselő Lengyel László a következő, igen fontos anekdotát elevenítette fel a találkozó kapcsán: „*Majd a második fogás után Sinkovits Imre föllállt és kieresztve a hangját, játszi könnyedséggel kezdett az egész teremnek anekdotázni, történeteket mesélni. Valahogy így: – Ismertem édesapádat – fordult Rajkhoz –, szép szál, derék magyar ember volt, beszélni is tudott. Kihúzta magát, és valószínűleg Rajk hangján beszélt: – Elvtársak! Magyarok! – zengett a vendéglő.*”⁶ Nem tudni, hogy a részleteket illetően mennyire pontos ez a visszaemlékezés, ám a jelenet annyira hatásos és erőteljes, hogy nem valószínű, hogy valamilyen formában ne történt volna meg, s annak is igen kicsi az esélye, hogy erre ne emlékezett volna Rajk László. Már csak azért is, mert Sinkovits rövid mondatai egy egész felfogás sűrű erdejét festik meg számunkra: voltaképpen a hamis vádak miatt kivégzett, valamiféle nemzeti úton járó apa (ki nem mondva, hogy az idősebb Rajk nem moszkovita és nem zsidó származású kommunista volt) közös emlékezeti panteonba való emelésének lehetősége csillant meg itt, nem feledve, hogy ezzel mindig lehetett szúrni, nem is kicsit Kádár János fortyogó lelkiismeretén. A mából nézve valószínűtlen pillanatnak tűnhet mindez, holott idősebb Rajk László neve Kádár János Magyarországon mindig is ellenzéki töltetet hordozott, ahogyan Sinkovits Imre szavai pontosan érzékeltették. Bármilyen terjedelmes és tanulságos is az életútinterjú, ez a vonulat kimarad belőle, pedig az egykori népi kollégisták is szívesen ápolták Rajk László emlékét, csak gondoljunk a róla elnevezett és máig fennálló szakkollégiumra.

Mint korábban utaltam rá, ifjabb Rajk László éles szemű, érzékeny megfigyelő volt, s több olyan részletet is ránk hagyott az interjú révén, amelyek átélhetővé,

6 == Lengyel, 2014: 72.

a hétköznapok szintjén megragadhatóvá, de nem hétköznapivá teszik a mára már kanonizálódott s megmerevedett eseményeket. Így például az 1968-as prágai tavaszt és az ennek nyomán kibontakozó ellenállást, amelyet hajlamosak vagyunk valamiféle értelmiségi, tehát szűk csoportérdeket kifejező jelenségként felfogni. Hogy ez mennyire másképp volt a valóságban, arról tanúskodjon az alábbi részlet: „1971-ben egy hetet Prágában töltöttem, és akkor találkoztam a cseh ellenállási kultúra furcsa, nem minden humor nélküli, lenyűgöző példáival. A szovjet kultúrintézet egy sarokház volt, őr járta körbe-körbe, az emberek pedig azt csinálták, hogy elmentek az épületig, majd derékszögben átmentek a másik járdára, és azon mentek tovább. Az a járda, amelyik az épület körül volt, így teljesen poros maradt, mert a járda attól tiszta, hogy járnak rajta. Még az őr is mindig csak a saját lábnyomába lépett, nehogy elrontsa a képet. Vagy ott volt a húszkoronás. Az új húszkoronás a megszállás után, 1968 decemberében jött ki.⁷ Jan Žižka volt rajta, a husziták legendás, félszemű hadvezére, és ha a bankót az orra mentén kettéhajtottad és fejjel lefelé fordítottad, akkor az egyik oldalán egy összeégett férfiarc volt, Jan Palach, a másik oldalán pedig egy női arcot lehetett fölfedezni, akiről mindenki azt tartotta, hogy azt a fiatal lányt ábrázolja, akit Pozsonyban a megszálláskor lelőttek. Volt még egy nagyon apró, csak nagyítóval látható vízjel is a pénzjegyen, amelyre az volt írva, hogy SOS. Amikor a kocsmákban húszkoronással fizettek, a kocsmáros kitűzte a falra, és úgy adott vissza.” (82.)

Talán túlságosan moralizáló lenne a párhuzam, ha Bauer Sándor emlékezetével állítanánk párhuzamba ezt a cinkos összekacsintáson alapuló népi ellenállást, már csak azért is, mert az 1968-as prágai tavasz eltiprása és az azt követő megtorlás méreteiben és represszivitásában jóval alatta maradt az 1956-ot követő magyar történéseknek. Egyszerűen eltérő társadalmi tapasztalat halmozódott fel, ezért vált Magyarországon heroikus, ám magányos tetté Bauer Sándor önégetése, míg az elhúzódó, kevésbé megtorló normalizáció folyamata Csehszlovákiában, ezen belül inkább Csehországban lehetővé tette az ellenállás ilyen finom mintázatainak és eszközeinek szélesebb körben való elterjedését. Hangsúlyoznunk kell, hogy Rajk László visszaemlékezésében alapvetően tartózkodik a magyar nép Kádár-kori cselekedeteinek, életstratégiáinak morális alapú s eléggé unalmas és elcsépelet megítélésétől, amely bizony nem egy hajdani ellenzéki kesergéseinek állandó elemévé vált. Ebben a megközelítésben a megalkuvás, az erkölcsi megtörés, a kisstílus anyagi előnyökért vállalt nemtelen kompromisszum révén értelmeződik a Kádár-korszak viszonylagos politikai passzivitása. Rajk viszont realitán vet számot a kibontakozó szamizdat sajtó lehetőségeivel: „Ne feledjük, amikor mi a nyolcvanas évek elején ebbe belevágtunk, a rezsim még viszonylag népszerűnek volt mondható, és nem forrongtak széles körben lázadó indulatok, nem volt rendszerváltó közhangulat. Az jóval későbbi fejlemény.” (197.)

7 == Az emlékezőt megcsalta a memóriája, hiszen Jan Palach 1969 januárjában gyújtotta fel magát, s többek között ez tette lehetővé, hogy az 1970-ben forgalomba hozott bankjegyen tiltakozzanak a megszállás ellen.

Ennek a realistább szemléletnek, amely hivatásos politikusként nem feltétlenül jellemezte Rajk Lászlót, elsősorban a választott hivatása volt az oka. *„Voltaképpen a munkahelyem révén [az 1980-as években az Iparterv tervezője volt – p. 1.] szereztem szociológiai ismereteimet a magyar társadalomról. Nem úgy találkoztam cigányokkal, mint a szociológusok, vagy mint Solt Ottiliáké, hanem művezetőként, amikor az építőbrigádokat kellett irányítanom. Testközelből láttam, hogyan élnek és dolgoznak.”* (223.) Ugyancsak ez a szemlélet mutatkozik meg közéleti szempontból legfontosabb alkotásának, Nagy Imre és társai újratemetése látványtervezői munkájának felidézésekor. Az emblematis eseményt többször is érinti – a beszélgetést kérdéseivel jól strukturalta, de mégis a kellő mértékben a háttérben maradt Mink András –, és ennek kapcsán egyéb emlékeket is felidéztek. Egyrészt idősebb Rajk László és kivégzett társainak 1956. október 6-án történt újratemetését, amely nem csupán a forradalom előtti lázas hetek egyik katartikus eseményét jelentette, hanem egy hétéves kisfiú számára teljesen ismeretlen és szokatlan tapasztalatot hozott. S e könyv olvasása közben állt össze bennem, hogy milyen különös, jelképes erővel bír, hogy éppen e kisfiúból lett férfiú tervezte meg a magyar rendszerváltás egyik kiemelkedő szimbolikus eseményének a vizuális kereteit. Mintha a messziről induló és szerteágazó utak egy pillanatra összeértek volna. 1989. június 16-a eseményei több nézőpontból is terítékre kerülnek, s ezen látószögek közül alighanem az alábbi a legérdekfeszítőbb: *„De legmeghatóbb az volt, amikor ezek a díszletmunkások, ezek a meglehetősen blazírt szakik, akik egy Liz Taylor-kaliberű sztárt úgy taszajtottak félre a forgatáson, mint a pinty, ha valami szöveget kellett valahova beverni, mind ott sorakoztak másnap kora hajnalban a téren, frissen fürödve, fekete öltönyben, megilletődve. Alig két órájuk volt átöltözni. Mivel sokan közülük vidékiek voltak, szerintem már jó előre magukkal hozták az ünneplőjüket, lecuccoltak a filmgyárban, majd a munka végeztével, hajnalban visszamentek, lemosdottak, átöltöztek, és újra ott álltak.”* (340–341.)

E bőszesnek ható értékelés után szokatlannak tűnhet, ha azt állítom, hogy mindaz, amit itt elmondtam, csupán a töredéke a Rajk László életútinterjújában felhalmozott tudásnak, gondolatnak, érzelemnek. Megpróbáltam megnézni, hogy mi rejtezik a homlokzat mögött. Remélem, hogy mások is követik példámat.

=== Hivatkozott irodalom ===

Apor–Horváth, 2018

Apor Péter – Horváth Sándor: Kulturális ellenzékiesség a Kádár-korszakban és archíválásának értelmezési lehetőségei. In: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*. Budapest, MTA BTK TTI. 9–17.

Lengyel, 2014

Lengyel László: Monor, a személyes halott. 2000, I. sz. 61–74.

Meghalt Makovecz Imre, 2011

Meghalt Makovecz Imre. HVG, 2011. szeptember 27. https://hvg.hu/itthon/20110927_elhunyt_makovecz_imre (utolsó letöltés: 2021. február 9.).

Rajk, 2019

Rajk László: A befejezettség ábrándja (Opus complebitur). Mikor van készen egy ház? *Magyar Narancs*, október 19. <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/a-befejezettség-abrandja-opus-complebitur-123035> (utolsó letöltés: 2021. február 4.).

Rainer M., 2010

Rainer M. János: *A Kádár-korszak 1956–1989*. Budapest, Kossuth Kiadó.

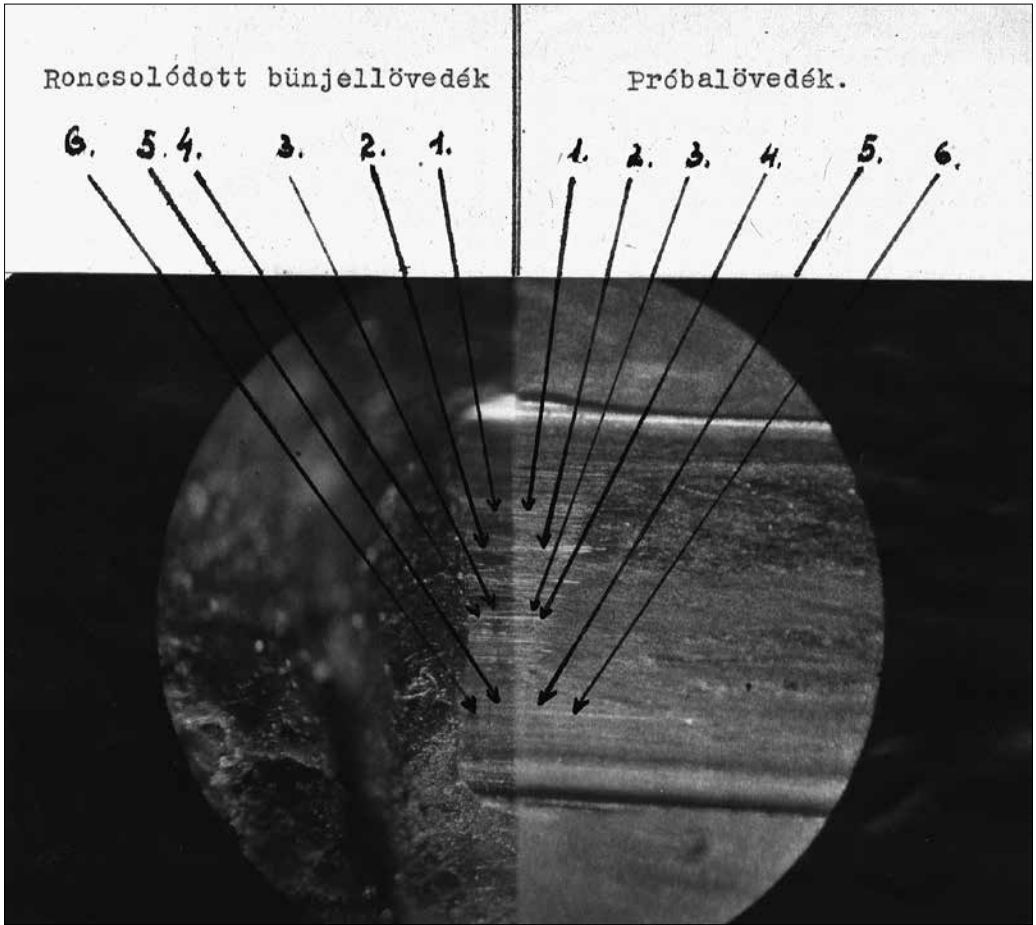
Szécsényi, 2018

Szécsényi András: „Nem szabad zsidó kérdést csinálni belőle”. A Kádár-kori auschwitzi kiállítások kontextusai. In: Ihász István – Pintér János (szerk.): *Történeti Muzeológiai Szemle 16*. Budapest, Magyar Múzeumi Történelem Társulat. 153–167.

Kulcsszavak

=====

recenzió, Rajk-ügy, ellenzéki mozgalmak

= “*What is Hidden Behind the Façade?*” =

/// A BOOKREVIEW ON

László Rajk: *A tér tágassága. Életútinterjú.*
[The Spaciousness of Space.
An Autobiographical Interview.]
(*Tények és Tanúk*)

Budapest, Magvető, 2019. p. 550

László Rajk Jr. was an architect, editor and printer of samizdat-literature, an important personality of the so-called democratic opposition. He was a founding member of the Alliance of Free Democrats and a member of the Hungarian parliament between 1990 and 1996. After the end of his professional political career, he worked as a scenic designer. He conceived the Hungarian exhibition in Auschwitz, and he designed characteristic sites in Budapest, for example the Lehel Market Hall and the internal design of the Corvin Cinema. He died in 2019. Two long oral history interviews were conducted with him, the first one in 2009, and the second one in 2019. The latter was completed some days before his death, so it was the final summary of his political and artistic ideas. He spoke about his parents, who were important characters of the Hungarian communist movement, and he depicted the neo-avantgarde artistic movements and the actions, conflicts and ideas of the democratic opposition.

=== E számunk szerzői ===

CSEH GERGŐ BENDEGÚZ
főigazgató, ÁBTL

PÁL JÁNOS
unitárius lelkész, Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség

KÖBEL SZILVIA
jogász, jogtörténész, ÁBTL

NAGY PÉTER
történész, doktorandusz, Eötvös Lóránd Tudományegyetem

PETRÁS ÉVA
történész, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala

HAJNAL GÉZA
irodalomtörténész, hidrogeológus, Budapesti Műszaki Egyetem

SZŐNYEI TAMÁS
levéltáros, ÁBTL

PAPP ISTVÁN
történész, ÁBTL

A tanulmányokkal kapcsolatos
észrevételeiket, megjegyzéseiket az alábbi címre küldjék el:
betekinto@abtl.hu.

Kérésükre szívesen továbbítjuk levelüket a szerzőknek.